

FILOLÓGIAI KÖZLÖNY

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
MODERN FILOLÓGIAI BIZOTTSÁGA
ÉS
A MODERN FILOLÓGIAI TÁRSASÁG
VILÁGIRODALMI FOLYÓIRATA

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

1991

XXXVII. ÉVF. 1-2. SZÁM

FILOLÓGIAI KÖZLÖNY

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
MODERN FILOLÓGIAI BIZOTTSÁGA
ÉS A
MODERN FILOLÓGIAI TÁRSASÁG
VILÁGIRODALMI FOLYÓIRATA

Szerkesztőbizottság:

DOBOSSY LÁSZLÓ elnök; ABÁDY NAGY ZOLTÁN, FRIED ISTVÁN, HERMAN JÓZSEF, HORÁNYI MÁTYÁS, KÉRY LÁSZLÓ, KÖPECZI BÉLA, MÁDL ANTAL, ROT SÁNDOR, SALLAY GÉZA, SÜPEK OTTÓ, SZEGEDY-MASZÁK MIHÁLY, TÖRÖK ENDRE, VÖRÖS IMRE, WALKÓ GYÖRGY, D. ZÖLDHELYI ZSUZSA

Főszerkesztő:

SALYÁMOSY MIKLÓS

Technikai szerkesztő:

KEREKES GÁBOR

Technikai munkatárs:

MIKLÓ JUDIT

Szláv Nyelvek Intézete

Lelt. sz.: 66030

E szám munkatársai: B. Gaál Márta főiskolai docens (Juhász Gyula TF, Szeged); Bencze Lóránt egyetemi adjunktus (ELTE); Cs. Jónás Erzsébet főiskolai adjunktus (Bessenyei György TF, Nyíregyháza); Kerekes Gábor egyetemi tanáregéd (JATE); Kun Tibor egyetemi adjunktus (JPTE); Lukovszki Judit egyetemi adjunktus (KLTE); Mádl Antal egyetemi tanár (ELTE); Rot Sándor egyetemi tanár (ELTE); Rózsa Mária könyvtáros (OSZK); Surányi Ágnes egyetemi adjunktus (JPTE); Tokaji András tudományos főmunkatárs (Országos Közművelődési Központ Művelődéskutató Intézete); Zágonyi Ervin tanár (Széchenyi Gimnázium, Pécs).

Szerkesztőség

1145 Budapest, Amerikai út 96
Filológiai Közlöny

A Filológiai Közlöny évente négy füzetben, kb. 32 nyomtatott íven jelenik meg

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR) 1900 Budapest, XIII., Lehel út 10/a., közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a Postabank Rt. 219-98636, 021-02799 pénzforgalmi jelzőszámra

Példányonként megvásárolható az Akadémiai Kiadó *Stúdium* Könyvesbolt Budapest V., Váci utca 22., és a *Magiszter* Könyvesbolt Budapest V., Városház utca 1. sz. alatti könyvesboltjaiban

Előfizetési díj egy évre: 220 Ft, egy szám ára: 55 Ft

Külföldön terjeszti a KULTURA Külkereskedelmi Vállalat
H-1389 Budapest, Pf. 149

Kommunikációs szekvenciák Shakespeare Othellójában

TOKAJI ANDRÁS

Shakespeare hatásának egyik titka kétségtelenül a kommunikációs feszültségek és zavarok drámai ábrázolásában rejlik. A Shakespeare-rel foglalkozó irodalom ennek már számos eszközét leírta, és várható, hogy a kommunikációelméleti vizsgálatok újabb területekre vetnek fényt.

Ezúttal azokról az alakzatokról lesz szó, melyeket a kommunikációelmélet „kommunikációs szekvenciáknak” nevez. Ezek nem mások, mint egyes kommunikációs sejtek, pl. egy közleményváltás (angol poétikai terminussal: change) változatlan vagy variált ismétlései. Származtathatnánk (mint Bolzano tette) a köznapi kommunikációból is, de szerencsésebb, ha másfelé tájékozódunk, mert absztrakt, mértani konstitúciója révén a mindennapi közlési folyamatokat nem másolja, hanem tipizálja — egyben kiemeli azokat a mindennapokból. Hétköznapi előfordulása ezért esetleges és mellékes, és csak a drámai stilizálás eszközeként válik igazán izgalmassá. Itt derül ki, hogy nem halott séma, hanem szervező elv egy-egy kommunikációs helyzet vagy probléma dialogikus modellálásában, és a bennük rejlő feszültség kiaknázása révén a dráma egyik motorja. A kommunikációs szekvenciák szerepe oly nagy az *Othellóban*, hogy bátran kijelenthetjük, hogy ez a tragédia egyik legjellemzőbb vonása.

Kezdetnek lássunk egy aránylag egyszerű példát. Jago van annyira rosszhiszemű, hogy feltételezze: Cassiónak viszonya van Desdemonával — vagy legalábbis készek arra, hogy ez bármikor bekövetkezzék. Erősen reméli is, hogy igaza van, hiszen ebben az esetben nem konstruálnia, csupán megszereznie kellene a bizonyítékokat. A „tengerparti jelenetben” tehát karonfogja Cassiót és faggatni kezdi Desdemona felől. Arra is ügyel azonban, hogy szándékát ki ne adja, s ezért „csak úgy”, per tangentem szóba hozza a hölgy jellemét, s különböző — talán igaz, talán hamis — megjegyzéseket fűz hozzá, a maga szerény véleményeként. Cassiónak csak bólogatnia kellene, Jago máris tudná, mit kell tennie. Csakhogy a tizedes nemcsak testében, hanem szívében is ártatlan, s ezért kommunikációs zavar támad. Részben igazat ad Jagónak, részben cáfolja, de nem hagy kétséget afelől, hogy Desdemonát jellemes, ártat-

-
- I 1 Jago Cak azért tessék ki a vezér ilyen korán, hogy egyedül maradhasson Desdemonájával. Sose hányjuk szemére, hiszen először kóstolja meg éjtszaka.
Micsoda Jupiternek való falat!
- 2 Cas. Igen finom hölgy.
-
- II 1 Jago Ne félj, figurára járja ez is a táncot.
2 Cas. Friss, kedves, annyi szent.
-

III	1	Jago	Micsoda szeme van ! Kihívó is — behívó is.	
	2	Cas.	Hívogató tekintet, mégis olyan ártatlan !	
IV	1	Jago	Hát még ha megszólal: — valóságos szerelmi toborzó, igaz-e ?	
	2	Cas.	Úgy, ahogy van, tökéletes ! II/3, 14—25.	

lan asszonymnak tartja, s hogy számára mint nő — közömbös. (A szekvencia szegmentumait római számokkal jelöltem.)

Colie felhívja a figyelmet arra, hogy a dialógusban a szerelmi retorika kétféle fajtája is szemben áll egymással: a cinikus, mely a szerelmet a vadászattal és a háborúval asszociálja és az idealizáló, mely nem tud túllépni a szerelem absztrakt dicséretén.² A szekvencia ennek ellenére statikus, sehová sem konkludál — csak abbamarad.

Nem így a „megkörnyékezési jelenetben” ! Jago úgy intézi, hogy éppen akkor sétáljon el Othelloval a vár előtt, amikor Cassio és Desdemona egymással beszélgetnek. Jago nem mondja ki, hogy Desdemona megcsalja őt Cassióval, csak sejteti, hogy bizalmas találkozásuk „rendellenes”. E szekvencia logikája a következő: 1. Jago információs hiányérzetet kelt a mórban, aki 2. mind több információt követel, Jago pedig, immár felbátorítva és felhatalmazva, 3. fokról fokra kifejti a rágalmat. A 17-18 szegmentumból álló szekvencia folyamán Othello féltékenysége állandóan növekszik. A végén Jago még tudatosítja is: „látom, hogy kissé fölzaklaltalak”.

A szekvencia geometrikus jellegét még jobban kidomborítják Jago szó szerinti ismétlései, amit viszont Othello segít tudatosítani: „Mi jár, uram? Ördögbe, mint a visszhang !”.

A formáció aszimmetrikus, mert a hadnagy van „felül”; mondhatni „orránál fogva vezeti” a mórt. Az már azonban ironia, hogy a mór, nem lévén tisztában Jago szándékával, végig azt hiheti, hogy ő irányítja a beszélgetést. Jól látható, hogy a kommunikációs szekvencia milyen plasztikussá teheti a különböző aspektusok kontrasztját és harcát, és a drámai ironia kiváló eszközzé is válhat.

A drámai ironia persze nem magából a szekvenciából, hanem a szituációból fakad. További ironikus hatás, hogy — mint Loeben írja — a kialakult helyzetben Jago már akár az „igazat” is mondhatja, hiszen jól tudja, szavait hibásan értelmezik.³ (Ezt a közlésmódot Brook „register”-nek nevezi.)⁴ Végül az ironia a kognitív és az etikai sík között is érvényesül, mert minél jobban belebonyolódik Othello a Jago-kínálta téveszmébe, annál inkább lekötöleztetének érzi magát („örökre adósod vagyok”). Ezek az ellentétes, „nyíró” mozgások igen jellemzők a tragédia dinamikájára.

Az sem lehet véletlen, hogy a szekvencia a jelenet „súlyos” helyén van beillesztve. Végül is a szekvencia vezet el oda, hogy Jago (a 16. szegmentum-

¹ Az idézetek Mészöly Dezső fordításából valók. In: M. D.: Shakespeare új tükörben. Esszék és fordítások. Budapest 1972.

² Rosalie Colie: Shakespeare's Living Art. Princeton 1974. 154. l. — A „Ne félj, figurára járja ez is a táncot” az eredeti szövegben így áll: „And I'll warrant her, full of game”.

³ Maria-Beate Loeben: Shakespeares Sprachliche Ironie und die Entwicklung seiner Dramatik. München 1965, 72. l.

⁴ „A 'register' olyan közlésmód, amely nem a beszélőtől, hanem azoktól a körülményektől függ, amelyek között használják”. — G. L. Brook: The Language of Shakespeare. London, 1976. 185 l.

ban) expressis verbis kimondja a rágalmat, és — mint Mahood is jelzi — ez az a hely, ahonnan most már szabadon előnyomulhat.⁵ Sőt, Moulton szerint ez a dráma turning-pointja is, mert most inog meg a mór Desdemona iránti bizalma.⁶ (Az idézetet l. az ezt a részt követő szekvenciában.)

I	Jago	Ez mégiscsak sok!	
	Oth.		Mit beszélsz?
II	Jago	Semmit, vezérem — vagy nem is tudom. . .	
	Oth.	Nem Cassio köszönt el asszonyomtól?	
III	Jago	Hogy Cassio? Nem! Nem hinném, hogy ő Ilyen tolvajmódon suhanjon el, Ha jönni lát. [. . .] (35—40)	
		:	
		:	
	Oth.	Nemes jó uram —	
			Mi az, mit beszélsz?
IV	Jago	Szerelmedről e Cassio tudott	
	Oth.	Már akkor, mikor kérted Desdemonát?	
			Kezdetől tudta. Miért kérdezed?
V	Jago	Ó, semmiért, csak úgy kíváncsiságból.	
	Oth.	Miért vagy kíváncsi rá?	
VI	Jago	Nem gondoltam, hogy már ismerte akkor.	
	Oth.	Ismerte jól, sokszor volt ő a postánk.	
	Jago	Valóban?	
	Oth.	Igen, valóban. Furcsának talárod?	
			Tán nem becsületes?
VII	Jago		Becsületes?
	Oth.	Az! Kérdezem!	
VIII	Jago		Amint én ismerem —
	Oth.	Mi jár a fejedben?	
IX	Jago		Mi jár, uram?
	Oth.	„Mi jár, uram?” Ördögbe, mint a visszhang! [. . .] (93—106)	
			Beszélj, ha szeretsz!
X	Jago	Uram, tudod, hogy szeretlek!	
	Oth.		Tudom,
		De éppen, mert tudom, hogy hű, igaz vagy,	
		S mindent, amit kimondasz, latra vetsz —	
		Megrémít, hogy most szavad elharaptad. . . (116—120)	
XI	Jago		No de Cassio. . .
	Oth.	Megesküdném, hogy tisztességes ember. [. . .] (124—125)	
		Itt mégis lappang valami. . .	
		Mindent mondj el, mi megvillan fejedben!	
		Ha <i>szörnyűség</i> , hát <i>szörnyeteg</i> szavakkal —	
		Nevezd nevén! (130—133)	
XII	Jago	[. . .] Föltárni töprengéseim? S ha rosszak? [. . .]	
		Hol az a tiszta szív,	
		Melyben ne ülne törvényt olykor-olykor	
		A legigazabb érzésekkel együtt —	
		A legsandább gyanú?	

⁵ Molly Mauren Mahood: Shakespeare's Worldplay, London 1957. 43. l.

⁶ Richard Moulton: Shakespeare as a Dramatic Artist. A popular illustration of the principles of scientific criticism. Oxford 1892². 240. l.

- Oth. Jago, elárulod barátodat,
Ha azt hiszed, hogy megcsalták, de hallgatsz
S titokban tartod. (138—144)
-
- XIII Jago [. . .] Nehogy lelked nyugalmát fölkarolja
É téveteg és ingatag gyanú!
Csak rajtaveszthet a te szíved is,
Az én derék, bölcs, igaz hírem is,
Ha szájam eljár.
Oth. Szólj, hogy érted ezt?
-
- XIV Jago A férfinak, s a nőnek egyaránt
Jó hír a legfőbb kincse, jó uram.
Ki pénzt lop tőlem, nagy semmit lop az —
Enyém, övé, akárkié lehet —
Hanem ki jóhírem rabolja el,
Az attól maga nem lesz gazdagabb,
De koldussá tesz engem.
Oth. Elég volt, ki vele!
-
- XV Jago Nem, nem! A keblem őrzi szívemet —
De hallgat az, ha kiszakítod is.
Oth. Ha!
-
- XVI Jago Féltékenységtől őrizkedj, uram! [. . .] (152—165)
Oth. Hogyan? hogyan?
Attól tartasz, hogy féltékeny leszek,
S amint a hold örökkön változik,
Mind új gyanúra ébrednek? Nem én! (176—180)
-
- XVII Jago Ez már derék! Így megmutathatom
Hűségemet s ragaszkodásomat
Egész nyíltan. Hallgasd meg jótanácsom.
Most próbát tenni korai volna még.
De lesd az asszonyt, főleg Cassióval! [. . .] (193—197)
Én tudom, Velencében mi járja:
Sok mindent lát nálunk az ég szeme,
Amit férjeknek jobb nem látniok.
„Sebaj” — mondják — „csak senki meg ne tudja”.
Oth. Így van?
-
- XVIII Jago Megcsalta apját, hogy tiéd lehessen;
Látszatra borzadt, hogyha rádtekintett —
S imádott titkon. [. . .] (201—208)
Bocsáss meg, kérve kérlek. . . *Egy* a bűnöm:
Túlságosan szeretlek.
Oth. Örökre adósod vagyok!
Jago Látom, hogy kissé fölizgattalak.
III/3, 35—213.

Shakespeare azonban tovább fokozza az izgalmat, és ebben szintén nagy szerepe van — egy másik — kommunikációs szekvenciának. Miután ugyanis Jago nyomatékosan felhívta Othello figyelmét Cassio és Desdemona beszélgetésére, Desdemona odalép férjéhez és kérlelni kezdi, helyezze vissza Cassiót. Eltekintve most attól, hogy ez szintén markánsan ironikus (amit sokan leírtak már), figyelemre méltó, hogy éppen akkor kerül rá sor, amikor Jago megpróbálja féltékennyé tenni Othellót. Mivel a férj és feleség közötti párbeszéd szintén egy szekvenciában ölt alakot, a fentebb tárgyalt nagy- vagy keretszekvenciába egy másik szekvencia épül be.

E szekvencia lényege, hogy Desdemona egyre követelőbben sürgeti a tizedes visszavételét, a mór pedig — bár nincs ellenére a dolog, s meg is ígéri, hogy megteszi — nem tart lépést az ő tempójával (bizonyos mértékig talán már kelletlen is vele). Egyetlen hatalmas „crescendo”, melyben a tizedes dicsérete mellett éppoly fontos a hölgy egyre hevesebb fellépése. Aszimmetrikus alakzat, mert Othello attitűdje végig változatlan; feleségét rajongó szavakkal búcsúztatja el. A mérgeg belül, a lélek mélyén fejti ki hatását.

I	Des.	Kapóra jössz, uram!
Most hallgattam meg egy szegény könyörgőt,
Ki odavan már haragod miatt.
II	Oth.	Ki az?
	Des.	Hát Cassio, a hadnagy. Jó uram, [. . .] (41–45)
Hívd vissza, kérek.
	Oth.	Épp most ment el innen?
III	Des.	Most hát, elébb; de úgy roskadt a bútól,
Hogy nékem hagyta fele bánatát
S az engemet nyomaszt. . . Hívd vissza, kedves.
	Oth.	Most nem, jó Desdemonám, máskor egyszer.
IV	Des.	Hamar?
	Oth.	Mihelyt lehet, a kedvedért.
V	Des.	Ma este vacsorára?
	Oth.	Nem ma este.
VI	Des.	Hát holnap délre?
	Oth.	Holnap én ebédre
A fellegvárban leszek tisztjeimmal.
VII	Des.	Hát holnap este? Vagy kedden korán?
Vagy kedden délben? Este? Szerda reggel?
Szabd meg mikor, csak kérek, ne legyen
Három napon túl! Úgy megbánta bűnét! [. . .] (41–51)
	Oth.	Elég már kérek, jőjön bármikor;
Teljék kedved —
VIII	Des.	Nem kérek nagy kegyet; [. . .] (75–76)
Csak mintha szépen kérném, hogy figyelj
Magad javára. . . [. . .] (79–80)
	Oth.	Mindent megteszek,
De tégy meg egyet te is nékem:
Nagyon kérek, egy cseppet hagyj magamra. (83–85)

III/3, 41–88

A „vár előtti jelenetben” a mór „megdolgozása” folytatódik. Formája egy igen érdekes szekvencia. Jago — miután alaposan felkeltette Othello gyanakvását — hol olyasmit mond neki, amivel még jobban fölhergeli, hol pedig olyasmit, amivel szeretné lehűteni indulatait (legalábbis így tünteti föl). A feszültség forrása most az, hogy Jago egyszer „fentről”, máskor „hátról”, indirekt módon támad. Persze mindkét közlemény-típus félrevezető, csupán a visszavonuló hadmozdulatok azt az illúziót keltik Othellóban, mintha maga Jago nem tulajdonítana különösebb jelentőséget az ügynek. Ezzel ismét az a célja, hogy újra és újra előre léphessen. A szekvencia egy szegmentuma tehát egy direkt (<) és egy indirekt (>) támadásból áll. Ezek újabb szegmentumokat alkotnak. A *tompított* élű támadássorozat, melyben a direkt támadáso-

kat indirekt támadások váltják fel (A) *éles* támadássorozat követi (indirekt rohamokra direkt rohamok: B). Ez kijelöli a feszültség fokozódásának irányát.

Egyedi szint vizs a szerkezetbe, hogy Jago szakadatlanul visszatér a zsebkendő dilemmájára; végeredményben ez lesz az a motívum, amely Othello attitűdváltozását kanalizálja. A zászlós el is éri célját: a mórt epilepsziás rohaba kergeti.

-
- A
- I Jago Nos, mit gondolsz?
 Oth. Mit gondolok?
 < Jago Igen!
 Titokban csókolózni. . .
 Oth. Vétek az.
 > Jago Hát szép kettesben meztelen heverni
 Órákhosszat, de nem gondolva rosszra?
 Oth. Hogy? Meztelen, de nem gondolva rosszra?
 Ez képmutatás a sátán előtt.
 Ki tisztán így tesz, azt ördög kísérti,
 Mert amit elkövet: istenkísértés.
 Jago Ha semmit sem csinálnak, nincs hiba,
-
- II < De ha egy *kendőt* adtam asszonyomnak. . .
 Oth. Akkor?
 > Jago Akkor — övé a kendő s úgy hiszem,
 Ajándéku adhatja bárkinek.
 Oth. Éppúgy övé a tisztessége is:
 Túladhat azon is?
-
- B
- III > Jago A tisztesség nem szemmel látható —
 Hány tisztességtelen feszít vele! —
 < Hanem ami a kendőt illeti. . .
 Oth. Nagy Isten, csak tudnám felejteni!
 Azt mondtad. . . jaj, folyvást agyamra száll,
 Ahogy dögvészes házra száll a holló
 Halált károgva. . . Kendőm — Cassiónál!
-
- IV > Jago Hát aztán?
 Oth. Csak nem hagy nyugodni!
 Jago Hagyd el!
 < Ha azt elmondanám, hogy' meggyalázott!
 Arról beszélt. . . Tudod, van sok bitang,
 Ki hogyha egy asszonyt elcsábított —
 Vagy hogyha az bolondul útána —
 Nem fér bőrébe, míg ki nem fecsegte. . . (1–29)
 :
 Oth. . . . Mit beszélt?
 Jago Hogy ő — azt tette. . . nem. . . nem is tudom. . .
 Oth. Mit, mit;
 Jago Hogy vele. . .
 Oth. Vele hált?
 Jago Vele vagy rajta, ahogy vesszük.
 Oth. Vele hált, rajta! De rajta is veszít! Főrtelem,
 a kendő — az eskü — a kendő! [. . .] Valld be! (31–38)
 — A kendő! — Ördög! *Elájul.*

IV/1, 1–40.

A híres „zsebkendő-jelenet” ismét az attitűdök, sőt a kommunikációs szekvenciák harcában ölt alakot. Desdemona a már erősen gyanakvó Othellót ígéretére emlékezteti és kéri, rehabilitálja Cassiót. Othello azonban — látszó-

lag — elengedi a kérést a füle mellett, és ellentámadásba megy át. Hogy gyanúját ellenőrizze, felesége ominózus zsebkendőjét kéri. Ezzel megindul egy szekvencia, melynek elején a mór még igyekszik leplezni indulatait, de azzal fejeződik be, hogy haragját kiöntve, feldúltan távozik.

A szekvencia itt abban áll, hogy Othello szakadatlanul támadja Desdemonát sejtéseivel, Desdemona pedig félelmében — hazudik. Watzlawick a mindennapi kommunikációs aktusok egyik típusát így írja le: „a feleség támad, a férj visszavonul”. A férj zsebzögeből: „visszavonulok, mert szid”. A feleség nézőpontjából pedig: „szidom, mert visszavonul”. A szerző ezt „fent-lent helyzetnek” nevezi (one-up-one-down position).⁷ Nos, a zsebkendő-jelenet dinamikája ugyanez, csak a szereposztás fordított. Desdemona azt mondhatná: „hazudok, mert fenyeget”. Othello pedig: „fenyegetem, mert hazudik”. Az indukció kölcsönös — a feszültség egyre nő. Meglehetősen hosszú szekvencia; mintegy 16 change-ből áll.

A jelenet különös pikantériája, hogy akkor, amikor Othello türelme már fogytán van, Desdemona éppen úgy, ahogy Othello az elébb tette, elengedi a füle mellett férje követelését, s felvéve az imént elejtett fonalat, ismét Cassio visszahelyezését kéri. Ezzel Desdemona is ellentámadásba megy át, egyre csak hajtogatva követelését. Most tűnik ki, hogy a fentebb leírt szekvencia egy nagyobb szekvencia része, melyben — ellentétben amazzal — Desdemona az, aki ostromolja partnerét.

Loeben joggal mutat rá, hogy Shakespeare, mint a tragédiában más alkalmakkor, itt is olyasmit ad Desdemona szájába, ami mind Othello, mind az ő számára merőben különböző dolgokat jelent, s hogy ez ironikus kontraszthoz vezet.⁸ Persze nem az asszony tehet róla; Othello hibás jel-értelmezése az oka annak, hogy felesége ártatlan jóindulata az ellenkezőjére fordul. Mindenesetre a szóban forgó szekvencia-alakulat azáltal, hogy e jel-értelmezési defektusnak is hordozója, a drámai irónia megjelenítésének itt is fontos eszközévé válik.

Nem nehéz fölismernünk, hogy ez az egység a már tárgyalt megkönyé-kezési jelenetbe bezárt Othello—Desdemona dialógus pandanja, sőt folytatása. Csakhogy amíg ott Desdemona türelmetlensége (legalábbis látszatra) hatástalan maradt, itt olaj a tűzre: újabb bizonyítéka hűtlenségének. Ezért férje nem vonul vissza, hanem még jobban megkeményedik. Az éles „disszonanciát” képző két szekvencia most már párhuzamosan fut egymás mellett. Desdemona Cassio igazságát, Othello a kendőt követeli. Az álláspontok megmerevedtek — a kommunikáció végérvényesen zátonyra futott. E szakasz mindössze 5 tagból áll — többet úgysem bírna ki. A tempó felgyorsul: záporoznak az egyre rövidebb közlemények. Az aszimmetrikus szerkezet ezáltal szimmetrikussá vált. Így is kellett lennie, hiszen (legalábbis ami az ismereteket illeti) egyik szereplő sincs „lent” vagy „fent”: Az igazság Jago birtokában van. Az ellentétek kioltják egymást.

De kanyarodjunk vissza egy pillanatra a realizmus-problémára. Rymer szemrehányta Shakespeare-nek, hogy Desdemona észreveszi ugyan, hogy a mór féltékeny, „mégsem hagy fel a dologgal, hanem egyre Cassióval és Cassió-

⁷ P. Watzlawick, J. A. Beavin, D. D. Jackson: *Pragmatics of Human Communication. A study of interactional patterns, pathologies, and paradoxies.* London, 1968, 56—58. l.

⁸ Loeben, i. m., 80. l.

val kürtöli tele a fülét”.⁹ Azt sem hallgathatjuk el, hogy a feleség a tragédia forrásművében, a Cinzio-novellában sem viszi kenyértörésig a hadnagy ügyét. A megfelelő helyen ugyanis ezt mondja: „én csak jót akartam, azért hoztam szóba a dolgot. Többé egyetlen szót sem ejtek róla, csak ne neheztesd rám”.¹⁰ Shakespeare hibázott volna? Ellenkezőleg: e körülmény is azt bizonyítja, hogy (mivel jól ismerte a novellát) tudatosan választotta a szolgai naturalizmus helyett a szekvenciák geometrikus szerkezetét. Számára nem annyira az egyes attitűdök igazsága, hanem kölcsönös dinamikájuk lehetősége volt érdekes. Az eredmény egy különleges intenzitás-élmény, melyet csak művészi modell képes felidézni.

T ₁	Des.		... Hát ígéreted?
V ₁	Oth.	Ígéretem, madárkám?	
T ₂	Des.	Üzentem Cassiónak, hogy jöhet!	
V ₂	Oth.	Ez a keserves nátha nem hagy el —	
t ₁		Add csak kendődet!	
v ₁	Des.		Tessék, jó uram!
t ₂	Oth.	Azt, amit tőlem kaptál.	
v ₂	Des.		Nincs velem.
t ₃	Oth.	Nincs?	
v ₃		Nincs, uram.	
t ₄	Oth.		Az baj, mert azt a kendőt
		Még anyámnak egy cigányasszony adta [...] (49—57)	
		Vigyázz úgy reá, mint szemedfényire!	
		Ha elveszítenéd, vagy másnak adnád, —	
		Mindennek vége!	
v ₄	Des.		Lehetséges ez?
t ₅	Oth.	Igen, varázserő van szövetségében. [...] (67—70)	
v ₅	Des.		Így van? Így igaz?
t ₆	Oth.	Így egy betűig. Jól vigyázz reá.	
v ₆	Des.	Bár meg se láttam volna azt a kendőt!	
t ₇	Oth.	Ha! Mért?	
t ₇	Des.	Mitől olyan riadt, rekedt a hangod?	
t ₈	Oth.	Nincs meg? Beszélj! Elhagytad? Hova lett?	
v ₈	Des.	Isten segíts!	
t ₉	Oth.		Hogyan?
v ₉	Des.	Megvan, megvan! De ha nem volna meg?	
t ₁₀	Oth.	Ha!	
v ₁₀	Des.	Megvan, mondom!	
t ₁₁			Hol van, add elő!
v ₁₁	Des.	Előadhatnám, mégsem akarom.	
T ₃		Ez cselfogás, hogy letéríts utamról.	
		Kérek szépen: Vedd vissza Cassiót.	
t ₁₂	Oth.	Hozd azt a kendőt, mert rosszat gyanítok!	

⁹ Thomas Rymer: Az Othellóról. — In: Szenczi Miklós (szerk.): Shakespeare az évszázadok tükrében. Budapest 1965. 54. l.

¹⁰ Geraldí Cinzio: Desdemona és a mór. Ford.: Peredi Mária. — In: Herczeg Gyula (szerk.): A rettentő kukkubusok. Régi olasz elbeszélők. 2. köt. Budapest 1983. 371. l.

T ₄	Des.	Ugyan, hagyd el! Rátermettebbet nála úgyse lelsz!	
	t ₁₃ Oth.	A kendőt!	
T ₅	Des.	Hadd beszélünk Cassióról!	
	t ₁₄ Oth.	A kendőt!	
T ₆	Des.	Kezdet kezdetétől fogva Egész szerencsáját rád építette, Veled túrt annyi vész között. . .	
	t ₁₅ Oth.	A kendőt!	
T ₇	Des.	Hogy bánhatsz így velem?	
	t ₁₆ Oth.	Pusztulj! <i>El.</i> (76–97)	III/4, 49–96.

A kollízió feszültségét tovább fokozza, hogy (bizonyos okok miatt) sem Othello, sem Desdemona nem játszik nyílt kártyákkal. Végső soron ez az oka annak, hogy két malomban örölnek. A mór célozgatása a kelleténél talán nagyobb rémületet kelt Desdemonában, ő pedig azáltal, hogy titkolózásával többet sejtet a valónál, a várhatónál is jobban folkorbácsolja a mór indulatait. Granville-Barker hívja fel a figyelmet, hogy jóllehet Jago ördögi logikája Desdemona őszinteségét csalárdságra fordítja, most, amikor egyszer mégsem egészen őszinte, dolga nem jobbra, hanem még rosszabbra fordul.¹¹

S milyen paradox helyzet: Mikor Desdemona, tagadása közben egy, csupán egyetlen kétségbeesett kísérletet tesz, hogy — mint Raleigh írja — „férjéhez való viszonyának őszinteségét fenntartsa” („Megvan, megvan! De ha nem volna meg?”), az amúgy is feszesre húzott húr pattanásig feszül.¹²

Íme, a tárgyalt részlet (t: támadás, v: visszavonulás. Nagy betű: keret-szekvencia, kis betű: belső szekvencia).

A zárójelenetben Othello közli Emiliával, hogy Jago tudott Desdemona „hűtlenségéről”. A hír Emília számára annyira meglepő, hogy újból és újból visszakérdez. Ezt a szekvenciát két visszatérő motívum szövi át. A kognitív disszonancia pillanatnyi bénultságot okoz az asszony nál, amit makacsul ismételtetett „az én férjem!” felkiáltása is jelez. (Megáll az esze, mondhatnánk.)¹³ Másrészt Othello egyre csak dicséri Jago jellemét. Oka nemigen van rá — különösen Emiliával szemben. Az „ok” tehát ismét csak „formai”: Shakespeare ezáltal is fokozza a kognitív disszonancia feszültségét:

I	Oth.	Cassióval hált. Kérdezd meg a férjed! Méltó vagyok a poklok mélyire, Ha nem igazságom ragadt magával E végső tettere! Férjed tudja mindezt.
	Emil.	<i>Az én férjem?</i>
II	Oth.	A te férjed.
	Emil.	Hogy Desdemona házasságtörő volt?

¹¹ Harley Granville-Barker: Prefaces to Shakespeare. 2. köt. London 1958.² 49. l.

¹² Walter Raleigh: Shakespeare. Ford.: Czeke Marianne. — In: Shakespeare az évszázadok tükrében, 223. l.

¹³ Bertrand Evans szerint e háromszoros felkiáltás nem a Jago iránti bizalmatlanság, hanem az Othellóval szembeni bizalmatlanság és megvetés kifejeződése. Shakespeare's Tragic Practice. Oxford 1979.

III	Oth.	Az, Cassióval. Ó, ha hí marad! . . Formálhatott volna az Ég nekem Egy roppant jáspiskóból új világot — Nem adtam volna érte!	
	Emil.	<i>Az én férjem?</i>	
IV	Oth.	Igen, ő szólt nekem. Derék ember és gyűlöli a fertőt, Amelyben ily mocskos tettek fogannak.	(!)
	Emil.	<i>Az én férjem?</i>	
V	Oth.	Mit ismétled? Megmondtam már: a férjed!	
	Emil.	Úrnóm! Gázság úz gúnyt a szerelemből! — A férjem mondta, hogy ő hűtlen volt?!	
VI	Oth.	Igen, a férjed, nem értesz a szóból? Férjed, barátom, Jago, a derék!	(!)
	Emil.	Rothadjon el gaz lelke ízrül izre, Ha így beszélt! . . .	

V/2, 134—154.

Végül lássunk egy érdekes szekvenciát, mely a kommunikációs terek szeparálásával függ össze. Az „elrejtőzési jelenetről” van szó, melyet Cinzio így ír le:

„(A mór) el is ment (a hadnagyhoz) azon nyomban, elmondta, mi történt, s kérte, hogy próbáljon meg a tizedesnél puhatólózni. [. . .] Hamarosan szerét is ejtette, hogy szóba elegyedjen a tizedessel, úgy intézte, hogy a mór lássa, amint beszélgetnek. Mindenről fecsegett vele, csak éppen az asszonyról nem, s közben nagyokat kacagott, a fejét csóválta, csapkodta a kezét, mintha roppantul érdekes dolgokat hallana. — A mór, mihelyet meglátta, hogy elbúcsúznak egymástól, odasielt a hadnagyhoz, hogy megtudja, mit mondott neki a tizedes. A hadnagy kérte magát egy ideig, majd így szólt: Nem hallgatott el semmit előttem. Elmondta, hogy valahányszor csak teheti, mert te elmégy otthonról, uram, felkeresi Desdemonát. Legutóbb megkapta tőle azt a zsebkendőt, amit te ajándékoztál Desdemonának az esküvőtökön.”¹⁴

Shakespeare ebben is merészebb volt elődjénél. Mi volna, ha Othello *hallaná is* kettőjük beszélgetését? A dialógus technikája ebben az esetben a következő: Jago közli Othellóval, ki fogja kérdezni a jelenlétében Cassiót Desdemona felől. Ezzel meghatározza Othello beállítódását. Cassio színrelépésekor elbújtatja, és Cassióval előbb Desdemonára, majd hirtelen, hogy a mór ne hallja, Biancára tereli a szót. E közléselemet (zenei terminológiával) „modulációs hangzatnak” nevezhetnénk. Ettől kezdve a dialógus közleményei polyszemantikusak („polifunkcionálisak”), hiszen Cassio számára az ő Biancához fűződő (valóságos) kapcsolatára, Othello értelmezésében azonban Cassio és Desdemona (fiktív) viszonyára vonatkoznak. Jago virtuozitása abban áll, hogy a kérdéseknek egyrészt mindkét vonatkozásrendszerben („tonalításban”) értelmes funkcióval kell bírniuk, másrészt úgy kell őket feltenni, hogy a rájuk adható válasz is megfeleljen a követelményeknek, azaz terhelőek legyenek Desdemonára és Cassióra nézve.

Jago közleményei tehát félrevezető szándékúak, Cassióéi azonban igazak. A szituáció teszi, hogy érdeke és akarata ellenére (ismét a drámai ironia!) félrevezeti Othellót. A 15 tagból („polifunkcionális hangzattól”) álló szekvencia

¹⁴ Cinzio, i. m., 320. l.

során Jago „fent”, Cassio és Othello pedig „lent” helyezkedik el. Aszimmetrikus interakció, mely azonban Cassio és Othello számára szimmetrikusnak látszik.

Ez a szekvencia is tartogat egy kis meglepetést. Váratlanul megjelenik ugyanis Bianca, aki — szintén gyanútlanul — bekapcsolódik a Jago által megrendezett jelenetbe. Ez sűrítés, mellyel a szekvencia magasabb feszültségi fokra lép. Bianca szerepe különösen fontos: ő mutatja fel a zsebkendőt, melyet Cassiótól kapott.

Bemutatnám ezt a részletet is. A ritmikus séma a következő: 1. Jago provokál: félrevezeti Cassiót és Othellót, majd — Bianca színre lépése után — Biancát. 2 és 2/a: Cassio (majd Bianca) bizonyítékot szolgáltat: beavatja Jagót (ill. Cassiót), egyben félrevezeti Othellót. 3. Othello konstatálja az eseményeket s reflexióit közli a közönséggel. Az a körülmény, hogy 3 elem ismétlődik, még jobban kiemeli a jelenet modellszerűségét.

		Jago	Hogy vagy, hadnagy úr?	
		Cas.	Még rosszabbul, ha rangom említed, Hisz az emészt el épp, hogy oda van.	
I	1	Jago	Szorítsd csak Desdemonát, megkapod. <i>Halkan.</i> Ha Biancától függne a dolog, Bezzeg sikerülne!	MODULÁCIÓ, amit Othello nem hall
	2	Cas.	Jaj, szegény vakarcs!	
	3	Oth.	<i>félre.</i> Ni, már nevet!	
II	1	Jago	Hogy így bomoljon asszony férfiért!	
	2	Cas.	Szegény kis ringyó, csakugyan szeret.	
	3	Oth.	<i>félre.</i> Nem is tagadja, s hozzá jót nevet!	
III	1	Jago	Te Cassio!	
		Oth.	<i>félre.</i> Most mindjárt ráveszi, Hogy valljon színt, helyes, helyes, helyes. . .	
	(1)	Jago	A nő már azzal henceg, elveszed. Hát csakugyan?	
	2	Cas.	Ha, ha, ha!	
	3	Oth.	<i>félre.</i> Triumfálsz győztes római, triumfálsz?	
IV	2	Cas.	Még hogy én elveszem! Hogy-hogy? Egy ilyen szotykat? Ne tarts bolondnak, könyörgök, nem ettem gombát, hahaha!	
	3	Oth.	<i>félre.</i> Jó, jó, az nevet, aki utoljára nevet!	
V	1	Jago	Szavamra, azt beszélnek, elveszed!	
	2	Cas.	Ne tréfálj, könyörgök.	
	(1)	Jago	Így görbüljek meg! [. . .]	
	3	Oth.	<i>félre.</i> Rám sütötted a bélyeget? No várj!	
VI	2	Cas.	Ő maga híreszteli a kis majom. Szentül hiszi, hogy elveszem; de én nem kecsegtetem ám vele, csak a tulajdon ábrándos feje.	
	1, 3	Oth.	<i>félre.</i> Jago int. . . Most mondja el. . .	
VII	2	Cas.	Épp az előbb volt itt, mindenütt a sarkamban van. Múltkor is valami velenceiekkal beszélgetek a parton, — hát nem ott terem a kis cafra? Esküszöm, a nyakamba ugrott — így ni!	
	3	Oth.	<i>félre.</i> Úgy — még rikoitozott is, hogy „édes Cassióm” — látszik, amint mutatja —	
VIII	2	Cas.	Így csüng, lóg, bóg a nyakamon, karonkap, ráncigál, hahaha!	
	3	Oth.	<i>félre.</i> Most azt mondja el, hogy vonszolta be a hálószobámba. . . Látom, látom az orrod. . . hol egy kutya, hogy koncul vessem oda neki?!	

IX	2	Cas.	Ideje is volna szakítanom velem!
	1	Jago	Lelkemre ott jön, nézd csak!
	2	Cas.	Micsoda kis görény! Szagos görény, esküszöm!

Jön Bianca

X	2	Cas.	Mi lelt, hogy folyton a nyomomba jársz?
	2a	Bian.	Jár az ördög, meg az öreganyja! Mi jutott eszedbe az elébb, hogy ideadd azt a kendőt? Bolond voltam, hogy elvettem! Még hogy én mintázom le! Otthon találtad, mi? Csak azt nem tudod, ki hagyta el? Az ám! Valami lotyó adta! Vidd a mucidhoz, akitől kaptad, én ugyan nem veszdöm vele!
	2	Cas.	Ugyan, Biancám édes, nonono!
	3	Oth.	<i>félre.</i> Esküszöm, az én kendőm az!

IV/1, 104–162.

Tekintsük át az elmondottakat. Azt hiszem, az eddigiekből is kitűnik, hogy a kommunikációs szekvenciák nem csupán jelen vannak a drámában, hanem jelentőségük, szerepük is nagy. Erre mutat mindenekelőtt, hogy Shakespeare a dráma leghangsúlyosabb helyein használja őket. Minden kétséget kizáróan ilyen hely a megkísértési, a zsebkendő- vagy a zárójelenet. De még ezen is túl: a tengerparti a megkísértési jelenetnek, az utóbbi a vár előtti, mindezek együtt pedig a zsebkendő-jelenetnek előkészítései, amit a belső szekvenciák párhuzama még jobban kiemel. Ezt követi az elrejtőzési jelenet (mely Othello számára a „bizonyosságot” hozza), majd a *final scene* — mindkettő megerősítve egy-egy szekvenciával. A szekvencia-alkizatok tehát szerepet játszanak a drámai forma kialakításában is.¹⁵

Mint Ned Allen és Jones rámutat, a novella elbeszélsmódját már Cinzio is a drámához közelítette, amennyiben a hadnagy és Desdemona megrágalmazásának kulcsfontos helyét dialógussal élnéltette föl.¹⁶ Mi azonban a szekvenciák ismeretének birtokában tovább mehetünk egy lépéssel, megállapítva, hogy a Cinzio-szöveg nemcsak szcenírozásra, hanem „szekvenciázásra” is csábít. A rágalmozás leírásában pl. ezt olvassuk:

„Akárhogy unszolta is a mór, a hadnagy nem mondott többet. [...] Aztán, mint akit levesz a lábáról a mór kitartó unszolása, beszélni kezdett: Ám, ha annyira akarod hogy szóljak, eleget teszek a kérésednek, [...] nem hallgatók tovább”.¹⁷

E részletekben nem annyira a vonakodás technikájának az átvétele a fontos, hanem az, hogy a megrágalmazást maga Cinzio is egy hosszabb folyamatba helyezve képzelte el. Shakespeare azután ezt meg is jelenítette.

Talán nem túlzás, hogy a szekvenciák a tragédia egy új valóság rétegét tárják fel. Egészen kézzelfoghatóvá teszik ugyanis, hogy a dialógusok közegét nem szabad összemosni a dráma többi rétegével. Ez elsősorban a jellemek

¹⁵ Walter C. jr. Foreman még Emilia háromszoros „A férjem!” felkiáltásában is Othello korábbi háromszoros „A kendő!” felkiáltását véli visszahangozni. Mint írja: „Emilia ismételtetése vonakodását fejezi ki, hogy elhiggye férje bűnösségét, Othellóban viszont az az utálkozás tükröződik, melyet az váltott ki, hogy felesége bűnét felismerte”. — *The Music of the Close. The Final Scenes of Shakespeare's Tragedies.* Kentucky 1978. 167–170. l.

¹⁶ Emrys Jones: *Othello's Countrymen.* London 1965. 119. l.

¹⁷ Cinzio, i. m., 317. 318. l.

szempontjából fontos. A zsebkendő-jelenetben pl. Othello nem mondja meg, valójában mi bántja. Megvetés? Önérzet? Több oka is lehet. A legfőbb azonban az, hogy csak így teljesezhet ki a kommunikációs zavar és ezen a módon fokozható huzamos időn keresztül a drámai feszültség. Vagy miért van az, hogy Desdemona sohasem veszi észre, hogy alkalmatlan a pillanat Cassio pártfogására, dicséretére és Othello sürgetésére? Hogyan lehet az, hogy egy egyébként ártatlan és szende teremtés olyan akaratos és rámenős legyen, mint amilyenek e jelenetek mutatják?

Az Othello-szakirodalom egyik legnagyobb gondja Heine óta éppen az, hogy Desdemona „kettős jellemű”. Szófogadó — és mégis önféjű.¹⁸ Desdemona az első éjszakától kezdve szeretőnek és feleségnek érezte magát — írja Kott.¹⁹ Desdemona nem tartozik Shakespeare legpasszívabb nőalakjai közé — erősíti meg Gentile,²⁰ s a folyamat előbb-utóbb kontrollálhatatlanná válik. Desdemona már akkor sem volt szűz, amikor először megjelent a színen, mondja Cavell,²¹ Holms pedig megkockáztatja, hogy Jagónak igaza volt: Desdemónának valóban viszonya lehetett Cassióval.²²

Pedig nem szükséges a tragédiát a visszájára fordítanunk ahhoz, hogy megértsük: éppen a művészi stilizálás szent jogából fakad, hogy a cselekménybeli Desdemona nem azonos a dialógusbeli Desdemónákkal és fordítva. A szűzies-jóságos Desdemona-kép arra való, hogy működtesse a cselekményt, a heves, „dörzsölt” nő pedig, hogy izzásban tartsa a dialógusokat. Az elemzések nagy része sajnos, túlságosan cselekmény- és szövegcentrikus, s mind a jellemeket, mind az etikai tartalmakat a drámai közeg, az attitűdök dinamikájának megkerülésével próbálja megközelíteni. Holott ez — magunk is tapasztaltuk — bizonyos alkalmakkor amazoknál is fontosabbá válhat. Más szóval: a dráma közegének szervező közepét (a „különöst”) olykor nem (csak) a cselekményben, a jellemek rendszerében stb. találhatjuk meg, hanem rejtve, „mélyebben”, az attitűdök dinamikus struktúrájában. A dialógus ilyenkor nem alárendelt forma, hanem szuverén erőter, mely bizonyos fókig a maga arculatára rendezi át a mű többi rétegét. Egy másik akadály, hogy általában figyelmen kívül hagyják vagy lebecsülik a szerző formateremtő, modellalkotó akaratát, amit nemcsak a jellemekkel, hanem a cselekménnyel kapcsolatban is könnyen kimutathatnánk.

Így is megmagyarázatlan azonban, hogy a Shakespeare-kutatás miért nem foglalkozott behatóbban a kommunikációs szekvenciák vizsgálatával. Az ismétlések jelentéstani, sőt formaalkotó szerepét már aránylag korán felismerték, de ismétlésen többnyire csak egyes szavak ismétlését értették, és — valószínűleg Bergson hatására — kivétel nélkül komikus motívumokként értékelik őket. Így tesz pl. Rogers, aki idéé fixe-nek nevezi őket,²³ Granville-Barker²⁴

¹⁸ Heinrich Heine: Shakespeares Mädchen und Frauen. — In: H. H.: Werke und Briefe. Berlin—Weimar 1972. 539—543. l.

¹⁹ Jan Kott: Kortársunk Shakespeare. Budapest 1970. 139. l.

²⁰ Vanna Gentile: L'Immaginario Contro Desdemona. — In: Nuova DWF, 1977. 5. sz. 24—54. l.

²¹ Stanley Cavell: Epistemology and Tragedy. A Reading of Othello (Together with a cover letter). — In: Daedalus 1979. Summer vol. 108, 3. sz. 27—43. l.

²² Wayne Holms: Othello: Is't Possible? — In: The Upstart Crow. University of Tennessee 1978, 1—23. l.

²³ Stephen Rogers: Othello: Comedy in Reverse. — In: Shakespeare Quarterly, 24, köt. 1973. 2. sz. 217. l.

²⁴ Granville-Barker, i. m., 142. l.

vagy Jones. Jones szerint a tragédia utolsó jelenetének abban a részében, melyben Emilia háromszoros felkiáltására: „az én férjem!” Othello így válaszol: „mit ismétled?” „a bosszúság és zavarodottság légköre érződik, mely inkább a komédiát, mint a tragédiát asszociálja”.²⁵

Hogy az *Othello* előképei komédiaiak, bizonyított tény.²⁶ De ezen az alapon komikus hatásúnak nevezni azokat az elemeket, melyek a két minőség közötti kapcsolatot hordozzák, túlzás, és a tragédia értékrendjét a feje tetejére állító Rymer-féle „bloody farce”-felfogás felmelegítéséhez vezet. És ez a kommunikációs szekvenciákra is vonatkozik.

²⁵ Jones, i. m., 143. l.

²⁶ Russ McDonald: *Othello, Thorello and the Problem of the Foolish Hero.* — In: *Shakespeare Quarterly* 30, 1979, 51–67. l.

Kísérlet a para-szöveg elemzésére egy Diderot-drámában

(A családapa)

LUKOVSZKI JUDIT

Meg kell tanulnunk a színházhoz két irányból közelíteni. Jelenti egyrészt a szöveg színpadra vitelét (ez az előadás). Másrészt a drámai szövegben az előadás szavakba foglalását kell látnunk. Ez a megállapítás Patrice Pavis *A színház-szemiotika problémái* című cikkében olvasható.¹ Egyetértve Pavis elgondolásával, ennek a felfogásnak az értelmében közelítjük meg a dráma-szövegeket, pontosabban a színdarab dialóguson kívüli részeit, melyeket oly hosszú ideig mellékes szövegelemként kezeltek. Pavis elméletében, éppúgy mint Anne Ubersfeld *Színházról olvasni*² című könyvében, dialógus és dialóguson kívüli szöveg nem különül el, legfeljebb átmenetileg, valamilyen praktikus célból; fontossági sorrendet pedig nem lehet megállapítani közöttük. Ami a terminológia gyakran kínos problémáját illeti, Jean-Mari Thomasseau — úgy tűnik, sikerrel — teremt rendet e kérdésben egy nemrég megjelent cikkében: „A para-szöveg az a (kiemelt szedésű, hogy vizuálisan is megkülönböztethető legyen a mű más részeitől) szöveg, amely körülveszi a színmű dialógusait.”³ Megjegyezzük, hogy Thomasseau-nál a didaskália elnevezés csak egy részét jelöli a para-szövegnek. Miután a para-szöveg fogalmát Thomasseau segítségével meghatároztuk, azt tűzzük ki célul, hogy egy majdnem elfelejtett műfajból, a polgári drámából vett példán megkísérljük elkészíteni a para-szöveg funkcionális elemzését. Diderot: *A családapa* (*Le père de famille*) című darabjáról lesz szó, melynek vizsgálatához az Anne-Marie és Jacques Chouillet által létrehozott kritikai kiadást használtuk.⁴

A különböző para-szöveg típusoknak ebben a funkcionális elemzési kísérletében arra törekedtünk, hogy mindig tiszteletben tartsuk alapelvünket, vagyis hogy a szövegegészből ne szakítsuk ki a para-szöveget. Első lépésként elkészítettük a para-szöveg egységek leltárát. Ebben a darabban a következő egységtípusok lelhetők fel:

1. Egy adott felvonás vége és a következő felvonás első replikája között található szövegrészek;
2. A szereplő neve (amennyiben közvetlenül követi a dialógus);
3. A szereplő neve a replikához tartozó instrukcióval;
4. Az utolsó replikát követő instrukció;
5. A két replika között elhelyezkedő instrukció;

¹ Problèmes d'une sémiologie du théâtre — In: Sémiotica, 1975. 15. sz., 249. l.

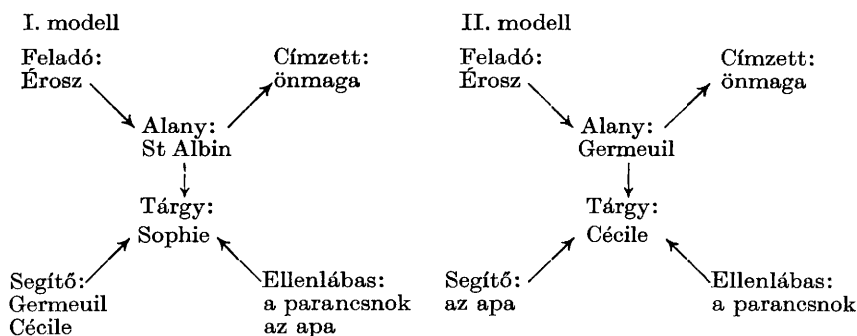
² Lire le théâtre. Párizs 1978.

³ Pour une analyse du para-texte théâtral. — In: Littérature 1984. 53. sz.

⁴ Denis Diderot: Oeuvres complètes. X. köt. Párizs 1980. (Az előforduló idézetek fordításai tőlem, L. J.)

6. Név + ehhez a névhez kapcsolódó utolsó replikába foglalt instrukció + végső instrukció.

A 2. típusoz tartozó egységek nem képezik leltárunk részét. A szöveg összesen 414 para-szöveg egységet tartalmaz. A szöveg: para-szöveg arány az első felvonásban 385 : 97 sor, vagyis a para-szöveg a teljes szöveg negyedét teszi ki.

1. ábra

A para-szöveg különböző elemeinek funkcionális elemzéséhez hasznos felállítani — Anne Ubersfeld idézett műve nyomán — a darab aktáns modelljeit (1. ábra).

Az aktáns struktúrába foglalt implicit mondatok a következők: Érosz („Ami 'individuális', érzelmi, szexuális erő, bizonyos mértékig összekeveredik az alannal”⁵) arra indítja St Albint, hogy jövőbeni személyes boldogságuk céljából keresse Sophie-t; Germeuil, a barátja és Cécile, a nővére, segítő szerepet játszanak, míg a zsarnok apa és a nagybácsi, akinek a vagyona képezné ennek a boldogságnak az anyagi fedezetét, ellenlábások (I. modell). Ezzel egyidőben érvényes egy másik, tipikus szerelmi keresés modellje: Érosz arra indítja Germeuilt, hogy saját boldogságuk érdekében keresse Cécile-t. Itt az ellenlábás aktáns meggyengül, mert az apa (mihelyt tudomására jut a két fiatal szerelme), egyetért a házassággal, más szóval, segítő funkciót tölt be (II. modell). Ezek a modellek azt bizonyítják, hogy Diderot törekvése nem a társadalmi jellegű, hanem a családi életben adódó problémák boncolgatása volt.

Ezeknek a modelleknek az értelmében próbáljuk meghatározni a mű para-szöveg elemeinek funkcióját. Abban a különös sorrendben beszélünk róluk, ahogy a darabban követik egymást.

A szereplők listájával kapcsolatban azt állapítottuk meg, hogy a sorrendet az általuk elmondott replikák mennyisége határozza meg. Az első modell megerősíti az állítást, hogy az apa és a nagybácsi kulcsszerepet játszik a darabban. Nemcsak mennyiségi okok magyarázzák az apa első helyét a nagybácsi-val szemben, hanem implicit módon jövőjük is benne van ebben a sorrendben. A családapa helyet fog találni magának abban az új konstellációban, amely a darab végén létrejön, míg a nagybácsi csak egyet tehet, hogy eltűnik. Ennek a kettős aktánsnak a belsejében található a tekintély közös tulajdonságán kívül egy oppozíció is.

⁵ Ubersfeld, i. m., 47. l.

M. d'Orbesson, családapa	/	M. d'Avilé, a parancsnok
apa: aki gyerekekkel rendelkezik		parancsnok: főnök, akinek a kezében az irányítás van
a vérségi kapcsolat természetessége	/	formális kapcsolat

Ez az oppozíció kidomborítja Diderot állásfoglalását, mely ideológiai jellegűnek is felfogható, és amely visszautasít minden olyan parancsot, mely ellentmond az emberi természetnek. Az apa és a nagybácsi figurája csak csontváz, abban az értelemben, hogy nem rendelkeznek csak elvont tulajdonságokkal, egy apa, illetve egy parancsnok tulajdonságaival. A darab egyetlen pontja, ahol a szerző nevükön nevezi őket, a szereplőlista. A következő négy szereplő az apához fűződő kapcsolata alapján van jelölve: Cécile, a családapa lánya, St Albin, a családapa fia, Sophie, akit Diderot így határoz meg „Ismeretlen fiatal lány”, Germeuil, a néhai M. X-nek, a családapa barátjának a fia. A mi nézőpontunkból Sophie esete a legérdekesebb. Nevezhette volna Diderot St Albin szerelmesének, egy szegény fiatal lánynak stb. De egyik változat sem fejezte volna ki az eredetihez hasonló explicitésséggel a családapa és Sophie között levő kezdeti kapcsolatot. Tehát a darab főszereplőinek felsorolása az első olyan para-szöveg elem, amelynek a funkciója a családapa központi szerepének a sugallása. Az első, térrel kapcsolatos globális instrukció ugyanezt a gondolatot hangsúlyozza: „Történik Párizsban, a családapa házában.”⁶

A szereplők és a cselekmény elhelyezése céljából a szerző először is megjelöl egy valóságos helyet, Párizs városát; másrészt egy képzeletbeli, zárt teret, mely szintén valóságosnak tűntetődik fel, és amelynek a legalapvetőbb tulajdonsága, hogy a családapához tartozik.

A minden jelenetet bevezető szereplő-listáról nincs különösebb mondani-valónk. Tisztán gyakorlati jelentőségük van, hasznukat a próbákon a rendezők látják elsősorban, esztétikai jelentést nem hordoznak.

Ami pedig a helyre, időre, mozdulatokra stb. vonatkozó, a jelenetek elején megtalálható pontos utasításokat illeti, példaként az első felvonás első jelenetét vizsgáltuk meg.

„A terem innenső felében a lassan fel-alá járkáló családapát látjuk. Fejét lehajtja, karját összefonja, arckifejezése töprengő. Egy kicsit hátrább, a kandalló irányában, ami a terem egyik sarkában található, a parancsnok és unokahúga triktrakot játszik. A parancsnok mögött, a tűzhöz egy kicsit közelebb Germeuil ül hanyagul egy fotelban, könyvvel a kezében. Időről időre abba-hagyja az olvasást, hogy Cécile-t nézze szelíden, amíg ő a játékkal van elfoglalva, s így nem veheti észre.

A parancsnok megérzi, hogy valami történik mögötte. Ez nyugtalanítja, ami meg is látszik mozdulatain.”⁷

Ez az instrukció kiegészül a közvetlenül az „Első felvonás” szavak előtt lévővel.

„A színpad egy szőnyegekkel, tükrökkel, képekkel, faliórával stb. díszített fogadószobát mutat. A családapáét. Késő éjszaka van. Reggel öt és hat között.”⁸

Ezeknek az utasításoknak az elemeiből paradigmát hozunk létre (2. ábra).

⁶ Diderot, i. m., 190. l.

⁷ Uo. 192. l.

⁸ Uo. 190. l.

Hely	Idő	Lelkiállapot	Kapcsolatok
Szőnyegekkel, tükrökkel, képekkel, faliórával stb. dekorált fogadószoba, a terem belső és hátsó része a kandalló felé a tűz mellett egy fotelban	késő éj reggel öt és hat között	(az apa) sétál keresztbefont karral, töprengő arccal (a parancsnokot) a gyanú nyugtalaná teszi, ez meglátszik a mozdulatain	a parancsnok és unokahúga triktraktot játszik Germeuil abbahagyja az olvasást, hogy gyengéden nézze Cécile-t

2. ábra

Miről tájékoztat bennünket a hely paradigmája? (3. ábra)

	DENOTÁCIÓ	KONNOTÁCIÓ
1. Fogadószoba	polgári ház eleme	jellegzetes
2. Szőnyegek	polgári ház dekorációja	jellegzetes
3. Tükrök	polgári ház dekorációja	jellegzetes az önvizsgálat eszköze; nyugtalanság
4. Képek	polgári ház dekorációja	jellegzetes
5. Falióra	polgári ház dekorációja	jellegzetes monoton zajával nyugtalanságot kelt
6. Stb.	polgári ház dekorációja	jellegzetes unalom, nyugtalanság
7. A terem belső / túlsó fele	két elkülönített rész	az apa magánya, nyugtalansága
8. A kandalló irányában + a tűz mellett	a családi otthon jelképei	család vs. társadalom
9. Egy fotelban	polgári ház bútora	jellegzetes

3. ábra

Itt idézzük fel azt a vitát, amely szembeállította Madame Riccobinit és Diderot-t. Diderot ugyanis ígérete ellenére sem küldte el a darab kéziratát Madame Riccobininak. „Hanyag voltam” — magyarázkodik egy levélben — „és félttem jótanácsaitól”.⁹ Miután a darabot kinyomtatták, Madame Riccobini indulatos levelet intézett barátjához, Diderot-hoz, amelyben többek között ezt

⁹ Uo. 435. l.

írja: „A franciák színházában a színpadon is ülnek nézők, ezért csak a színpad hátsó részét lehet dekorálni, vagyis, ha ön egy mai ízlés szerinti szobát akar, akkor a kandalló középre kerül, a nézőktől túlságosan messze. Azoknak a színészeknek a mozdulataiból, akiket ön ebben a távolságban helyez el, semmi nem fog látszani.”¹⁰ Túl ennek a vitának a történeti és anekdotikus érdekességén, egy következtetés a mi nézőpontunkból is levonható. Leszögezhetjük, hogy A családapa szóban forgó szerzői utasítása nem volt színpadon realizálható csak „1759 áprilisától, amikor is az első előadásokat játszották a Théâtre Français-ban nézőktől megszabadított színpadon.”¹¹ Amennyiben elfogadjuk Anne Ubersfeld hipotézisét, hogy a drámaíró egy színházi tradícióval a tudatában írja darabjait¹² (dolgozhat a tradícióért vagy éppen ellene), elfogadjuk azt is, hogy a XVIII. század második felétől egy kiszélesedett színpad determinálja bizonyos mértékig a szerzők gondolkodását. Diderot A családapát abban az időszakban írta, amikor a helyzet éppen változott. Kérdésünk így fogalmazódik meg: Hogyan rendezi be (tágabb értelemben) a szerző ezt a megnövekedett teret? Lehetősége van arra, hogy valóságos polgári enteriőrt képzeljen el, minden szükséges kellékével együtt. Mint a táblázatból is kiolvasható, a paradigma 1–6., 8., 9. elemei denotálják ezt az enteriőrt. A teljes szöveg jelentése szempontjából fontos konnotáció létrehozása céljából a szerző számára nélkülözhetetlen a nagyobbá vált színpad. A 7. elemről van szó, mely egy osztott teret denotál, konnotációja pedig a nyugtalanság. Ehhez a konnotációhoz a következő úton jutunk: A tér megosztásával adódik egy Cécile, Germeuil és a parancsnok által birtokolt rész. Szemben velük a magányos apa (magányos, mert olyan aktánsba tartozik, amelybe nem tud vagy nem akar teljesen integrálódni). A magány a társadalomban élő ember számára nyugtalanság forrása lehet. Lépünk tovább az egyéb, itt felmerülő konnotációkhoz. A 3. elem eszünkbe juttatja azt a levelet, melyet Diderot Mme de Nassau-Saarbrucknak írt, és amelyben gyerekevelési elvekről van szó. Ezt írja Diderot: „Szellemének szabad gyakorlása mellett én folytonosan figyelmebe ajánlanám (a gyermeknek) az önmagához való őszinteség nagy elvét.”¹³ Ez a Diderot által oly fontosnak tartott őszinteség rendelkezik egy egészen banális színpadi referenciával: ez a tükör. Tükörbe nézni annyit jelent, mint elegendő bátorsággal rendelkezni a problémákkal való szembenézéshez. Ebből adódik a nyugtalanság. Ugyanez a konnotáció kapcsolódik a falióra monoton zajához (5. elem). De a 6. elem is nagyjából ugyanezt a konnotációt hordozza. „Stb.” azt jelenti, hogy a felsorolt tárgyak halmaza konvencionális módon bővíthető. Ebben az esetben az unalom kelt nyugtalanságot. A 'családi otthon' jelentés ismétlésével (két nyelvi jelentő alakjában) a szerző azt húzza alá, hogy a cselekmény a családi élet szintjén zajlik, szemben a társadalmival, azaz nagy fontosságot tulajdonít az individuális problémáknak.

Azok a jelentések, melyeket a hely paradigmája hordoz, párba állíthatók az idő paradigma jelentésével (4. ábra).

E paradigma első két eleme szintén a nyugtalanságot konnotálja. Az idő megfordíthatatlanságából ered az apa rossz előérzete: valami jöveteletlen történik. Egy egész jelcsoport jelentéséhez járul hozzá Diderot az idővel kap-

¹⁰ Uo. 438. l.

¹¹ Uo. 435. l.

¹² Anne Ubersfeld: *L'École du spectateur*, Párizs 1980. 14. l.

¹³ Diderot: *Oeuvres complètes*. X. köt. 181–182. l.

	DENOTÁCIÓ	KONNOTÁCIÓ
1. Késő éjszaka van	sötét van	megfordíthatatlanság nyugtalanság
2. Reggel öt és hat között	sötét van	megfordíthatatlanság nyugtalanság
3. Triktrak	a XVIII. században divatos játék	aktualitás / divatjamúlt jelenség

4. ábra

csolatos utasításokkal a darab elején, hogy megteremtse a kiinduló hangulatot. Később nem alkalmaz közvetlen, időre vonatkozó utasításokat. A szokások, a polgári élet napirendje árulja el, hogy hány óra lehet. Ezekből a nyomokból kikövetkeztethető a cselekmény időtartama, ami kevesebb, mint huszonnégy óra. „Az időbeni egységet (. . .) szigorúan betartja.”¹⁴ A harmadik elem egy, a XVIII. században divatos játék, amely a korabeli néző számára talán az aktualitást sugallta.

Áttérünk a harmadik paradigmára, mely a szereplők lelkiállapotát tartalmazza (5. ábra).

	DENOTÁCIÓ	KONNOTÁCIÓ
1. (az apa) keresztbefont karral sétál	lassú mozgás, konvencionális tartás	nyugtalanság
2. töprengő arckifejezés	kifejező mimika	nyugtalanság
3. (a parancsnok) nyugtalan mozdulatai	meghatározatlan mozdulatok	nyugtalanság

5. ábra

Ugyanaz a konnotáció ismétlődik, s így felerősödik. A szereplők jellegzetes lelkiállapota a nyugtalanság.

Ami a szereplők egymáshoz való viszonyát illeti, leszögezhetjük, hogy mindenekelett az őszinteség hiánya jellemzi (6. ábra).

	DENOTÁCIÓ	KONNOTÁCIÓ
1. a parancsnok és unokahúga triktrakot játszik	társasjáték	illuzórikus harmónia / őszintétlenség
2. Germeuil abbahagyja az olvasást, hogy Cécile-t nézze gyengéden, amikor a játékkal van elfoglalva	a (vizuális) kapcsolat-teremtés egyirányú	rejtett szerelem / őszintétlenség

6. ábra

¹⁴ Uo. 376. 1.

Ebben az utasításban megtalálható — igaz, alig észrevehetően — az az oppozíció is, mely a darab konfliktusának az alapja. Ezek az elemek a következők:

tükör / kendőzött kapcsolatok
őszinteség / őszintétlenség

A szoros értelemben vett didaskáliák elemzését most nem tekintettük feladatunknak. Elemzési kísérletünk végén azt a konklúziót fogalmazzuk meg, hogy az a fontosság, amit Diderot a paraszövegnek tulajdonított, az ő idejében valószínűleg különködésnek tűnt csupán (nem véletlen, hogy szükségesnek tartotta a klasszikus elődökre való hivatkozást e tekintetben). Viszont ez az újítás a következő századokban olyan remek folytatókra talált, mint Beaumarchais, Hugo és sokan mások, egész napjainkig.

•

Anyegin alakjának változásai Friedrich Bodenstedt és Bérczy Károly fordításában

RÓZSA MÁRIA

Az Anyegin a világirodalom valamennyi remekművéhez hasonlóan kiemérelhetetlen forrása az irodalomtörténészek kutatásainak. A magyar Anyegin-kutatók érdeklődése többször visszatért arra a problémakörre, milyen fogadtatást talált a mű hazánkban, illetve, milyen hatással volt a magyar irodalom alakulására.¹ Jelen tanulmányban Anyegin alakjára összpontosítva kívánok a német és a magyar fordításban fellelhető változásokról szólni. Ezt megelőzően azonban röviden a fordítások történetéről.

Bérczy Károly, az Anyegin első magyar fordítója valószínűleg 1862-ben kezdte meg a fordítást.² Figyelmét az a német nyelvű Anyegin-kötet keltette fel, melyet Gyulai Pál hozott magával Berlinből, s mely Friedrich Bodenstedt 1854-ben megjelent fordítását tartalmazta. Az 50-es évek az az időszak, amikor az orosz irodalom iránti érdeklődés Magyarországon egyre jobban megélénkült, egyre több fordítás lát napvilágot. Bérczy a mű elolvasása után próbaképpen lefordította németből az I. és a II. fejezetet, valamint Tatjana levelét, ez utóbbiakat publikálta is még a teljes fordítás megjelenése előtt.³ A fordítás további alakulásáról az 1866-ban megjelent első kiadás előszavában számolt be. Arról, hogy csak az első két fejezet lefordítása után kezdett el oroszul tanulni, mivel érezte, hogy az eredetiből kell fordítania, mert „a másolatról vett másolat halványan, színvesztetten fogna a toll alól kikerülni”.⁴ Már fél év múlva az eredetiből folytatta a munkát, de ellenőrzésképpen Bodenstedt Anyegin-jét is nyitva tartotta maga előtt. Erre utalnak jegyzetei és ezt bizonyítja a fordítások összevetése során számos olyan eset, amelyben láthatjuk, mennyire nem tudott Bodenstedt megoldásaitól elszakadni. Semmiképpen sem beszélhetünk azonban Bodenstedt szolgai másolásáról. Bérczy sokszor felülbíráltta őt, kritikával fogadta gyakran túl szabad és bőbeszédű fordítását. Arra, hogy oroszból fordított, bizonyíték többek között az is, hogy lefordította az V. fe-

¹ Sötér István: A verses regény és a regény. (Az Anyegin és a magyar irodalom.) — In: *Kritika*, 4. évf. (1966) 8. sz., 23–28. l. D. Zöldhelyi Zsuzsa: *Bevezető* (1849–1867). — In: *Orosz írók magyar szemmel*. Szerk. D. Zöldhelyi Zsuzsa. Budapest 1983. I. kötet. Az Anyeginről: 49–56. l.

² Radó György: Bérczy Károly, mint az Anyegin fordítója. — In: *Palócföld*, 5. évf. (1971) 4. sz., 70. l.

³ A II. fejezet: Mutatvány Puskin „Onégin Eugén” verses regényéből. — In: *Koszorú*, 1. évf. (1863) 21. sz. 486–489. l.; 22. sz. 510–514. l. Tatjana levele Onéginhez. — In: *Részvét Könyve*. Pest 1863. 71–74. l. Ezen kívül már e teljes fordítás megjelenése után a VII. fejezet első három versszaka: „A tavaszról”. — In: *Fővárosi Lapok*, 3. évf. (1866) ápr. 15., 349. l.

⁴ Bérczy Károly előszava az első kiadáshoz. — In: *Puskin Sándor: Anyégin Eugén*. Oroszból ford. Bérczy Károly. Pest 1866. VII–VIII. l. ✓

jezet 43. strófáját, melyet Bodenstedt kihagyott. Az eredetileg németből átültetett fejezeteket Bérczy nem fordította le újból, csak átjavította őket, így ezekben érezhető Bodenstedt hatása leginkább. Bérczy munkájában a III. fejezettől kezdve egyre több az önálló, Bodenstedttől független megoldás (Tatjana levelét kivéve).

Puskin művében — néhány kitérőtől eltekintve — Anyegin alakja áll a cselekmény középpontjában. Az ő alakja a fordítások egyik legkritikusabb része, az ő megértése kulcs a mű megértéséhez. A főhős személye az a fontos csomópont, mely köré a fordításokban a legtöbb eltérés, helytelen értelmezés, félrefordítás csoportosítható. Anyegin jellemfejlődése, „csődjének” okai és ennek általánosítható vonásai teszik a verses regényt realistává.⁵ A romantika túlhaladását nem érzékelik a fordítók. Ennek több oka is van. Egyik összetevője, objektív oka az orosz, a német és a magyar irodalom eltérő helyzete, sajátosságai, Puskin művének, valamint a fordítások keletkezésének idején, amire e helyütt nem áll módomban kitérni. A másik oka Bodenstedt, aki romantikusként akarta bevezetni Puskit a német irodalomba. Ő koncepciózusabban fordít, mint Bérczy, és hosszú oroszországi tartózkodása révén közvetlenebbül ismerte az orosz valóságot. Bodenstedt azonban nem tartotta Anyegint többnek, mint a lázadó romantikus ifjú, a byroni meghasonlottság orosz utáztatának. Minthogy a fordítást elsősorban a műfordítói nézőpont alakítja, így a Bérczynél tudatosabban fordító Bodenstedt keznyomát is magán viseli a magyar fordításban formálódó Anyegin-kép.

Puskin Anyegint fokról fokra, egyre több szempontból ismerteti meg az olvasóval. Ennek első lépése a hős bemutatása. Puskin Anyegint mint személyes ismerősét, jó barátját „добрый мой приятель” (I. 2.) mutatja be. Vagy egy másik példa a VII. fejezet végére illesztett invokációból: „Пою приятеля младого / И множество его причуд”. Bodenstedt ehhez hozzáteszi, hogy Anyegin egoizmusa büntetendő és könnyelműsége nagy: „Ist meines Helden Egoismus / Auch sträflich und sein Leichtsin groß”. Bérczy itt tartózkodik a túlzástól: „Utunk most más irányt követ, / S az eltűnt hős felé vezérel, / Kit felruházva sok szeszélyel, / Megzengem a feladat.”

Másutt az elnézően feddő „Мой неисправленный чудак” (VIII. 40.) helyett a németben „Der unverbesserliche Thor” (javíthatatlan bolond) már jelentős eltérést mutat. A birtokos névmás elhagyásával az elbeszélő és a hős közti távolság megnő és így eltűnik a közvetlen hang. Bérczy még Bodenstedtnél is túlzóbb; Anyegin nála „Az örült névre érdemes”. Puskinnál az ilyen néhol gunyoros szavak mögött mint „мой бестолковый ученик” (VIII. 38.) vagy „Мой проказник” (I. 15.) mindig valamiféle cinkos elnézés, megértő rokonszenv bujkál. Bodenstedt sokkal negatívabb képet rajzol róla már az I. fejezet 2. versszakában, ahol Puskin Anyegint a „повеса” (lánhúzó, széltoló) szóval illeti. Ennél sokkal elítélőbb a német „Nichtsnutz” (mihaszna, semmirekellő).⁶ Bérczy itt az értékítéletet elkerülő „ifjú” szót használja.

⁵ Sótér István: Romantika és realizmus: Puskin. — In: Szovjet Irodalom 1987, 2. sz., 125. l.

⁶ Péter Mihály: Megjegyzések Puskin „Jevgenij Anyegin”-jének magyar fordításához. — In: Tanulmányok a magyar—oros irodalmi kapcsolatokról. Szerk. Kemény G. Gábor. Budapest 1961. I. köt. 389—390. l. Selymes Ferenc: Friedrich Bodenstedt és Bérczy Károly. — In: Pécsi Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei. (1966) Tom. 10. Seria 3. Linguistica-Philologica. 25. l.

Ne felejtjük azonban el, hogy bár a költőt mélyen gyökerező szimpátia, szoros érzelmi szálak fűzték verses regénye hőséhez, életútjuk is sokban hasonló, de ennek ellenére Puskin többször felhívta a figyelmet a köztük levő különbségekre is. Például az I. fejezet 45. versszakában, vagy az 55.-ben, ahol arról szól, hogy Anyeginnel ellentétben ő szereti a falusi életet, a csendet, hiszen itt teljesen az alkotásnak szentelheti magát. Mindkét fordító túlmagyarázza az I. fejezet 56. versszakának „Всегда я ряд заметить разность / Между Онегиным и мной” sorait: „Den Dichter verwechseln mit dem Helden hier, / Das heißt: Onägin nicht mit mir.” — „A két egyént csak egynek nézze, / S összetéveszen két nevet: / Anyeginét és enyimet.”

Az I. fejezet nagy része Anyegin neveltetésének, életmódja bemutatásának, a hős jellemzésének van szentelve. Anyegin felületes neveltetésének, dandys öltözködésének, a nagyvilági ifjú szórakozásainak leírásába azonban Puskin már figyelemre méltó, a mélyebb karakterisztikát szolgáló momentumokat csempész be. Az I. fejezet 4. versszakába Bodenstedt betold egy sort: „Und war sehr von selbst durchdrungen” (el volt telve magától), amely beképzeltnek tünteti fel Anyegint. Ezt sajnos Bérczy is átveszi: „S nagyon sokat hitt önmagáról.” Az I. fejezet 5. strófájában szereplő „Учёный мальый но педант” sorból a „педант” szó jelentésével, mellyel Péter Mihály foglalkozott tanulmányában,⁷ (aprólékos, pontos ember, de olyan is, akinek nézetei nem egyeztek az uralkodó osztály, a nagyvilági társaság nézeteivel, s ilyen értelemben politikai ellenzékiiségre is utal), egyikük sem tudott mit kezdeni. A németben a „Pedant” szónak nics meg ez a kettős jelentése: „Daß er gelehrt sei, doch pedant” — írja Bodenstedt. Bérczy ügyetlenül megpróbál az egyik jelentés visszaadására kísérletet tenni: „Amit tanult, tud is sokat: / De mindig hajszált hasogat.” Anyegin tanulmányairól szólva Bodenstedt megint eltér az eredetitől: „Und ernste Studien liebt’ er nie” szúrja be, ami ilyen sarkítottan nem igaz, hiszen mint később kiderül, Anyegin közgazdasági munkákat is olvasott. Puskinnál Anyegin nem *lelkessedt* túlságosan a verstanért „Высокой страсти не имея” (I. 7.), Bodenstedtnél nem *szenvedhette* („Die Metrik konnte er nicht leiden”), sőt nem értette, mi haszna van: „Ihr Nutzen ward ihm nie recht klar.” Bérczy pedig eltér és értelmetlen: „Nem értve, hogy miért s mi végett / Szól versben a sorsüldözött.” Az eredeti értelemtől való fokozatos eltávolodásnak lehetünk tanúi a következő sorban is. Anyegin az oroszban *szidta* az antik költőket: „Бранил Гомера, Феокрита”, a németben már *elvetette*: „verwarf”, Bérczynél egyenesen *gyűlölte*. Vagy egy másik példa ugyanerre a jelenségre, csak ellenkező előjellel: Puskinnál Anyegin olvasta Adam Smith-t („читал”), Bodenstedtnél már *lelkesült érte* („schwärmte”), Bérczy egészen odáig megy a túlzásban, hogy nála Anyegin egy részt *le is fordított*.

Puskin stílusában a Karamzin közvetítésével a Katalin-korszak Oroszországhoz adaptált francia felvilágosodás örökségéhez kapcsolódik, míg Bodenstedt a német szentimentalizmus és romantika hagyományaiból táplálkozik. Ezért kap nála Anyegin kissé wertheri jelleget (az I. fejezet 4. versszakában), akinek ifjúságáról szólva a német Sturm und Drang és szentimentalizmus erős hatása fedezhető fel: „Als für Eugen die Zeit des Schwärmens / Hereinbrach, wo man flennt und klagt / Voll stürm’schen Hoffens, süßen Härmens.” A „Schwärmen” (rajongás, lelkesedés) tipikusan túlfűtött Sturm und Drang-szó, a „flennt und klagt” (sír és panaszkodik) a Bodenstedtre jellemző bőbeszéd-

⁷ Péter Mihály, i. m., 391–392. l.

dúség, az indokolatlan szószaporítás egyik példája. Az orosz sokkal tömörebb és kifejezőbb: „Когда же юности мятежной / Пришла Евгению пора, / Пора надежд и грусти нежной.” Bérczynél ugyanez így hangzik: „Midőn pedig az ábrándoknak / Rajongó korszaka beállt, / Midőn a szívben vágyak forrnak [. . .]”. Azon túlmenően, hogy az „ábrándok korszaka” Bérczynél szerepel először, a „beállt” szó hangulatilag nem adekvát, s bár a „hereinbrach” erőteljesebb, mint az orosz „пришла”, mégis kifejezőbb.

Két fontos irodalmi utalás elhagyására is találunk példát Anyegin alakjával kapcsolatban. Az első a „второй Чаадаев” (I. 25.) két szóba sűrített és Anyeginre nézve igen hízelgő jellemzés, hiszen Csaadajevet szabadságszeretete, egyenes jelleme miatt Puskin igen kedvelte, nézetei nagy hatással voltak rá, emellett Csaadajev közismerten elegáns dandy hírében állt.⁸ A másik, mikor Puskin Csackijhoz, Gribojedov hőiséhez hasonlítja Anyegin, aki szintén a jobbra törekvő, de meg nem értett, korán érkezett hősök közé tartozik (VIII. 13.).

Anyegin egyhangúan telő napjainak bemutatása után Puskin felteszi a kérdést, kielégítette-e vajon ez az életforma, az állandó szórakozás, a felszínes vidámság, boldog volt-e egyáltalán. Bodenstedt egy árnyalattal sötétebben ír: „Und so in stetem Taumel geht's / Von einem Tag zum andern stets.” A tántorgás, az öntudatlan mozgás véleményem szerint nem illik Anyeginre, ő tudta, hogy élete így semmit sem ér, csak kitérni nem volt képes ebből az életformából. Bérczy megint felerősíti Puskin szavait: „S a kénygyönyör sivár lese / Lelkét betöltni képes-e?”. Ez azonban nem véletlen. Ha megvizsgáljuk Bodenstedt sorait, megállapíthatjuk, hogy Bérczyt az „élvezet” szó kétszeri, nyomatékos ismétlése („Von Genuss zu Genuss”) vezette félre (I. 36.). Bár az oroszban is szerepel az élvezet, gyönyör szó („Среди всedневных наслаждений”), de mind a Genuss, mind a „наслаждение” szó több, átfogóbb értelemmel bír, nem csak az érzéki örömekre vonatkozik. Bérczy még egyszer hangsúlyozza Anyegin érzékiségét. A IV. fejezet 10. versszakában ezt írja Puskin: „В красавиц он уж не влюблялся, / А волочился как-нибудь.” A „волочиться” régies szó, udvarlást, kurizálást jelent. A németben ez áll: „Die Leidenschaft verließ ihn plötzlich, / Statt dessen liebte er nun.” A „liebeln” szó is a felületes szerelemre, a flörtölésre vonatkozik. Ebben az esetben csak Bérczyt hibáztathatjuk a negatívabb értelmű ábrázolásért: „Elzsibbadt minden szenvedélye, / Élt, mint tudott, érzékien.”

Anyegin felfogását a szerelemről, az érzelmekről barátjával, Lenszkijjal folytatott beszélgetéséből is megismerhetjük: „Онегин говорил об них / С невольным вздохом сожаления” (II. 17.) — írja Puskin. Bodenstedt érzékgősen kifejt: „Ob auch Eugen nicht mehr entbrannte: / Doch heimlich seufzend sprach er gern / Vom Drange den er einst empfunden . . . / O glücklich, wer ihn überwunden!” Anyegin csömörének, kiábrándultságának okai többek között a IV. fejezet elején is világossá válnak, ahol fiatalságára gondol vissza:

„Он в первой юности своей
Был жертвой бурных заблуждений
И необузданных страстей.
Привычкой жизни избалован,

⁸ Ю. М. Лотман: Роман Пушкина „Евгений Онегин”. Комментарий. Пособие для учителя. Ленинград 1983. 154. г.

Одним на время очарован,
Разочарованный другим,
Желаньем медленно томим,
Томим и ветренным успехом,
Внимая в шуме и в тиши
Роптанье вечное души
Зевоту подавляя смехом:” (IV. 9.)

Bodenstedt fordítási módszerének egyik legeklatánsabb példáját találjuk itt, annak, hogy az eredeti szövegnek sem képi, sem fogalmi konkrétságát nem őrzi meg:

„[. . .] der schon frühe
Der Leidenschaften Nacht empfand,
Und übersättigt ohne Mühe
Dem trollen Strudel sich entwand.
Sein weichliches Schlaraffenleben
Nahm ihm die Kraft zu ernstem Streben.
Gab er sich Einem glühend hin:
Schnell trübt ein Andres seinen Sinn.
Zu warten fehlte ihm der Wille,
Und im Erfolg starb der Genuß;
Durch Spott verscheucht’ er Überdruß;
Gequält im Lärm, wie in der Stille. . .”

Bodenstedt nagyon szabadon fordít, nem követi az eredeti gondolatmenetét, helyette saját, Anyegint jelentősen elítélőbbben értékelő gondolatait iktatja be. A „Sein weichliches Schlaraffenleben / Nahm ihm die Kraft zu ernstem Streben” sor szözszerinti fordításban: Elpuhult, henyélő élete elvette erejét a komoly törekvésektől. A „Schlaraffe” (henyélő, mihaszna) szó a német irodalomban meghatározott asszociációval rendelkezik. A német népmesében a „Schlaraffenland” a henyélés, a dologtalanság birodalma. A „Zu warten fehlte ihm der Wille” Anyegin akarategyengeségére való célzás jelentősen sötétíti a róla alkotott képet. Bár Bérczy fordítása sem pontos, mégis látszik, hogy a IV. fejezetben már mennyire kritikusan ítélte meg Bodenstedt megoldásait:

„Ő ifjúsága tavaszát
Bósz szenvedélyek viharában,
Tévíton járva élte át;
Becézve itt, szeretve ottan,
Lángolva most, majd élvunottan,
Kiábrándítá a siker,
Mit könnyen s alig küzdve nyer.
Öreg lelkének zsémbelése
Zajban és csendben üldözé,
Csömör vegyült a vágy közé;
Az ásításból nevetésbe
Esett át [. . .]”

Bérczynél csak az „Öreg lelkének zsémbelése” jókora leiterjakab ellen lehet kifogásunk, mert a „вечное” (egyébként nem öreg, hanem örök jelentésű szó) nem a lélekre („души”) vonatkozik, hanem a „роптанье” hátravetett jelzője. Bérczy ha nem is szószerint, de Puskin gondolatsorait veszi át; megtalálhatjuk nála az „очарован-разочарован” ellentétpár valamiféle tükrözését (bár nem rímhelyzetben és a magyar nyelv sajátosságaiából eredően nem azonos tövű szóval), valamint az ásítás és nevetés két végletes lelkiállapotra utaló kifejezést.

Anyegin unalmának okait is egyre mélyebben tárja fel Puskin. Az I. fejezet 8. versszakában a „тоскующая лень” kifejezés marad ki a fordításokból, melyben a melankóliával elegy semmittevés sűrűsödik. Bodenstedt a melankóliát, a felszínes életmódot, a céltalan semmittevést húzza alá Anyeginnél, de azt, hogy megcsömörlött a nagyvilági élettől: „Ему наскучил света шум”, lefordíthatatlanul hagyja (I. 37.). Az I. fejezet 38. versszakában újra jelentős vonással gazdagodik az Anyegin-kép. A „русская хандра” szókapcsolat a fordításokban azonban nem szerepel. A specifikus orosz mélabú, mint történelmileg meghatározott társadalmi jelenség⁹ a megközelítő fordításokból: „Eine Art moderner Schwermuth”, „moral’scher Werhmuth” és „erkölcsi üröm”, „divatkórság” hiányzik. Az emberek véleménye, a társadalom elvárásai szerint Anyegin semmit sem ért el huszonhat éves korára:

„Дожив без цели, без трудов
До двадцати шести годов
Томясь в бездействии досуга
Без службы, без жены, без дел,
Ничем заняться не умел.” (VIII. 12.)

Kiemelkedő azonban a rendkívül fontos „Томясь в бездействии досуга” sor, mely azt bizonyítja, hogy Anyegint gyötörte a tétlenség. Bodenstedt itt is a céltalan, dologtalan, parazita életmódra helyezi a hangsúlyt:

„Hat ziellos, sorglos immerdar
Gelebt, bis sechs und zwanzig Jahr
Ihm seines Lebens nun verflossen
In thatenlosem Zeitvertreib.”

Bérczy Bodenstedtet követi Anyegin hibáinak felnagyításában:

„Czél nélkül napról napra élt,
S huszonhat évet elhenyélt
Életéből e bolyongó rejtvény,
S nem vett se munkakört, se nőt —
Tétlenség, pangás ölte őt.”

Anyegin azonban nem olyan, mint a többi átlagos nemesi ifjú, Puskin egyedi vonásokkal is felruházta őt. Пыенек például nagy intellektuális képességei „резкий охлажденный ум” (I. 45.), „озлобленный ум” (VII. 22.) vagy

⁹ Péter Mihály, i. m. 392. l.

eredetisége: „неподражательная странность” (I. 45.). E pozitív tulajdonságok nagy része a fordításokban elsikkad, Bodenstedtnél Anyegin inkább a fantáziálás felé hajlik: „Er war Phantast, und doch natürlich / Voll Witz, der nicht nach Beifall geizt.” Itt Bérczy őt követi: „Fantasztá volt, de nem meszterkél / Különc, de aki mindig úgy élt, / Elmés, ki tapsot nem keres.” (I. 45.)

Anyegin kiismerhetetlenségére a műben több helyen is találunk példákat. A költő már az I. fejezet 10. versszakában Anyegin tulajdonságait általában két egymás mellé állított ellentétes értékű melléknévvel ábrázolja. Ezt Bodenstedt minden esetben csak három-négy melléknévvel fordítja. Így azonban elvész a sarkított ellentét, hiszen Anyegint Puskin gyakorta úgy mutatja be, mint aki két véglet, jó és rossz között ingadozott. A VII. fejezetben az Anyegin elhagyott házában bolyongó Tatjana arra keresi a választ, ki is valójában Anyegin, de kérdéseire, hogy ördög vagy angyal, különc, Childe Harold orosz utánczata vagy mindennek paródiája, nem kap választ. Bodenstedt ilyen kifejezésekkel egészíti ki a felsorolást, mint: „ein Geine” és „ein schattenhafter Störenfried.” A VIII. fejezetben már egy megváltozott Anyegint látunk viszont, itt mintegy a nagyvilági társaság szemszögéből nézve találja Puskin, miben is változott meg:

„Всё тот же ль он, иль усмирился?
Иль корчит так же дурака?
Скажите: чем он возвратился?
Что нам представит он пока?
Чем ныне явится? Мельмотом,
Космополитом, патриотом,
Гарольдом, квакером, ханжой,
Иль маской щегольнет иной.” (VIII. 8.)

Bodenstedt és Bérczy is eltérnek kisebb-nagyobb mértékben, néha más irodalmi prototípusokat sorolnak fel.

„Ist er der Sonderling noch immer,
Der aufgeblas'ne Menschenfeind?
Ist er verändert? besser? schlimmer?
In welcher Rolle wohl erscheint
Er jetzt? Spielt er den Patrioten,
Kosmopoliten, Don Quijoten,
Tartuffe, Childe-Harold? oder hat
Er gänzlich die Verstellung satt?”

Bodenstedt tendenciózusan negatívabb színben tünteti fel Anyegint, itt is a világgyűlöletet, képmutatást emeli ki. Bérczy magyarításában igyekszik Puskint követni, de a „Tartuffe” s az „embergyűlölő” szavak arra mutatnak, hogy nem tudott teljesen függetlenné válni német elődjétől:

„Megváltozott-e jószerevel,
Vagy a fanyar különcz-e még?
Vagy ismét új szerepben lép fel
S tán hazáért lángol, ég?”

Vagy tán világpolgárnak látszik,
Haroldot vagy Tartuffe-ot játszik,
Vagy embergyűlölőt s epést?
Vagy unja már a színlelést,”

A VIII. fejezet 9. versszakának fordításaiból kimarad Anyegin egyik legfontosabb jellemzője: „Что ум, любя простор, теснит”. Bodenstedt nem fordítja le, Bérczynél pedig a lényeg marad el: „S szorít, ki terjeszkedni kezd”, valamint az a megállapítás, hogy Anyegin felette áll környezetének, hogy a szokványos életutat bejárta átlagemberrel szemben a nagy embereknek nagyok a hibái: „Что важным людям важны вздоры”. Puskin itt már nyomatékosan egy pozitív irányban megváltozott Anyegin állít elénk.

Anyeginnek számos szép vonása, nemeslelkűsége utaló megnyilatkozása vagy cselekedete is említést érdemel. Liberális gondolkodására vall, hogy reformjaival enyhített a birtokán élő jobbágyok terhein: „Ярем он барщины старинной / Оброком легким заменил; / И раб судьбу благословил.” (II. 4.) E nemes tette nem marad ki a fordításokból: „Er mindert seiner Bauern Pflichten, / Die Frohnlast schien ihm gar zu groß. / Die Bauern segneten ihr Loos.” — „Nagy és súlyos a jobbágy terhe, / Úgymond — jó lesz csökkenteni azt; / Jó sorsát áldja a paraszt.” Még egy példa erre. A töredékben maradt utolsó fejezetben a nyugalmat sehol sem találó Anyegin utazása közben együttérzéssel szemléli a fürdőben gyógyulást kereső betegeket: „Питая горьки размышленья, / Среди печальной их семьи / Онегин взором сожаленья / Глядит на дымные струи.” Bodenstedt ezt egész egyszerűen kihagyja, s Bérczy is csak annyit ír: „néz a szenvedőre”. Anyegin tehát nem lehet teljes érzéketlenséggel, „kihűlt szívvel” vádolni, mint ahogy Bodenstedt írja: „Das Herz ward ihm so kalt und hohl”. (I. 37.) Látszólagos érzéketlensége ellenére mégis meghatotta Tatjana levele: „Онегин живо тронут был”. Ezt a tömörséget talán Bérczy szavai közelítik meg leginkább: „Megindulás rezegte át”, míg Bodenstedt bőbeszédűbb: „... erweichte Onägin's Herz ganz wunderbar” (IV. 11.). Vagy miután a rosszul sikerült bál után Lenszkij párbajra hívta ki, Anyeginben feltámadt a lelkiismeret-furdalás: „Но Евгений / Наедине с своей душой / Был недоволен сам собой.” (VI. 9.) Bodenstedt megint elragadtatja magát és mint egy külső szemlélő szigorú ítéletet mond: „Er hat mit Wollen und mit Wissen / Entzweit das junge Liebespaar, / Hat seinem Freunde Schmerz bereitet, / Zu einer Thorheit ihn verleitet.”

Anyegin ismerte magát, tisztában volt hibáival és méltatlannak érezte magát Tatjánához: „не достоин я” mondja a IV. fejezet 14. versszakában. Bodenstedt azonban betold egy olyan mondatot, amely Anyegin lelki bizonytalanságát feltételezi: „Mein Herz liegt mit sich selbst im Streit”. Anyegin ekkor úgy érezte, nem szereti Tatjánát, s határozottan mondta ki végzetes szavait, Bodenstedt fordítása azonban azt a benyomást kelti, mintha vacillált volna, nem lett volna biztos döntése helyességében. Bérczy megoldása pontos és egyszerűségében szép:

„De én boldognak nem születtem,
Lelkemnek e szó idegen;
Önre merőben érdemetlen,
Tökéye elveszett nekem”.

A kor divatos műveinek hőse, a felesleges ember tipikus vonásainak szinte enciklopedikus összefoglalása, s így Anyegin közvetett jellemzése a VII. fejezet 22. versszaka:

„В которых отразился век
И современный человек
Изображен довольно верно
С его безнравственной душой,
Себялюбивой и сухой,
Мечтанью преданной безмерно,
С его озлобленным умом,
Кипящим в действии пустом.”

Ismét képet kaphatunk Bodenstedt egyik jellemző módszeréről, a bele-magyarázásról, az eredeti értelem gátlás nélküli deformálásáról:

„[. . .] welche das Jahrhundert,
Die Menschen aus der heut'gen Welt
In treuen Farben dargestellt:
Als trockne, wunderliche Christen,
Voll thatenloser Schwärmerei,
Nichtswürdigkeit und Heuchelei —
Als widerliche Egoisten,
Nicht Fisch und Fleisch und ohne Kraft
Und Glut selbst in der Leidenschaft.”

Különösen az utolsó két puskinii sor hiányolható Bodenstedtnél: „az üres cselekedetekben forrongó elkeseredett ész”, amely a felesleges ember egyik fontos vonása. Helyette az ellenérzéstől átfűtött és minden alapot nélkülöző „száraz és különös keresztények, telve hitványsággal és képmutatással”, valamint a „se hús, se hal, erőtlen és még a szerelemben is minden tűz híján levő ellenszenves egoista” lesz belőle. Bérczy is nagyon eltér az eredetitől, sőt Bodenstedttől is, az utolsó három sorban mintegy a társadalomra veszélyes embertípusként ábrázolja e művek hőseit:

„[. . .] néhány olly munka még:
Hol a jelen kor s nemzedék
Élethíven volt ecsetelve;
Mint önző, rideg és sivár,
Melly nem tud lelkesülni már,
De vészes ábrándokkal telve
Nincs érdekének semmi szent,
S bomlott a társadalmi rend.”

Összefoglalólag elmondhatjuk tehát, hogy Bodenstedt nem érti meg Anyegin, nem ismeri társadalmi gyökereit, problémáinak általánosítható vonásait. Többek között azzal is vét a fordítói hűség ellen, hogy ha maga nem is tudja átvenni Puskin hőse iránt érzett szimpátiáját, de meg sem próbálja közvetíteni azt. Anyegin bonyolult alakját leegyszerűsítve ábrázolja és az érték

ítéletet mindig negatív irányba tolja el, felerősíti a puskini kritikát. Nem veszi figyelembe, hogy Anyegin nem statikus alak, hogy jelleme jelentős pozitív irányú változáson megy keresztül a mű végére. Ehhez hozzájárul az is, hogy Bodenstedt hosszú oroszországi tartózkodása ellenére sem ismerte eléggé sem az orosz valóságot, sem az orosz nyelv finomságait. A Münchener Dichterkreis egyik vezetőjeként, a kor divatos költőjeként és rutinos fordítójaként inkább a csiszolt, gördülékeny versformát tartotta szem előtt, nem tartalmi hűségre törekedett elsődlegesen.¹⁰ Mégis Bodenstedt elévülhetetlen érdeme, hogy Európában az orosz irodalom egyik első közvetítőjeként Puskin első méltó tolmácsolója volt német nyelvterületen.¹¹

¹⁰ Selymes Ferenc: i. m. 21–22. l.

¹¹ Horst Rappich: Friedrich Bodenstedt szerepe az orosz szellemi kincsek németországi és magyarországi terjesztésében. — In: Filológiai Közlöny, 10. évf. (1964) 3–4. sz., 413. l.

Az irónia szerepe Blok „Király a téren” című drámájában

B. GAÁL MÁRTA

A kutatók Blok 1906-os drámatrilógiájának ezen darabjával kapcsolatban megállapításait, amelyek többségükben elítélőek, a költő Brjuszovhoz írt 1906. október 17-i levelére alapozzák,¹ melyben kifejezésre jut a szerzőnek a mű formai és tartalmi oldalával való elégedetlensége.² Nem veszik azonban figyelembe, hogy Blok az önkritikus megnyilatkozások mellett ugyanebben a levélben a drámával kapcsolatban a művészi eszközök tudatos alkalmazását hangsúlyozza:

„Я не знаю, как Вы отнеслись к ней, сам я не вполне ею доволен и с формальной и с внутренней стороны. Она — трехактная, и есть места, мало связанные с действием. Техникой я еще мало владею. Боюсь несколько за разностильность ее, может быть, символы чередуются с аллегориями, может быть, местами я — на границе старого „реализма”. Но, в сущности, *так мне хотелось*, и летом, когда я обдумывал план, я переживал сильное внутреннее „возмущение”. Вероятно, революция дохнула в меня и что-то раздробила внутри души, так что разлетелись кругом неровные осколки, иногда может быть, случайные. Вообще, *кое-чего, в чем упрекают меня, я хотел сам, и сделал так не от неумелости.*” (VIII. 164. Kiemelés tőlem — G. M.)

(„Nem tudom, Ön hogyan viszonyult hozzá, én magam nem vagyok teljes mértékben elégedett sem formai, sem belső oldalával. A dráma — háromfelvonásos, és vannak helyek, melyek kevésbé kapcsolatosak a cselekménnyel. A technikát még kevésbé sajátítottam el. Valamelyest aggódom a különböző stílusok keveredése miatt, lehetséges, hogy a szimbólumok allegóriákkal váltakoznak, lehetséges, hogy helyenként a régi „realizmus” határára kerültem. De tulajdonképpen *így is akartam*, és nyáron, amikor a tervet átgondoltam, erős belső elégedetlenséget éltem át. Valószínűleg a forradalom szele érintett meg, és valamit széttört a lelkemben úgy, hogy egyetlen szilánkok szóródtak szét körös-körül, időnként talán véletlenek. Általában véve *egynémely dolgot, amit szememre vetnek, magam akartam, és nem hozzá nem értésből csináltam így.*”)

Igaz ugyan, hogy a dráma Bloknak dramaturgiailag nem a legsikerültebb műve, de túlzottnak látszik pl. P. Gromov kritikai megjegyzése, amely a mű

¹ Vö.: А. Б. Рубцов: *Драматургия Александра Блока*. Минск. 1968. 54. l.; Т. Родина: *А. Блок и русский театр начала XX века*. Москва 1972. 156–157. l.

² Önkritikus megjegyzést tartalmaz Blok 1916 márciusából származó feljegyzése is. Vö.: *Записные книжки 1901—1920*. Москва 1966. 309. l. А. Блок műveit az alábbi kiadás alapján idézzük: *Александр Блок. Собрание сочинений в восьми томах*. Москва—Ленинград 1961. A következőkben az ebből a kiadásból vett idézeteknél a főszövegben és a jegyzetekben zárójelben a kötetet római, a lapszámot arab számmal jelöljük.

szimbólumainak a szerző eszmei elgondolásával való szerves kapcsolatát, sőt eszmeisége kellő tisztázottságát is megkérdőjelezi, s értékének csupán a belső élményvilágnak a szociális nézetekkel való összefonódottságát tekinti.³ Ezzel a nézettel L. E. Lencsik a drámai kollízió többsíkúságát s a szereplőknek a műben betöltött több funkcióját állítja szembe.⁴ Utal arra, hogy az utca különböző „hangjainak” közvetlen megjelenítése, a társadalmi „többszólamúság” tekintetében a Király a téren a *Tizenketten* művészi struktúrája irányába mutat.⁵

E sokat vitatott lírai dráma értelmezéséhez, irodalomtörténeti helyének, a trilógián belül betöltött szerepének meghatározásához szükséges az irónia funkciójának vizsgálata, mely átfogja a drámai fikció megtörésének módjait, az életteleniséget kifejező báb- és szobormotívumot, valamint a tartalom és a forma művön belüli szembeállítását mint a transzcendentális irónia sajátos formáját. A líraiság szempontjának helyenkénti háttérbe szorulása miatt e drámában az irónia általunk vizsgált relativizáló tendenciája határozottabban mutatkozik meg, mint a trilógia másik két darabjában, hiszen az irónia itt nem mindig oldódik a lírában. Ez az oka annak, hogy az ironikus szerkesztés elvei világosabban nyomon követhetők.

A Király a téren a klasszicista dráma szabályai szerint szerkesztett: Prologusból és három felvonásból áll, valamint érvényesül benne a klasszikus drámára jellemző hármasegység elve. A *Komédiásdi* formailag tagolatlan, drámai jelenetekből építkező laza szerkezetéhez viszonyítva a Király a téren a klasszicizmus racionalista művészetének szigorát, világosságát reprezentálja, amely az államhatalom igenlésének, a társadalmi értékek hierarchiájának s az ezekhez kapcsolódó morális értékeknek a kifejezője. A klasszicista dráma formai sajátosságainak érvényesülését Lencsik úgy értelmezi, mint a műben a bölcsességet megtestesítő Építész normatív gondolkodásának kifejeződését.⁶ Az Építész alakja a színpadi fikció szintjén a város életének irányítójaként az ábrázolt élet fiktív jellegének tudatosításával,⁷ a romantikus ironikus szerkesztés következetessége folytán egyúttal a cselekmény „építőjeként”, „rendezőjeként” is értelmezhető.

Az Építész alakját a szakirodalom Ibsen késői drámájára, a *Solness építőmesterre* vezeti vissza.⁸ A hasonlóságot A. Fjodorov abban látja, hogy az eszme hordozói mind az Ibsen-drámában, mind Blok művében elbuknak, de ez Ibsennél nem az eszme igaztalan voltára mutat, hanem a hős bizonyul

³ П. Громов: Трилогия лирических драм. In: Герой и время. Ленинград 1961, 421—422. l.

⁴ Л. Е. Ленчик: Символика сюжетно-образных связей в драме А. Блока „Король на площади”. Блоковский сб. II. Тарту 1972. 207—208. l.

⁵ Uo., 217. l.

⁶ Uo., 209—210. l.

⁷ Ezzel szoros kapcsolatban áll — mint a romantikus irónia megvalósulási formája — a helyszín színpadi jellegének hangsúlyozása („Передо мной — в оркестре — море” IV., 25.) („Elöttem — a zenekarban — a tenger”; a „szerep” tudatosítása a nézők közvetlen megszólítása [. . .] и вот приплыл сюда, Чтоб здоровьем своей немного Смягчить вас, господа” IV., 23.) („Es íme, kikötöttem ide, Hogy józansággal egy kevéssé Meglágyítsam Önöket, uraim.”) — „Король, как видите, в короне [. . .]” IV., 25.) („A király, mint látják, koronát visel [. . .]”), vagy a vállalt szerep megnevezése révén („И только на правах Пролога на ней присел и я” IV., 25.) („Es csak a Prologus jogán ültem rá én is”).

⁸ Павел Громов, Герой и время. Л. 1961. 412. l.; А. В. Федоров Ал. Блок — драматург. Ленинград 1980. 86—87. l.

méltatlannak az eszme képviselőjére.⁹ Blok drámájában az Építész eszméje több síkon értelmezhető:

a) metafizikus-vallásos színezetet kap az Atya szempontjának hangoztatása, a jövőbeutalás vallásos színezete miatt,

b) a királyszobor mint az Építész eszméjének megtestesülése az államhatalom szimbóluma, s ilyen értelemben szociális jelentés hordozója.

Blok Wagner zenéjével foglalkozó 1909. június 29-i naplófeljegyzésében a zene fogalmával összekapcsolja az építész szimbolikus alakját:

„Музыка потому самое совершенное из искусств, что она наиболее выражает и отражает замысел Зодчего. [...] „Настоящего” в музыке нет, она всего яснее доказывает, что настоящее вообще есть только условный термин для определения границы (несуществующей, фиктивной) между прошедшим и будущим.” (Записки книжки 150. l.)

(„A zene azért a legtökéletesebb a művészetek között, mert leginkább kifejezi és tükrözi az Építész elgondolását [. . .] „Jelen” a zenében nincs, és a zene bizonyítja a legvilágosabban, hogy a jelen általában feltételes terminus a múlt és jövő közötti [nem létező, fiktív] határ meghatározására.”

E naplóbejegyzés értelmezésére Sz. B. Burago tesz kísérletet, aki az Építészt alkotói aktust megszemélyesítő figurának tekinti, aki egyúttal a világmindenség értelmességének megtestesítője is.)¹⁰

Érdeemes felfigyelni a Blok-idézetben a jelen viszonylagossá tételének mozzanatára, illetve a múlt és a jövő összekapcsolásának igényére, amelyet a tanulmány szerzője csupán Bloknak a zenéről tett agenetikus megnyilatkozása-ként tart számon, vagyis szerinte Blok nem a zeneszerzői tevékenységet, hanem a létrejövő hangzást, a zene befogadását mint a világ lényegének tükröződését hangsúlyozza, a világ megismerését a múlta-émlékezés és a szakadatlan dinamikus mozgás kettősségében látja.¹¹ A Blok-feljegyzés szerint az Építész elgondolását a világegyetem mozgását kifejező zene képes tükrözni, s az elgondolás lényegét a múlt és a jövő összekapcsolása képezi. A Blok életművével foglalkozó szakirodalomhoz hasonlóan Burago sem utal arra, hogy a jövőépítés gondolata s ennek az Építész alakjában való megtestesítése Nietzsche *Korszerűtlen elmékedések* című művére vezethető vissza. Ezt a művet Blok minden valószínűség szerint olvasta, hiszen orosz nyelvű kiadása megvolt könyvtárában, ahogy azt az általa készített betűrendes katalógus bizonyítja.¹² A múlt értékelésének, a történelmi tapasztalatok megőrzésére érdemes részének nem az a szerepe Nietzsche szerint, hogy a jövő mintájává váljon, hogy az alkotó módon létrehozott jövőkép megvalósításának mikéntjét tárja az „építőmester” elé, hanem az, hogy általános törvényszerűségeket közvetítsen:

„Der Spruch der Vergangenheit ist immer ein Orakelspruch: nur als Baumeister der Zukunft, als Wissende der Gegenwart werdet ihn verstehen [. . .]. Formt in euch ein Bild, dem die Zukunft entsprechen soll, und vergesst

⁹ A. В. Федоров, i. m., 87. l.

¹⁰ С. Б. Бурого: Блок и Вагнер (Концепция человека и эстетическая позиция). Москва 1984. 534. l.

¹¹ Uo., 534. l.

¹² В. М. Папаерный. Блок и Ницше. Тарту 1979. 93. l.

den Aberglauben, Epigonen zu sein. Ihr habt genug zu ersinnen und erfinden, indem ihr auf jenes zukünftige Leben sinnt. . .”¹³ („A múlt szava mindig jövendőmondás: csak mint a *jövő kiépítői*, mint a jelen ismerői fogjátok megérteni [. . .]. Formáljatok ki magatokban egy képet, amelynek a jövő megfeleljen és felejtsetek el azt a babonát, hogy epigonok vagytok. Van elég kigondolni, kitalálni valótok, ha arra a jövő életre gondoltok [. . .]”)¹⁴

Az „építőmester” alkotó, teremtő tevékenysége során a plasztikus művészet által létrehozott szépség győzi le az individuális szenvedést a jelenség örökkévalóságának, statikusságának hangsúlyozásával. Az apollói elv, melynek lényegét Nietzsche *A tragédia születése a zene szelleméből* című művében alakította ki, a forma állandóságát testesíti meg. Az apollói elv alapján tevékenykedő Építész számára Blok drámájában a jövőépítést a szépséget és gigantikus méretei miatt erőt sugárzó királyszobor megteremtése, s a létrehozott formának megfelelő történelmi múlt jövőbe vetítése jelenti. Hiába titáni azonban cselekedete, alkotása hiába testesít meg hatalmat, erőt, szépséget, Nietzsche szerint sem lehetséges csupán a múlt elemeiből a jövőt felépíteni, ezért kell az Építész művének Blok drámájában szükségszerűen elpusztulnia.

Blok az 1905-ös forradalmat követő időszakot átmeneti korszaknak tartja, amelyre a régi formák szétesése jellemző. Időtlenség című 1906-os prózai írásában a költő a régi értékek (természet, szabadság, vallás, művészet)¹⁵ elvesztésének, az emberi élet mechanizálódásának folyamatát rajzolja meg:

„Как бы циркулем они стали вычерчивать какой-то механический круг собственной жизни, в котором разместились, стеснясь и давя друг друга, все чувства, склонности, привязанности. Этот заранее вычерченный круг стал зваться жизнью нормального человека.” (V., 68.)

(„Mintha körzővel kezdték volna saját életük valamiféle mechanikus körét megrajzolni, amelyben összezsúfolódva, egymást elnyomva helyezkedett el minden érzés, hajlam, vonzalom. Ezt az előre megrajzolt kört kezdték normális emberi életnek nevezni.”)

Az emberi kapcsolatok értéküket veszítik, elhidegülnek, minden mozgás, törekvés értelmetlenné válik, s ezért a dinamikus változás helyett a statikus állapot, az idő folytonosságának megszűnése jellemzi a kort:

„Радость остыла, потухли очаги. Времени больше нет. Двери открыты на выюжную площадь.” (V. 70.)

(„Az öröm kihűlt, a családi tűzhelyek kialudtak. Nincs többé idő. Az ajtók a hóviharos térre nyitottan állnak.”)

Az általános kiüresedés, elidegenedtség végletesen hat a személyiségre: Vagy teljes körülhatároltság, bezártság, vagy anarchikus kötetlenség a következménye. E háttér ismeretében érthetőbbé válik a drámában ábrázolt szubjektum (a Költő) történelmi és művészeti útkeresésének problematikája.

Az átmeneti korban a történelmi távlat is látszólagos: Minden mozgás az önmagába visszatérő körforgás, a múlt ismétlődését idézi:

¹³ Nietzsches Werke. Taschen-Ausgabe. II. köt. Leipzig 1922. 161–162. l.

¹⁴ Friedrich Nietzsche: Korszerűtlen elmélkedések. Budapest 1921. 92. l.

¹⁵ Vö.: A. Blok, id. kiad., V., 68.

„Думается, все, чему в этой дали суждено было сбыться, — уже сбылось. Не к чему стремиться, потому что все уже достигнуто; на всем лежит печать свершений. Крест поставлен и на душе, которая, вечно стремясь, каждый миг знает пределы свои.” (V. 75.)

(„Úgy látszik, hogy minden, aminek ebben a távlatban megvalósulni rendeltetett — már megvalósult. Nincs mire törekedni, mert mindent elértünk már: minden ott van a beteljesülés pecsétje. A lélekről is lemondunk, amely örökké törekszik, ugyanakkor minden pillanatban ismeri saját korlátait.”)

E látszólag teljes kiúttalanságot tükröző prózai mű zárómondata — ha nem is mutat kiutat — a szkepticizmussal, az útkeresés hiábavalóságával a szubjektív szerzői nézőpontot helyezi szembe, amely hangsúlyozza az ábrázolt korszak átmeneti jellegét, és felvillantja a jövőbeli perspektíva reményét, legalábbis a szubjektum szándéka szerint:

„Да не будет так.” (V., 82.)
(De ne legyen így.)

Az ugyanebben az évben keletkezett A rózsakert kapujának leánya és a hangyakirály című, szlavofil hatást tükröző Blok-mű szerint a nyugati (német) világot a múltban létrehozott, statikus, külsődlegessé vált szépség jellemzi (V. köt. 89. l.). Élete csak a múlthoz kötődik, belső lényegét, dinamizmusát, jövőépítő szerepét elveszítette, „kővé vált”. Ezzel szemben az egyszerű orosz emberben a megújulás, az élet teremtésének lehetősége rejlik, aminek forrása éppen belső dinamizmusa (V. 92.).

A jövőépítés tehát Blok szerint egyfajta dinamizmushoz kötődik, amely a múlt és jövő kapcsolatából fakad. Az emlékezet és a jövő perspektívájának elvesztése egyaránt mozdulatlanságot, statikus állapotot eredményez.

A Király a téren szereplői a drámai cselekmény során szükségképpen kapcsolatba kerülnek a jövőépítés egyik útját megtestesítő Építésszel, illetve az alkotásban megvalósult eszmével. A racionalitás jegyében létrehozott forma, annak nyugodt szépsége, harmóniája (királyszobor) a klasszicista gondolkodás etikai-esztétikai ideálját testesíti meg a drámában, amely anakronizmusként lelepleződik, belső üressége nyilvánvalóvá válik (vö.: a királyszobor pusztulása).

Bár látszólag a Király a téren a klasszicista dráma kánonjainak megfelelően szerkesztett, a megfelelés csak a felszíni struktúrára szorítkozik. A tartalom és a forma egysége nem jön létre, ellenkezőleg: A klasszikus forma a neki megfelelő normatív gondolkodás (tartalmi oldal) ironikus ellenpontjává válik. A prológos és a prológos-szerep ennek megfelelően nem a cselekmény előrevetítését, a nézőnek a cselekmény szövevényeiben való eligazítását szolgálja, hanem megelégszik a „színpad élősködője” (IV. köt. 22. l.) szerepkörrel.¹⁶ Megtestesítőjének, az Udvari bolondnak csak a dráma kezdetén jut kezdeményező, magyarázó szerep, később csak a cselekmény felszínén, a darab fő gondolatait hordozó szereplők komikus-ironikus ellenpontjaként jelenik meg.

Az első felvonásban még a kollízió szempontjából fontos szereplők fellépése előtt az „Elsőnek” nevezett összeesküvő az összes további eseményt és

¹⁶ Павел Медведев: Лирические драмы Ал. Блока. — In: В лаборатории писателя. Ленинград, 1971. 192. l.

lényeges összefüggést előre jelzi, s ezáltal a külső történéseknek a drámai műfajban egyébként kitüntetett jelentősége csökken, s az egyes szereplőknek az eseményekre történő belső reakciója válik hangsúlyossá.¹⁷ Az „Első” összeesküvő, a mindentől kiábrándult misztikus anarchista¹⁸ a csodára, a misztérium beteljesülésére várás hiábavalóságát hangoztatja. Nem hisz a hajók érkezésében, ami Blok költészetében a boldogság, a szabadság és a harmónia szimbólumaként szerepel.¹⁹ A boldogságvárását „őrült álomnak” (IV., 24.) tartja az összeesküvő. Valaha maga is a „családi tűzhely”, a harmónia, a szeretet híve volt,²⁰ de a halálvárás, a létező valóság, az élet tagadása vált alapeszméjévé. A szereplő gondolkodásában bekövetkezett változás irányát, jellegét a gyermekhez, mint az emberiség jövőjének megtestesítőjéhez fűződő viszonyának alakulása juttatja kifejezésre:

„Второй. Ты любил детей?

Первый. Оставим это. Я любил детей. Но больше не жаль и детей.” (IV., 28.)

(„Második. Szeretted a gyerekeket?

Első. Hagyjuk ezt. Szerettem a gyerekeket. De már a gyerekeket sem sajnálom.”)

A drámában a király által képviselt hatalom esztétikai jellegére, formájának külső szépségére az Első összeesküvő utal, s összekapcsolja azt a fizikai gyengesség, az elavultság képével:

„Первый. [. . .] Красота его древних кудрей правит миром. Ибо могут ли править миром такие дряхлые руки? (IV., 28.) (Kiemelés tőlem — G. M.)

(„Első. [. . .] Ódon fűrtjeinek szépsége kormányozza a világot. De hiszen irányíthatják-e a világot ezek az elaggott kezek?)

A király élettelenségére is elsőként ez a szereplő mutat rá,²¹ s szembeállítja azt az életet képviselő szereplőkkel: az Építésszel és az Építész Lányával. Az Építész, aki a rombolással ellentétes elvet, az alkotást testesíti meg, vállalkozásának átfogó jellege miatt nem képes akaratával a tömeget közvetlenül befolyásolni, mivel a tömeg nem érti meg a „titánt”. Félelmetesebb az összeesküvő szerint a költészet, az „őrült fantázia”, a dionüzoszi szépség ereje, melynek hordozója a drámában az Építész Lánya, aki képes akaratát érvényre juttatni, képes a tömeget elemi erőként hatni törekvései megvalósítása során:

¹⁷ Formailag az időbeliség (a cselekmény hajnaltól éjszakáig egy nap eseményeit foglalja magában), az események természetes egymásutánisága mint tudatos szerkesztési elv jelenik meg a drámában, hiszen Blok az egyes felvonásokat a napszakok elnevezései szerint jelöli (I. felvonás: Reggel, II. felvonás: Dél, III. felvonás: Éjszaka), sőt a prologust megelőző szerző utasítás is tartalmaz időmeghatározást: „Солнице не взопло еще” (IV., 23.). („A nap még nem kelt fel.”)

¹⁸ „Мне нечего предавать, товарищ, я больше ни во что не верю.” (IV., 26.) („Nincs mit elárulnom, pajtás, én többé már semmiben sem hiszek.”)

¹⁹ Vö.: Д. Е. Максимов: Александр Блок и революция 1905 года. — In: Революция 1905 года и русская литература. Москва—Ленинград 1956. 258. l.

²⁰ Vö.: Blok „Időtlenség” című írásában a „családi; tűzhely” motívumával. V. köt. 66—70 l.

²¹ „В нем нечему гореть. Все окаменело.” (IV., 29.) („Benne nincs mi égjen. Minden kővé dermedt.”)

„Первый. [. . .] Она заразит их своей безумной красотой. Незримо и таинственно — теперь она правит городом.” (IV., 30.)

(„Első. [. . .] Megfertőzi őket esztelen szépségével. Láthatatlanul és titokzatosan most ő irányítja a várost”.)

Az Első összeesküvő szerint az Építész Lánya olyan erőt képvisel, amely megállíthatja a tömeg pusztító szándékát, s elsőpró erejét az általa képviselt célok szolgálatába állíthatja. A Leány célja eltér az összeesküvők mindent szétzúzós, romboló szándékától éppúgy, mint apja, az Építész ezzel ellentétes, a királyi hatalom magasztos jelképét megformáló alkotó tevékenységétől, amely a műalkotás létrehozásán túl az élet kereteit is igyekszik megteremteni. A szimbolikus jelentést hordozó „építés” (alkotás) a drámában a „fejszecepások”²² hanghatást is magába foglaló munkatevékenységet, s az e tevékenység által sugallt reményt (hajók érkezése) kifejező motívumában jelenik meg.

Az Építész Lányában az apjára jellemző alkotóerő a népharaggal egyesül.²³ A nő új életet teremtő funkciója e szereplő esetében az előző Blok-korszakhoz képest úgy módosul, hogy a Leány a múltat akarja újraéleszteni, „a királyba akar új életet lehelni” (IV., 30), s ezáltal kívánja a nép jövőjét biztosítani, a rombolást megakadályozni. Az első felvonásban tehát a Blok-életmű szempontjából olyan jelentős téma, a nép és az értelmiség kapcsolatának, az értelmiség egyes képviselői által megtestesített „útnak” három lehetséges változatát vizsgálja az író:

1. A misztikus anarchisták a teljes pusztulást és pusztítást, a halált jelölik meg céljukként,²⁴ s a tömeget is ilyen irányban igyekeznek befolyásolni;

2. a ráció égisze alatt az Építész a tömeg erejét a klasszikus forma által sugallt erkölcsi és esztétikai ideálok megvalósítására kívánja fordítani;

3. az Építész Lánya a féktelen fantázia, az alkotói mámor és a népharag ösztönös elemei egyesítésével, a régi forma újraélesztésével, személyes áldozatvállalása árán tartja a boldogságot a nép számára megvalósíthatónak.

Az első felvonásban tehát az egyik szereplő, a misztikus anarchista eszméket hirdető összeesküvő a később lejátszódó eseményeket előre jelzi, azok minden lehetséges variánsát körvonalazza, csak a megoldás módja bizonytalan számára, bár annak lehetőségeit is mérlegeli:

„Первый. Мы погибнем одни, если придут корабли, или осуществится ее высокая мечта.” (IV., 32.)

(„Első. Egyedül mi pusztulunk el, ha megérkeznek a hajók, vagy ha megvalósul az ő magasztos álma.”)

A transzcendentális ironia relativizáló elvének megfelelően a tömeg és az értelmiség kapcsolata a színen rövid időre megjelenő munkások szempontjából is megvilágítást nyer. Az Első munkást a munka fontosságának tudata, lelkiismeretesség vezérli:

„Первый рабочий. Работа началась. Иди скорей!” (IV., 32.)

(„Első munkás. Elkezdődött a munka. Gyere gyorsabban !”)

²² „Топорики стучат.” (IV., 31.) („A fejszék kopognak.”)

²³ „Верьте мне, в ней творческий хмель ее отца и гнев последних поколений!” (IV., 31.) („Higgyetek nekem, benne az apja alkotói mámore és az utóbbi nemzedékek haragja egyesült !”)

²⁴ „[. . .] мы все умрем к ночи” (IV., 31.) („[. . .] éjjelre mind meghalunk !”)

A Második munkás az összeesküvők szempontját hangoztatja, de kifejezésre juttatja azt is, hogy ezt nem fogadja el sajátjaként:

„Второй рабочий. Вчера один из них приходил говорить с нами. Он запрещает строить. Говорит, что буря разнесет все.” (IV., 32.)

(„Második munkás. Tegnap egyikük eljött, hogy beszéljen velünk. Tiltja, hogy építsünk. Azt mondja, hogy a vihar mindent szétzúz.”)

E megoldatlan feszültségek hátterében a Leány és a Fiatalember találkozása a boldog szerelmet, Blok költészetének első korszakát idézi. Ezt az asszociációs lehetőséget több motívum, így „az égre emelt pillantás” (IV., 32.), „a viszontlátás öröme” (uo.), a „verőfényes nap” (uo.), az időtlenség (uo.), a hajók érkezése, közeledése (IV., 33.), az „aranszínű rakéta” (uo.), valamint a „rózsák” motívuma támasztja alá.

A rózsa, amely az első kötet verseiben a Szépséges Hölgy szférájához kötődött, a dráma ezen jelenetében új összefüggésben jelenik meg: a szerelem záloga, de egyúttal szenvedés is kapcsolódik a motívumhoz az éhhalállal küzdő virágárusnő alakjában (vö.: IV., 33.).

A szerelem harmóniája, két ember „magasztos álma” egyrészt a szociális problémák, a nyomor láttán, másrészt az emberi reményekkel és szenvedésekkel szemben egyaránt közönyös, csak a külsőségekre ügyelő „józan” kispolgárok közegében megtörik, így a szerelmesek számára a boldogság reménye szertefoszlik:

„Как жалки отрывки сытых речей!
Как страшны цветы у нищих в руках!
Я больше не верю моим кораблям!” (IV., 34.)
(Milyen szánalmasak a jóllakottak beszédének foszlányai!
Milyen ijesztőek a virágok a koldusok kezében!
Én többé nem hiszek a hajóimban!)

Ennek megfelelően a rózsa-motívum e jelenetbeli attribútuma, a fehér szín is ambivalenssé válik, bár az előző Blok-korszakban — a rózsához hasonlóan — pozitív értéket képviselt.

A létrejött feszültség megoldását a szerelmesek a felejtésben keresik. Blok a többes szám első személyű igealak háromszori ismétlésével („забудем” — felejtjük el) érzékelteti a múlttal való szakítás, a felejtés mozzanatát. Az ambivalenssé vált rózsáktól való megszabadulás, a virágok tengerbe dobása a korábbi értékek elvesztését, az azoktól való tudatos eltávolodást jelzi.

A disszonancia jelei a szerelmespáron már a külvilág harmóniát megzavaró hatása előtt is mutatkoznak: A találkozás öröme és a Fiatalember szomorúsága közötti ellentét a későbbi feszültség előrevetítéseként értelmezhető:

„Грустно тебе — посмотри мне в глаза.
Радость свиданья с тобою прочти.” (IV., 32.)
(„Szomorú vagy, nézz a szemembe.
Olvasd ki onnan a veled való viszontlátás örömét.”)

A Lány szemének sötétkéék árnyalatúvá válása az erotikus szenvedély, a démoni jelleg felébredésének jele. Erre utal az éjszakához vonzódás is. (Az éjszaka motívumának ambivalenciájára a későbbiekben visszatérünk.) A sötétkéék szín éppúgy a végtelen kifejezője lehet, mint az égszínkéék, amely a transzcendens végtelenségére, (végtelen magasság, isteni jelleg) utal Blok költészetében. Éppen ezen sajátossága miatt a sötétkéék szín a magasztos és az alantas (szenvedély) összeolvadásának kifejezőjévé válhat.²⁵ A Király a téren című drámában a kék szín — a lány szemén kívül — a tenger elemi erőt megjelenítő képének jellemzője, amelyhez a dionüzoszi vigalom és a hajó-szimbólum kapcsolódik. (Vö.: IV., 33.)

A Fiatalember — Az Első összeesküvőhöz hasonlóan — a jövőt, a harmadik felvonás eseményeit vetíti előre utalásos formában. Próféciája a látnoki lélek zenei élményén alapul, amely értelmezhető egyéni sorsára, de a dráma egészére vonatkoztatva is:

„Я вещей душой проникаю в напевы,
Сулящие нам неизбежную ночь.” (IV., 33.)
(„Látnoki lélekkel hatolok be a dallamokba,
melyek nekünk az elkerülhetetlen éjszakát ígérik.”)

Az értelmezés kiterjesztésének lehetőségét az „éjszaka” motívuma teremti meg. Blok az éjszakát az őseredeti káosz egyidejűleg megváltó és romboló, a bizalmasan közeli, ugyanakkor a félelmetes szimbólumaként kezeli Lermontov, Tyutsev és Vl. Szolovjov nyomán.²⁶ Tyutsev költészetében ez a motívum a német romantika, elsősorban Novalis és a német idealizmus hatása alatt fejlődik, Bloknál azonban a wagneri éjszaka-kultusznak is szerepe van kialakulásában.

A dráma zárójelenetében a fények kihunynak, és éjszakai sötétség uralkodik el a színen. A meg nem jelenített, nyelvi eszközökkel nem ábrázolt változásra csak a tömeg és a tenger összeolvadó hanghatása, a romboló, ugyanakkor megváltást ígérő forradalom lírai átélése utal. A Király a téren forradalmi témája, a zárójelenetben a forradalom régi értékeit elsöprő elemi erőként való megjelenítése okozhatta, hogy a drámát a színházi cenzúra betiltotta, ahogy azt a költő A. V. Gippiuszhoz írt 1907. január 20-i levelében említi. (Vö.: VIII., 176.)

A második felvonásban az értelmiség képviselőinek az első felvonásban vázolt három, egymástól eltérő célkitűzése az igazságot, a helyes utat kereső költő alakján keresztül méretik meg. A költőt, a költészet erejét mindhárom eszme megtestesítője a saját szolgálatába kívánja állítani, s ennek során a különböző törekvések lényege a transzcendentális ironia segítségével relativizálódik.²⁷

²⁵ Vö.: Johanne Peters. Farbe und Licht. Symbolik bei Blok. München 1981. 131–147. l.

²⁶ Vö.: A. Блок. Педант о поэте. (A pedáns a költőről.) V., 25–26.

²⁷ A szereplők ilyen irányú törekvése a dráma részeként megírt, majd attól elkülönítetten publikált „О любви, о поэзии и о государственной службе” („A szerelemről, a költészetéről és az állami szolgálatról”) című dialógusban határozottabb formában jelenik meg. Az ironia illúzióromboló hatása a dialógusban erőteljesebb mint a drámában, amelynek lírai jellege az átdolgozások során fokozódott.

A pusztulásnak, a halálnak a drámában ismételten vázolt képe²⁸ relativizálja az Építésznek a Költőhöz intézett szavait, melyekkel a Költő tanítómestereként a meglévő rend állandóságát hirdeti:

Зодчий.

„Не думай о невозможном. Пока этот берег омывает море, пока городом правит король — *ничто не изменится*, кроме твоих блуждающих мыслей.” (IV., 37.) (Kiemelés tőlem — G. M.)

(Építész.

Ne gondold e lehetetlenre. Amíg ezt a partot a tenger mossa, amíg a várost a király kormányozza — *semmi sem változik* meg a te tévelygő gondolataidon kívül.)

A Költő bánata, belső feszültsége nem a környezettel való konfliktusából fakad, hiszen az „élő élet” gondjai őt nem érintik. A létszférán belül nincsenek célkitűzései, a transzcendens „álmovilág” vonzza (IV., 43.), bár észleli az élet által felvetett ellentmondásokat is. Legfontosabb felismerését, azt, hogy a város élete — akárcsak az övé — kísérteties, elvesztette élő jellegét, s ez a környező természetre és a városban élő emberekre egyaránt jellemző, sőt a hatalom jelképére, a királyra is kiterjed, tanítómesterének, az Építésznek fogalmazza meg:

„Поэт. [. . .] Я знаю, что жизнь города так же призрачна, как моя. Море кажется мне стеклянным, люди — куклами. [. . .] Мне часто кажется, что и король. . . (IV., 37–38.)

(Költő. [. . .] Tudom, hogy a város élete éppoly kísérteties, mint az enyém. A tenger üvegéből valónak látszik, az emberek bábuknak tűnnek. [. . .] Gyakran úgy tűnik nekem, hogy a király is . . .)

A félbeszakított mondat az Építész által képviselt „világmodell”²⁹ ürességére, élettelenségére utal. Az építés motívuma ez esetben a teremtés, az alkotás mellett, amely az Építész számára a letűnt élet rekonstruálását jelenti, a pusztulás mozzanatát is magában foglalja, ahogy az a Munkás szavaiban korábban már megfogalmazást nyert (IV., 38.). Ennek alapján az Építész által képviselt szempont nem képezi a misztikus anarchisták nyíltan pusztítást hirdető szemléletmódjának abszolút ellentétét.

Az Építész és a Költő jelenete után a tömeghangulatot kifejező hangok sokféleségében a megcsaltság, a királyi hatalomba vetett hit megingása, az uralkodó személyével kapcsolatos kételyek dominálnak.³⁰ A tömeg egyre erőteljesebben kérdőjelezi meg a király élő, önálló akarattal, hatalommal rendelkező mivoltát. Ezeknek a hangoknak az ismeretében a költő a tömeg hangula-

²⁸ Vö.: IV., 27. l., 31–33. l., 38. l., 48. l., 49. l., 59. l.

²⁹ Vö.: Л. Е. Ленчик, i. m., 209. l.

³⁰ „Король болен! При смерти! Заговорщики хотят сжечь дворец!

A Király beteg! Halálán van! Az összekülvők fel akarják gyújtani a palotát!

Король взят под стражу! Нас обманули! Разве это Король? IV., 39.

A Királyt őrizetbe vették! Rászedtek bennünket! Hát ez — Király?

tának megfogalmazójaként jelenik meg, s mint ilyent — érthető módon — nem vonzza az Építész szemléletmódja.

Az az út, amelyet a drámában az Építész Leánya képvisel, szintén igényli a költői szó támogatását (IV., 41.). Az ő szempontja alapvetően intuitív jellegű, érzelmileg színezett, törekvéseiben ugyanakkor az Építész elgondolásait támogatja. A Költő tiszta vágyódása, szerelme az Építész Lányára iránt számára mindenfajta mérlegelést lehetetlenné tesz, de az érzelmi azonosulás ellenére a Leány törekvéseinek tartalmi oldala mindvégig idegen marad számára:

Поэт. Будь со мной! Мои крылья растут!
Я слаб, когда бушует толпа,
Я слаб, когда говорит твой отец,
Сердце открыто только тебе —
Темным напевам душа предана.” (IV. 41—42.)

(Költő. Maradj velem! Szárnyaim nőnek!
Gyenge vagyok, amikor a tömeg háborog,
Gyenge vagyok, amikor apád beszél,
A szívem csak számodra nyitott —
Lelkem a sötét dallamok őszinte híve.)

Az idézet utolsó sorában a „sötét” jelző hasonló jelentést hordoz, mint az első felvonásbeli szerelmespár esetében az „éjszaka” motívuma, vagyis a pusztulás és teremtés Blok költészetében összekapcsolódó, ambivalens mozzanatát. A sötétség motívuma zeneiséggel párosul („dallamok”), ami a lánynak a természet elemi erőivel való kapcsolatára utal.³¹

Az Udvari bolond józan észet megtestesítő alakja a Költő líraiságának ellenpólusát képezi. Az ironikus drámaszerkesztés jegyében az Udvari bolond „kommentálja” a Költő lírai azonosulását az Építész Lányának szempontjával,³² s ezáltal a további, bonyolult megfelelésekre építő, Blok első korszakát idéző párbeszéd magasztosságát is viszonylagossá teszi.³³ A kétféle stílus: az emelkedett, érzelmi telítettségű költői hangvétel és a hétköznapi, a gorombaság elemeit is tartalmazó prózai köznyelv (Udvari bolond) egymást kölcsönösen relativizálják. A stílusok ütköztetése, az ironikus relativizálás nem csupán formai játék, hanem elsősorban az alakok és az általuk képviselt eszme mélyebb megismerésének, kölcsönös viszonyuk feltárásának eszköze.

Az Építész Leánya — a rá jellemző alkotói szenvedély révén — képes a Költő utalásos lírájának bonyolult rendszerét magáévá tenni, s törekvései lényegét e rendszerben megfogalmazni, ahol mindez a „mese”, az álom illúzióvilágának részévé válik. A nőalak azonban nemcsak a művész-lét, de a nép-

³¹ „Дочь Зодчего. Слышишь ты меня? Поэт (смотрит вверх). Слышу музыку. Море повеяло солью.” (IV., 40.) („Építész Lányá. Hallasz engem? Költő (felnéz). Zenét hallok. A tenger sós illatát hozza a szél.”)

³² „Шут. Право, все это слишком известно. Что бы она ни сказала, — все ему понравится, потому что он влюбленный дурак. А старую гримзу, отца ее, он, конечно, не станет слушать.” (IV., 42.) („Udvari bolond. Valóban, mindez eléggé közismert. Bármit mondjon is a lány, minden tetszik neki, mert szerelmes a tökfilkó. De a vén sarlatánt, az apját nem fogja meghallgatni.”)

³³ P. Medvegyev a Király a téren 1906 nyarán és őszén keletkezett kéziratának, illetve az 1907-es kiadásnak szövegeltéréseinek elemzésekor megállapítja, hogy Blok a költő alakját az első szövegvariánsban ironikusabban ábrázolta. (Vö.: П. Медведев, i. m., 202. l.)

harag hordozója is, így „meséje” is kapcsolatban van a tömeg sorsának megváltoztatásával. Az általa képviselt megváltás gondolata nem maradhat eszme — az Építész Leányát a tevékenység épp úgy jellemzi, mint az apját:

„Сказку мою я должна воплотить.” (IV., 43. Kiemelés tőlem — G. M.)
(„A mesémet *meg* kell *valósítanom.*”)

Ez az oka annak, hogy számára nem az álmvilág az elsődleges, mint a Költő esetében, törekvései a létszférával kapcsolatosak, annak kaotizmusát kívánják rendezni.

Az első felvonásban vázolt harmadik variáns az összeesküvők pusztítást, halált hirdető anarchista szempontja, amelyet a második felvonásban a Fekete ember testesít meg. A Fekete ember az Első összeesküvő variánsa nemcsak nézeteik azonosságá miatt, de a külsejüket jellemző egyetlen attributum alapján is. A Fekete ember által hangoztatott szabadság értéket nem kímélő pusztítás eredménye, ami a gnósztikusoknak a teremtett világ tökéletlenségének felismeréséből fakadó világgyűlöletére vezethető vissza.³⁴ Ezzel szemben az Építész Lányá által ígért szabadság belső kötelékektől való felszabadulást jelent.

A Fekete ember ellenpólusaként fellépő Arany ember a hatalom, a régi értékek védelmének szószólója. Az Arany ember a Költővel folytatott dialógusában ennek a szempontnak akarja megnyerni beszélgetőpartnerét, mégpedig Blok költészete első periódusában pozitívként felfogott értékekre utaló, választékos nyelvhasználatával. Ezek az első Blok-kötetre történő nyelvi utalások ugyanakkor csak konkrét jelentéstartalommal bírnak, nem jellemző rájuk Blok szimbólumainak többsíkúsága.

A harmadik felvonásban élesebbé válik az ellentétek ütköztetése, a különböző tendenciák egymást kölcsönösen relativizáló hatása. A színen lejátszódó haláleset (szívszélhűdés), valamint a koldusasszony halott férjére emlékeztető szavai (visszautalás a második felvonásra) a mű végkifejletét vetítik előre.³⁵

A vigasztalóként fellépő, maszkjait cserélgető Udvari bolond sokarcúsága, szerepváltásai, az alak többirányú megvilágítása fokozatosan a változó külső mögötti, a felszínen nem mutatkozó lényeg megismerését teszi lehetővé a néző (olvasó) számára. „Lélekgyógyászként” a belső feszültségek levezetőjeként mutatkozik be, de bohóc-mivoltát elárulják kellékei (a vörös sipka, az aranygombos vörös öltözék, a csengettyűk), majd hirtelen váltással papi könnyűben megbékélésről, nyugalomról prédikál. A Második (a tömeget képviselő szereplő) a külső változások mögötti belső azonosságot: a hatalom-diktálta normák érvényre juttatásának igényét fedezi fel alakjában:

„Я где-то видел твою ханжескую рожу. Не помню где, — [. . .] в суде, где ты внушал присяжным смертные приговоры, или в церкви, где ты про-

³⁴ Kákósy László: Fény és káosz. Budapest 1984. 148. l.

³⁵ A halál motívuma az előző két felvonásban is jelen van: Az első felvonásban az összeesküvők (misztikus anarchisták) teóriája szerint a halál az élet célja, a drámai feszültséget itt mégis a szociális problémákra utaló, haldokló Virágárusnő alakja rejti. A második felvonásban központi témaként jelenik meg a korabeli élet üressége, élettelen-sége (halott a természet, az emberek bábuk), s a szociális téma ennek megfelelően a létszférában az élet értékének semmisségére mutat (tiz munkás a tengerbe fullad).

повеал смиредние, или . . . да! здесь на берегу, ты доказывал людям, что им не надо свободы.” (IV., 50.)

(„Láttam valahol a képmutató pofádat. Nem emlékszem, hol [. . .]: a bíróságon, ahol az esküdteknek halálos ítéletet sugalltál; vagy a templomban, ahol megbékélést hirdettél; vagy . . . igen! itt a parton azt bizonyítottad az embereknek, hogy nem kell nekik szabadság.”)

A józan ész megtestesítő Udvari bolond eltávolodott az élő élettől, akár-csak az Építész-teremtette rend. A kettő közötti kapcsolatot a „kísértet”, „kísérteties” motívum teremti meg,³⁶ amely a harmadik felvonásban groteszk képbe tömörülve tűnik fel:

„Это призрак над мертвецом!” (IV., 51.)
(Kísértet a halott fölött!)

A tömeg a maszkjait váltogató, hitelét vesztett Udvari bolond életidegenségét juttatja kifejezésre a harmadik felvonás e groteszk képében. Az Udvari bolond tehát — szerepével ellentétben — ez élettelenység és nem az életöröm hordozójává válik. Ez a funkciója akkor válik nyilvánvalóvá, amikor a tömeget halállal és tűzvészsel, illetve erőszak alkalmazásával fenyegeti.

A méltóságteljes, teremtő szándékú célkitűzéseit pontosan ismerő,³⁷ magabiztos Építész alakja a „józan ész” pozitív elemeit egyesíti, míg a létszféra felszínén mozgó, az összefüggéseket, törvényszerűségeket nem kutató Udvari bolond csupán banális, komikus megfelelője. A két alak belső rokonságára utalás azonban mindkét véglelet színezi, csökkenti a látszólagos szembenállás mértékét.

Az Építész Lányának figurája többsíkú, ezáltal egyidejűleg több értelmezési lehetőséget tesz valószínűvé. A szociális oppozíciót rejtő „királynő” (IV., 54.) — „a tömeg koldus leánya” (IV., 55.) jelölés különböző síkokon nyer értelmezést: A „régimese” által jelzett fantázia síkján az Örök Nőiség megtestesítőjéhez a Költő szubjektív nézőpontja szerint a „királynő” megszólítás illik, míg a népharaggal való azonosulásának a „nép koldus leánya” jelölés felel meg. Hasonló módon a transzcendens felfelé irányuló végtelenségéhez, a vallásos misztikumhoz kötődésére a tömeg a „szent”³⁸ (IV., 30.) megszólítással reagál, míg démoniságára, a transzcendens lefelé irányuló végtelenségéhez³⁹ fűződő kapcsolatára a „boszorkány” (IV., 50.) utal.

A dráma három fő témája: az 1905-ös forradalom élménye,⁴⁰ a pétervári misztika⁴¹ különböző változatainak ábrázolása (az Építész, az Építész Lánya,

³⁶ L. Lencsik szerint az Építész, az Építész Lánya és az Udvari bolond egy és ugyanazon „bölcesség” körébe tartozik, mivel mindannyian egyfajta „vallás” alaptételeinek kifejezői, amely — Blok szerint — azonos a „bölcességgel”. (Vö.: Л. Е. Ленчик, i. m., 210. l.)

³⁷ „Зодчий. [. . .] Ясно вижу мой синий путь” (IV., 52. l.) („Építész. [. . .] Világosan látom kék utamat.)

³⁸ Vö.: „Я узнала в нем печать Отца.” (VI., 57. l.) („Felismerem rajta az Atya bélyegét.”)

³⁹ Vö.: „Кладу заклятье — будь верен ты [. . .]” (VI., 41. l.) („Megbűvöllek — légy hű”), vagy: „Снимаю чары. Свободен ты.” (Uo.) („Vége a varázslatnak. Szabad vagy.”)

⁴⁰ Vö.: Blok Brjusovhoz írt 1906. okt. 17-i levelével, VIII., 164.

⁴¹ Vö.: N. A. Pavlovics Blokról szóló visszaemlékezéseivel. Idézi: Л. Е. Ленчик, i. m., 206. l.

az összeesküvők) és a lírai tudat útkeresése⁴² egymással bonyolultan összefonódva jelenik meg a műben.

Az előzőekben tárgyalt forradalmi téma, a misztikum második Blok-korszakbeli értelmezése, ezeknek a témáknak belső ellentmondásossága okozza, hogy a költő feladata, a költészet helye is többirányú megvilágítás tárgyává válik. Részben ez magyarázza a műben szereplő Költő gyengeségét, többirányú útkeresését is. Blok a lírai drámatrilógia 1907-es kiadása előszavában a három dráma művészhősét egy alaptípus változatainak nevezi, egyetlen emberi lélek különböző oldalainak, akiket törekvéseik hasonlósága kapcsol össze:

„[...] все они ищут жизни прекрасной, свободной и светлой, которая одна может свалить с их слабых плеч непосильное бремя лирических сомнений и противоречий и разогнать назойливых и призрачных двойников. Для всех трех прекрасная жизнь есть воплощение образа Вечной Женственности. . .” (IV., 434.)

(„Mindannyian a szép, a szabad és örömteli *életet* keresik, egyedül az képes gyenge vállalkat a *lírai* kétségek, ellentmondások erejüket meghaladó terhétől megszabadítani, a tolakodó és kísérteties hasonmásokat elűzni. Mindhármuk számára a szép élet az Örök Nőiség megtestesülése. . .”)

A „gyönyörű, szabad és örömteli élet” hiányát a Költő egyéni léte és az egész létszféra szintjén érzékeli, hiszen a város és önmaga életét „kísértetiesnek, valószínűtlennek” nevezi (IV., 33.). Mivel azonban életének elidegenedettségére, kiüresedettségére érzelmileg reagál, egyúttal túlmutat a második felvonásban vázolt dekadens állásponton, mely szerint nincs számára a létszférán belül értelmes törekvés. A műven ábrázolt „élet” ugyanakkor groteszk módon ellentétébe fordul: Éppen a belső dinamizmus, a megújulás hiánya jellemzi. Ennek megfelelően a királyról, a város életének irányítójáról, a hatalom megtestesítőjéről, aki az „élet” lehetőségeit behatárolja, kiderül, hogy csupán lélektelen forma, szobor. Az „életben” betöltött szerepe által megkívánt jegyekkel: a nyugalom, a méltóság, a bölcs öregség, a délcegség illúziójával csak alkotója, az Építész ruházta fel. A szobormotívum a groteszk — és a transzcendentális ironia — kifejezőeszközeként jelenik meg, hiszen élettelen helyettesíti az élő, élettelen kelti az élő illúzióját. A létrejövő hatás — akárcsak a Komédiásdi című drámában a kartonpapír-menyasszony esetében — nem komikus, tehát az élettelen és élő felcserélő báb-, illetve szobormotívum tragikus groteszk forrásává válik.

Az élettelen és élő szerepének felcserélése későromantikus tradícióra, E. T. A. Hoffmann *Az álommanó* című elbeszélésére vezethető vissza. A mű hőse, Nathanael, az érzékenylelkű, poétikus hajlamú ifjú szerelmesét, a kissé prózai, de melegszívű Klárát élettelen automatának nevezi, mivel a lány kritikusan viszonyul poémájához és az abban kifejtett gondolatokhoz. Olimpia, a leány formájú bábú viszont mozdulatlanul, ellentételek nélkül hallgatja műveit, Nathanael szerint tehát ő érti meg igazán művészetét, lényének belső lényegét. Megnyilatkozásait saját lelke visszhangjának érzi.

Az érzéketlen, mechanikus szerkezetek mozgatta bábú iránt érzett szerelem az egyik legemberibb érzelem groteszk torzulásaként értelmezhető a

⁴² N. Volkov szerint a Király a téren alapproblémája az elkülönült lírai út krízise és a kiút keresése a társadalmiság irányában. Николай Волков: А. Блок, и театр. Москва 1926. 41. l.

Hoffmann-elbeszélésben, de ellentéte, az élő ember élettelen bábuként való felfogása is az emberi értékrend felbomlására mutat. Mind a Hoffmann-, mind a Blok-mű esetében az élő és élettelen szerepének felcserélése tragikus, hiszen az emberi értékek bizonytalanná válását érzékelteti. A Hoffmann-elbeszélésben azonban a groteszk elem és következménye, az egyéni tragédia (az Olimpiáról alkotott illúzió szétrombolása az örületbe kergeti Nathanaelt) csupán a hős szubjektív nézőpontjaként jelenik meg, amelyet a hoffmanni romantikus ironia többszemponúsága kérdéssé tesz. Diáktársai Olimpiáról alkotott véleménye szerint ugyanis a szép, arányos külső ellenére (vö. a királyszobor szépségével Bloknál) pillantásának üressége a szemlélőben az élettelenység, a gép-szerűség benyomását kelti.

A szobor — a bábuhoz hasonlóan — élő ember szerepét veszi át Blok drámájában, s ezzel nem csupán egy szereplőt szakít el a való élettől, mint Hoffmann művében, de az egész város életét valószínűtlenné teszi, tehát a tragikus groteszk hatása kiszélesedik. A Király élő mivoltának illúziója a drámában — az ironia szemléletmóddá, a megismerést elősegítő tényezővé válása folytán — több nézőpontból is megkérdőjeleződik. Például az Első összeesküvő szerint a Király az élők ellenpólusát képezi, teljesen „kövé dermedt” (IV., 26.). A Költő a Király, valamint az általa irányított város anyagszerűségére, élettelen jellegére utal. A kétely a tömegben is egyre konkrétan fogalmazódik meg a cselekmény előrehaladtával: Egyes hangok a Királyt az élet és halál mezsgyéjére helyezik, más nézőpontból hatalmában korlátozottként jelenik meg, de helyet kap a becsapottság hangoztatása is. A későbbiekben ugyan ezzel ellentétes hangok is megszólalnak, melyek a reményt, a mozgást, a hatalom gyakorlását kapcsolják össze az uralkodó alakjával, de létének tagadása is megfogalmazódik. Mozdulatlanságát, hallgatását a harmadik felvonásban hol közönyként, hol pedig a kontempláció magasztos formájaként értelmezik.

Az egy és ugyanazon jelenség többféle értelmezési lehetősége, a törekvések sokirányúsága miatt a költői küldetés meghatározása sem egyértelmű: Az összeesküvők az általános pusztítás nyomán keletkező abszolút szabadság, az udvaronc a változtathatatlanlanként, „szentként” elfogadott „rend” megénekelését, míg az Építész a jó és rossz megkülönböztetését tartja a művész feladatának. Mindhárom megfogalmazás tartalmazza a választás mozzanatát, amely az út kijelölésének előfeltétele. Mindegyik variáns feltételezi a cselekvést, a megvalósítást. Az Udvari bolond banális, egysíkú gondolkodásmódjának megfelelő nyelvi formában fogalmaz: „Нельзя валандаться без дела!” (IV., 44.). („Nem szabad cselekvés nélkül ógyelegni!”). Az alkotáshoz is kötődő Építész Leányának a cselekvés hiányát elmarasztaló mondata: „Я искала в тебе реоря.” (IV., 54.) („Hőst kerestem benned”) áldozatvállalást feltételez, s a múltat a jelennel veti egybe. A Költő tragédiája az, hogy — bár hat rá a tömeg mozgásának elsöprő ereje — végül az Építész Lányát követi, de a hozzá való „felemelkedés” (a lépcsőfokok a reális és a transzcendens közötti átmenetet szimbolizálják Blok lírájában, akárcsak a híd motívuma), a misztériummal való találkozás nem vezet belső kiteljesüléshez a Király élettelen, lélektelen ürességének nyilvánvalóvá válásával. A dráma első felvonásában az értelmiség képviselői által vázolt mindhárom út, mindhárom törekvés kudarcot vall: A népharag elsöpri a hatalom jelképét, a királyszobrot, de vele pusztul az ifjúságát a régi újraélesztéséért feláldozni kívánó Leány és az őt érzelmeitől elvakítottan követő Költő is, így az anarchisták életet pusztító, a tökéletlen létezőt tagadó teóriája látszik győzedelmeskedni. Ennek ellentmondanak azonban az

Építésznek a harmadik felvonás végén elhangzó szavai, melyek a pusztítás, a rombolás, a halál ellenére a jövő feltétlen igenlését tartalmazzák:

„Зодчий. Но завтра мир будет по-прежнему зелен, и море будет так же спокойно.” (IV., 60.)

(„Építész. De holnap a világ, mint azelőtt, zöld lesz, és a tenger ugyanilyen nyugodt lesz.”)

A felhangzó kételyek ellenére nemcsak a természet, hanem az emberi élet jövőjéről is vallásos-misztikus hangnemben profétál:

„Зодчий. Вас накормит тот, Кто движет светилами, Тот, Кто поит черную землю дождями, Тот, Кто собирает тучи над морем. Вас накормит Отец.” (IV., 60.)

(„Építész. Az táplál majd benneteket, Aki az égitesteket mozgatja, Az, Aki a fekete földet esőikkel öntözi, Az, Aki összegyűjti a felhőket a tenger felett. Az Atya táplál majd benneteket.”)

A dráma — mint ahogy a trilógia mindegyik darabja — szerzői utasítással zárul, amely mindhárom dráma esetében a műértelmezés szempontjából döntő elemeket tartalmaz. Így nem az Építész alakján keresztül nyeri a színházi néző (olvasó) az utolsó benyomást a műről, bár utoljára ő szól a szereplők közül. A fent idézett szavak elhangzása után ugyanis a „színpadi cselekmény irányítója” elveszti funkcióját, beleolvad a sötétségbe, tehát az ő szempontja is viszonylagossá válik. Fjodorov állításával ellentétben — hangvételnének patetikussá válása ellenére — az Építész által képviselt eszmével kapcsolatban is érvényesül az irónia relativizáló tendenciája, ha ez a szempont nem is válik komikussá, mint az Udvari bolond esetében. Nem érthetünk tehát egyet teljes mértékben azzal a gondolattal, mely szerint ez az „illúzió mindvégig a darab magasztos, poetikus témája marad. Az irónia ezt a témát nem érinti.”⁴³ A drámában ugyanis a lét folytonosságot feltételező misztikus eszméjével egyidejűleg a dinamizmust, az ellentétek folytonos egymásrahatását, a forma állandóságát megkérdőjelező, a levés gondolatát hordozó irónia egymást relativizálva érvényesül.

A dráma a forradalom elemi erőként felfogott, a természeti erőkkel párhuzamba állított, erősödő hanghatásként megjelenő lírai megfogalmazásával zárul:

„Ропот толпы усиливается и сливается с ропотом моря.” (IV. 60.)

(„A tömeg zúgása erősödik és összeolvad a tenger zúgásával.”)

Megállapíthatjuk, hogy a nép és az értelmiség kapcsolatának a Király a téren című műben drámai formában először felvetett témája az értelmiségi, a művészi útkeresésének tragédiájaként, a korábbi pozitív értékek lelepleződését tragikusan átélő lírai tudat drámájaként jelenik meg. Az értékvesztésnek, az „utak” relatívvá válásának érzékelését a romantikus iróniának a lényeg feltárására irányuló szemléletmódként, illetve művészi-alkotói módszerként történő alkalmazása teszi lehetővé. A drámában a romboló, ugyanakkor megújulást, teremtést hordozó forradalom jelenti a jövőbe irányuló dinamizmust, amelyet a lét folytonosságának misztikus szempontja egészít ki.

⁴³ A. В. Федоров, i. m., 88. l.

A műfordítás mint a mű és a befogadó párbeszédének terméke

CS. JÓNÁS ERZSÉBET

A fordításokban továbbélő szépirodalmi alkotás újragondolást provokáló üzeneteivel állandó párbeszédben áll mindenkori műfordítójával, feltáruló rétegeivel korrigálja annak értelmező „válaszait”, míg végső eredményként meg nem születik a legmegfelelőbbnek vélt célnyelvi változat.

Az adekvát fordítás megítélésében a műfordítást úgy kell elemeznünk, mint az eredeti mű egyik lehetséges olvasatát. A „lehetséges olvasat” a fordító befogadói viselkedésére utal, arra az egyénenként változó kulturális oda-viszszakapcsolásra, amely a befogadás során mindig viszonyító és értelmező. A művet az olvasó előző olvasmányainak esztétikai értékéhez viszonyítva, s a bizonytalan, „nyílt helyeken” saját esztétikai-kulturális, sőt társadalmi-szociológiai tapasztalataiból kiindulva értelmezi. Az esztétikum befogadása tehát aktív folyamat, s a műalkotás épp a befogadó tudattal való teljes összeolvadásban válik esztétikai tárggyá, így „egyensúlyozódik ki”. Ez a folyamat játszódik le a műalkotás és a műfordító találkozásakor is, amikor is a fordító befogadó olvasóként viselkedik.

A szépirodalmi alkotás recepciója, befogadása során az aktualizálódó jelentésvilág a keletkezés és befogadás között húzódó idő- és térviszonyoknak megfelelően rendeződik újra. Ebben a vonatkozásban — s ez a műfordítás szempontjából igen lényeges — előtérbe kerülnek a „meghatározatlan helyek” értelmezései: a műnek olyan elemei, amelyek az olvasó képzeleti-tudati működésének fokozott aktivitása révén épülnek csak fel. Ilyennek tekinthetők a képszerű jelentésegységek, az ábrázolt tárgyiasságok viszonyrendszerei, a mű egész kohéziós hálózata. A struktúra teljességre törő újrafelépítése attól függően jöhet létre, hogy a „meghatározatlan helyek” kitöltésére megvannak-e a feltételek a befogadó értelmezési készségében. Ha igen, e helyek összekötő kapocs szerepét tölthetik be a mű és majdani olvasójuk között. A befogadáselméletnek nemcsak magyar nyelvű ismertetői, de kötetre való tanulmánnyal jelentkező stiliszták is bizonyították elemzésbeli használhatóságát.¹ A műfordítás körében egy-egy mű újabb műfordítás-változat létevel igazolja a befogadás és hatásmechanizmusok folyamatos érvényesülését (Pl.: *Csehov* Ivanovjának újabb, Elbert János-féle fordítása).

A meghatározatlan „üres helyek” fordítása kapcsán a műfordítás-kritika szempontjából is kulcsfontosságú kérdéshez értünk. Versfordításkor a kompo-

¹ Egri Péter: Befogadás és műelemzés — In: *Filológiai Közöny*, XXVI. (1980) 4. sz., 439—53. B.; Bókay Antal: Szövegstruktúra, szövegvilág és az irodalmi interpretáció. — In: *Literatura*, 1981., 1—2. sz., 44—58. l.; Irodalomtudományi és stilisztikai tanulmányok. Láng G. Szabó Z. (szerk.): Bukarest 1981.

záció sajátosságaiából következően értelmezhetők a költői képalkotás megfejtésének olvasóra bízott „meghatározatlan helyei”.

Példaképp vessük egybe Blok *Démon* című versének részletét a magyar változatával:

А. Блок

Демон

Иди, иди за мной — покорной
И верною моей рабой.
Я на сверкнувший гребень горный
Взлечу уверенно с тобой.

Я пронесу тебя над бездной,
Ее бездонностью дразня.
Твой будет ужас бесполезный —
Лишь вдохновньем для меня.

(Стихотворения. Поэмы. „Роза и крест” Москва 1974.)

Blok: A démon

Jöjj, jöjj velem mindent feledve,
alázatosan és vakon,
hósziporkás roppant hegyekbe
ragadlak biztos szárnyakon.

Szilaj kacajjal szállva szállok
szédítő mélységek felett.
A reszketésed, borzadályod
csak lelkesít majd engemet.

(Klasszikus orosz költők. II. köt. Budapest 1978. 232. l. Ford.: Lator László.)

A mitikus világgép szövegszervező képi helyeit igazi művészi ihletettséggel értelmezve Lator László képes volt megteremteni egy irodalmunkat gazdagító „magyar” Blokot.

Minden mű előrejelzésekkel, nyílt vagy rejtett jelekkel felkészíti közönségét egy meghatározott jellegű befogadásra. A szöveg az olvasóban felidézi korábbi művekből ismert emlékeit, amelyhez az újat méri, változtatva vagy megismételve az előbbi normáját. Ez játszódik le az említett Blok-fordításnál. A századelő mitikus világgépét magyar formába öntő Ady Endre méltán hatott, hathatott Blok tolmácsolójára, s így nem véletlen, hogy Adynál ismerős képi elemek tűnnek fel a századforduló mitikus témájának magyar variációjaként. Ám az Ady-stílusú befogadás már ki is jelöli a Blok-vers interpretációjának eltérési irányát. Ha megvizsgáljuk Blok *Démon* című versét, azt látjuk, hogy mind tartalmi, mind formai megvalósulásában Ady mitikus életlátásához hasonló egységes szimbólumrendszer képviselője. Az alapképlet mind Bloknál, mind Adynál az életpálya egy részének vagy magának az egész életnek az

összesűrítése a rohanás, repülés, szenvedélyes száguldás egy rövid szakaszába.² Ez a közös alapmotívum azonban Adynál — Blok passzív, sorsát tehetetlenül szemlélő, harc nélkül pusztuló hőisével szemben — a „mégis”-etikát hirdető prométheuszi alakban testesül meg, aki alárendeltsége tudatában is felveszi a harcot az „Ó-Babilon ideje óta” kísérőjéül szegődött Ős Kajánnak. Blok *Démon* című versének magyar tolmácsolását vizsgálva azt látjuk, hogy Blok versének magyarul kibontott jelentésvilága a mitikus világkép azonosságának elfogadásával az eredetitől némiképp eltérő, Adyt idéző konkretizációt kap.³

A kompozíció „üres helyei” elfogadottak a lírai műnemben, de nem így a prózában, s még kevésbé a dráma terén. Vegyük példaként a nálunk is kedvelt Csehovot. Csehov drámáinak szövegét vizsgálva megállapíthatjuk, hogy igen gazdag „üres helyekben”, úgyannyira, hogy a fordítók ezt alig tudják elfogadni, funkciótlanok találják. Csehovnál a hasonlóság effektusa s a jellemzőnek látszó jegyek diszkreditációja a részletek, lényegtelen kellékek legravaszabb kombinációjával történik.⁴ A részlet művészi hatásmechanizmusáról szólva Dobin azt írja Csehovról, hogy nála a részlet nem annyira ábrázoló-megjelenítő, mint inkább pszichológiai funkciójú elem.⁵ A lélektani fontosságú elemek képi felükel fordulni felénk, s ez a hatásukat még inkább fokozza. A filmművészet operatőri eszközei, fényeffektusai, kiemelései és Csehov részleteket elénktrató módszerei között joggal vonható párhuzam. Csehov egy rikító nyakkendővel, egy közönséges kockás zakóval éppúgy jellemet teremt, típust érzékeltet, mint a nyelvi megnyilvánulással vagy akár a névadással. A *Ványa bácsi* és az *Ivanov* című önmagában véve már egy-egy „meghatározatlan hely”, hiszen az Ivan, Ványa legelterjedtebb orosz neveket választva Csehov máris értésünkre adja, hogy az orosz értelmiség jellegzetes típusairól szól. Ezek a rejtett részletek összehasonlíthatatlanul nagyobb szerepet kapnak Csehov prózájában és dramaturgiájában, mint a „nyílt” elemek, óriási feladatot és felelősséget hárítva ezzel a fordítókra. Szokatlan és némiképp érthetetlen volt még a kortársaknak is a csehovi részletek „terheltségi” foka. Ez a terheltség nem más, mint az üres helyeket kitöltő pszichológiai, drámai, szociális-szociológiai tartalom.⁶ Nem véletlen tehát, hogy a magyar fordítók is bizonytalanok az értelmezésben. A költői alkotás befogadása során aktualizálódó jelentésvilág ugyanis sajátos viszonyban formálódik: a keletkezés és a befogadás időpontjának és helyzetének meghatározottságában rendeződik újra. E képletes párbeszéd során a befogadó „kérdéshorizontja” és „válaszpreferenciái” szembesülnek a többé-kevésbé nyitott struktúrájú művel. A kortörténeti meghatározottság következtében szükségszerűen keletkeznek eltérő konkretizációk. Vizsgálható az a kérdés is, hogy ezek bizonyos határok között megmaradnak-e vagy sem. S ha igen, miben kell az okokat látnunk.⁷

A csehovi dramaturgia magyar fordításai világosan mutatják a magyar drámairodalom hiátusát, amely a darabok olvasása, befogadása során a fordí-

² Barta János: *Khiméra asszony serege*. — In: B. J.: *Klasszikusok nyomában*. Budapest, 1976. 452—71. l.

³ Vö.: Jónás Erzsébet: *Ady hatása a fordítói szókincsre Blok Démon című versének tolmácsolásakor*. — In: J. E. A. Blok — A. Belij. Debrecen 1981. 79—86. l.

⁴ A. P. Csudakov: *Poetyika Csehova*. Moszkva 1971. 183—6. l.

⁵ E. Dobin: *Szjuzset i gyejsztvityelnoszty*. Iszkussztvo gyetali. Leningrád 1981. 364—430. l.

⁶ Uo., 366—96. l.

⁷ Rohonyi Zoltán: *Adalékok a kritika élettanához*. — In: R. Z. *Irodalomtudományi és Stilisztikai Tanulmányok*. Bukarest 1981. 8. l.

tókra is hatott, s jelenlétét egyértelműen érezte a Csehov-darabok fordítási stílusában. Nevezetesen arról van szó, hogy a századforduló magyar drámairodalmából hiányzik egy, a fordíthatóság szempontjából normaadó, mércét teremtő csehovi alkatú, méretű, a jellem mélységeit tömörre préselt szikár nyelvi replikákkal, mintegy a vízből kibukó jéghegycsúcsként sejtetni, megmutatni képes írói egyéniség. Így aztán a magyar Csehov hol jólfésült polgár, hol harsány komédiás, mert az „igazihoz” nincs meg a magyar „hozzá fogható”, mint Blok esetében Ady.⁸

A fordítás folyamata és a szöveg rétegstruktúrái

A fordítás vizsgálata során magát a szöveget kell szemügyre vennünk a maga rétegstruktúrájában, melyben a felszínen megjelenő nyelvi struktúrát számos tényező határozza meg: az eredeti mű kohéziós csomópontjai, erővonalai, a „meghatározatlan helyek” stilisztikai, képi értelmezése a műfordító olvasatában; nemzeti és egyetemes kulturális tapasztalatai, olvasmányélményei, korának stílusa, egyéni ízlése és alkotói tehetsége. Ezt a valóságot tükröző egyedi modell kell részeire bontani és szembevetni az eredeti mű rétegeivel. Az ilyen értelemben mind nyelvészeti, mind irodalomésztétikai vonatkozású elemzés elvégzésére a szövegtan kínál alkalmazható módszereket. A szövegtan a nyelvi jelek mondatontúli szerveződését vizsgálja: melyek a szövegszervező erő, a kohézió nyelvi, stilisztikai megnyilvánulásai.

A kézzelfoghatóbb és a fordítás konkrét grammatikai elemzése során ismert egybevethető szövegbeli mondatgrammatikai sajátosságok, amelyeken keresztül a mondatokon túli struktúra létrejön a következők:

- a) a határozott névelő használata,
- b) névmásítás,
- c) anafora (minthogy egy szintagma értelmezése megköveteli egy másik ismeretét, tulajdonképpen a névmásítás is idetartozik),
- d) szórend,
- e) aktuális tagolás (téma-réma szerkezet),
- f) előfeltevés (olyan implicit kijelentés, amelyet a beszélő adottnak, igaznak tekint).

Az előfeltevések készítetik a fordítót arra, hogy az implicite kifejezett információt, a „meghatározatlan helyeket” — ezek a szépirodalmi szövegben nyilván bonyolultabb képi szinten jelentkeznek — konkretizálja. A művészi szöveg létrehozása szempontjából alakzatokban testet öltve főleg az anafora és az előfeltevés kap funkciót.⁹

Ezeket a mondaton belüli megfogható, a mondatok egymásutániségában végigjárható elemeket gyakran használják az elemzések szempontjaiként, ám ezek mégsem merítik ki a szövegazonosság kritériumait. Időbeli dimenziókat is fel kell vennünk, hiszen az, hogy az anaforáknál vagy a pragmatikus előfeltevéseknél hogyan működik a fordítói szövegtervező „gépezet”, sokoldalúan megha-

⁸ Csekéné Jónás Erzsébet: Összehasonlító fordításstilisztikai vizsgálatok Csehov színművei alapján. Bölcsészdoktori értekezés, Debrecen 1978.

⁹ Kiefer Ferenc: Szövegelmélet — szöveggrammatika — szövegnyelvészet. — In: Nyelvőr, 103. évf. (1979) 2. sz., 216—25. l.

tározott körülményektől függ. Ezt a szövegteremtő folyamatot S. J. Schmidt úgy közelíti meg, hogy vizsgálat alá veszi, hogyan kapcsolódik (illetve elméletileg hogyan kapcsolódhat) a nyelvi és szociális kommunikáció.¹⁰ Az általa vázolt szövegalkotás-modell szerint a szövegteremtés úgy megy végbe, mint a beszélő — a mi esetünkben a fordító — produktív döntésfolyamata egy kommunikációs cselekvés — egy képzelt párbeszéd — keretein belül. Ez az aktivitás egy kommunikáció-aktus nyelvi készletének termékeként határozható meg. Ez adja a szövegformulát, magát a lefordított művet.

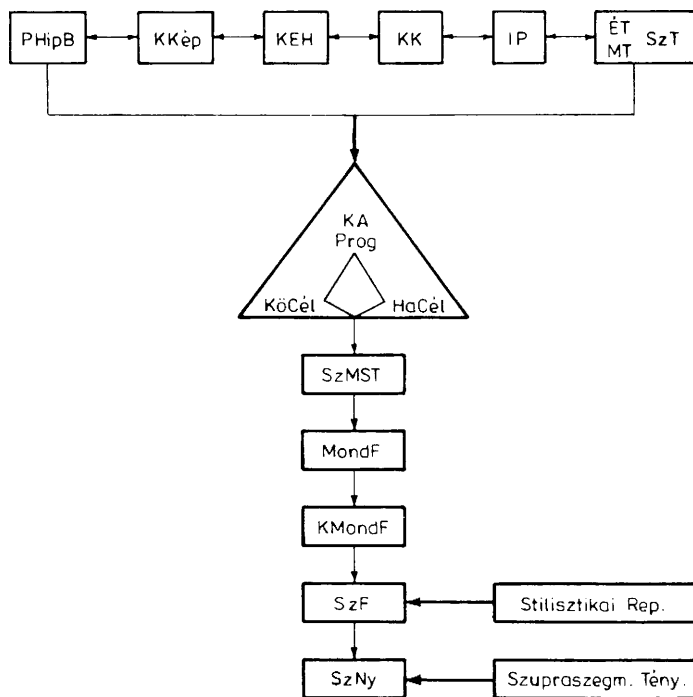
Schmidt modelljét követve járjuk végig a szövegalkotás lépéseit. Schmidt elmélete szerint a szövegalkotás elején a műfordítót mint szociális individuumot az addigi komplex előfeltevés-helyzetei (Voraussetzung-Situation) (KEH), s a „kommunikációs kompetencia” tényezői — a nyelvi érintkezéssel kapcsolatos lexika, grammatika, szabályrendszer (KK) — irányítják. Ezeknek az esztétikai síkra emelt szituációkkal kapcsolatos feltevéseknek és normáknak kell a fordítónak megfelelnie, miközben mindezt másoknál is adottnak tételezi fel. Vagyis a fordítás során már maga elé képzei az olvasót is, aki vele — hipotézise szerint — azonos rendszerben gondolkozik a befogadás során. Így tehát kommunikációs partnerével, az olvasóval, egy meghatározott kommunikatív helyzetben van, amelyről saját maga alkotta képpel rendelkezik (KKép), hipotetikusan elképzelve partnere intellektuális és szociális befogadóképességét (PHipB). Ezeknek a komplex információknak az együttes hatása alatt hajtja végre a fordító a kommunikációs aktus kiválasztott programját (KAProg). Ez a program lehet analitikusan felbontott, amikor is egy közleményrészből (a közlemény célja) (KöCél) és egy hatásrészből (a hatás cél) (HaCél) áll. A hatásmechanizmust az illokutív, azaz beszédmódon kívüli kölcsönös cselekvésformák befolyásolják, jellemezve egyúttal egy adott társadalom vagy közösség ilyen irányú lehetőségeit (illokutív potencia) (IP). Az adott hatás célkitűzése szervesen „kíséri”, illetve, korrigálja a közlési cél megformálását, vagyis a fordító úgy alkotja meg a szöveget, ahogy az a kívánt hatás elérését legmegfelelőbben szolgálja.

A közlési cél egy mélystruktúrában konkretizálódik (SzMSt), amelyet egy kommunikációs közösségben élő értekezéstípusok (ÉT) (mint a tudományos, irodalmi stb. értekezés), a megnyilatkozási típusok (MT) (mint a monológ, dialógus) és a szövegtípusok (SzT) (narratív, értékelő, előadói típusú szöveg) határozzák meg. A mélystruktúra csak mint vezérlő, illetve szelektáló és kombinációs program épül be a szövegalkotás folyamatába. A szövegmélystruktúra a hozzá kapcsolódó mondatfogalmak sorában bontakozik ki (MondF). A mondatfogalmaknak a mélystruktúra kifejtésére leginkább optimálisnak látszó mennyisége előre nem meghatározható. A mondatfogalmaknak egy esztétikai értelemben vett kommunikációs szituációra és partnerre kell irányulniuk, illetve azt kommentálniuk (KMondF). A mondatfogalomból a grammatikai szabályok és a lexika lehetőségei szerint jön létre a szövegformula (SZF), amely a stilisztikai azonosításokon keresztül (stilisztikai repertoár) a szituációnak és a hatáscélnak adekvát formát kap. Ez a szövegformula a szupraszegmentális tényezők (akcentus, intonáció, gesztus stb.) segítségével a dráma esetében az előadott, beszélt szövegben mint szövegnyilatkozat (Textäußerung) (SzNy) bontakozik ki.¹¹

¹⁰ S. J. Schmidt: Texttheorie. München 1973. 144. 1.

¹¹ Uo. 162—4.

A szövegalkotásnak ez a Schmidt-féle modellje grafikusán egy folyamatos diagram formájában ábrázolható, amelynek az a feladata, hogy szemléltesse a rendszerbeli összefüggéseket a döntési sík és a szövegépítési lépések között (1. ábra). A szövegteremtésre nézve értékes információk blokkjai a modellben

1. ábra

mint dupla keretű négyszögek szerepelnek. Ezek adják a fordító információs repertoárját. Az egyszerű négyszögek a szövegépítés lépéseit jelölik. Az egyszerű nyilak az építkezési fokok közötti átmenetet jelzik, a vastag nyilak arra utalnak, hogy bizonyos információk a repertoárból befolyásolják a szövegépítést. A kettős nyilak a kölcsönhatást jelölik. Ez a diagram egy kommunikációaktus nyelvi összetevőinek építkezési folyamatát mutatja be egy kommunikatív cselekvés keretében.

Ezeket a lépéseket járja végig, jóllehet nem tudatosan, de az alkotás-lélektan törvényei szerint a fordító is.

A legújabb szovjet szövegtani tanulmányok előre bocsátva ugyan azt a tényt, hogy a szöveg vizsgálatának tudományos megközelítése a nemzetközi szakirodalomban koránt sincs egyértelműen kidolgozva, mégis úgy foglalnak állást, hogy fontos „a szöveg intuitívan észlelt jellemzőinek leírása és elemzése ezeknek a jellemzőknek nyelvtani kategória szintjére való emelése. Fel kell tárni a komponensek kölcsönösen függő és egymást feltételező vonásainak mi-
benlétét, amelyek biztosítékai a pragmatikai irányultságú kommunikációs ak-

tusnak”¹² A szöveg paramétereit (nyelvtani kategóriáit) vizsgálva azonban tudomásul kell vennünk azt az elvi különbséget, amely a művészi és a nem művészi jellegű szövegek — hivatalos dokumentum, újsághír, tudományos próza — között van. Minden funkcionális stíluson belül más- és másképpen realizálódnak a nyelvi kategóriák, s nem mindegyik feltétlenül egyszerre van jelen. A művészi szövegben — fejti ki Galperin — az esztétikai funkció minden más nyelvi funkciót transzformál a kívánt irányba alakítva át azokat. Más szövegekben ugyanezek a kategóriák sértetlenül jelennek meg. Bizonyos kategóriák pedig éppen a művészi szövegre jellemzőek. Ilyenek a szövegalatti információ, a tartalmi-képzeti szövegjelentés, az előfeltevés és összekapcsolás néhány formája stb. Mielőtt a műfordítás szempontjából érdeklődésre számot tartó elemeket áttekintenénk, érdemesnek látszik megemlíteni, ha csak címszavakban is, a szövegegész vizsgálatának Galperin-féle nyelvészeti kulcskérdéseit:

1. a szövegben levő információk típusai,
2. a szöveg tagolódása,
3. a kohézió nyelvi megnyilvánulása,
4. a kontinuitás kérdése,
5. a szövegrészek autosemantikája,
6. előre- és visszautalás a szövegben,
7. a szöveg modalitása,
8. integráció és szövegegész.

A művészi szöveg szempontjából is a szövegben rejlő információk típusainak vizsgálata segíti a fordítói munkát. Megállapítja Galperin, hogy a hivatalos iratok, újságcikkek, művészi és publikációs szövegek információi — az információt itt a szövegre vonatkozó alapkategóriaként értelmezve — pragmatikus funkcióik szerint különböztethetők meg. Eszerint célszerűnek látszik a következő információcsoportok vizsgálata: a) tartalmi-tényszerű információ (TTI), b) tartalmi-képzeti információ (TKI), c) tartalmi-szövegalatti információ (TSZI).

A tartalmi-tényszerű információ mindig explicit jellegű, tehát verbális kifejezést nyer. A TTI egységei egyenes, tárgyi, logikai, szótári jelentésükben használatosak, amely jelentés alapja az információs-egységekhez rögzült szociális tapasztalat.

A tartalmi-képzeti információ a szerző egyéni értelmezését közli az olvasóval, melyet a TKI eszközeivel ír le az alkotó. Az ilyen információ a mű egészéből értelmezhető, s a jelölt viszonyok, tények stb. szerzői értelmezését képviselik. A TKI nem mindig kap egyértelműen világos kifejezést. Mindig ad lehetőséget bizonyos értelmezésbeli eltérésre, sőt igényli is azt. Így tehát a tényyszerű és a képzeti információt úgy foghatjuk fel, mint egyrészt hétköznapi jellegű, másrészt esztétikai jellegű művészi információt. A tartalmi-képzeti információ komplex fogalom: a szerzői gondolat s a hozzá társuló tartalmi interpretáció.

A tartalmi-szövegalatti információ olyan rejtett közléseket tartalmaz, amely a tartalmi-tényszerű információkból ered a nyelvi elemek azon képességén keresztül, hogy asszociatív és konnotatív jelentések létrehozására is al-

¹² I. R. Galperin: Tyeksztkak objekt lingvisztyicseszko go isszledovanyija. Moszkva 1981. 7. l.

kalmasak. A művészi szövegek kiegészítő információnak is nevezik. Ez az információ nem kap verbális kifejezést, speciális tulajdonsága: Az információvevők különbözőképpen fogják fel, ha egyáltalán képesek kihámozni a közlemény tartalmi és formai elemzésével.¹³

Mint látjuk, a Galperin-féle szövegbeli információ típusok vizsgálata visszakapcsolja fordítás körüli vizsgálódásaink sorát a téma elején bemutatott befogadási folyamatokhoz, a recepció-elmélethez.

Így sikerült körbejárnunk a műfordító tevékenységének körét a befogadástól a mű egészét átható esztétikai-művészi üzenet kiválasztásán át a szövegalkotás lépéséig. Tudatosan nem vállalkoztunk egy adott műfordítás mélyebb nyelvi elemzésére, ilyen jellegű vizsgálataink eredményeire csupán utalás történt Csehov és Blok fordításai kapcsán. Arra törekedtünk, hogy a használhatónak kínálkozó szaktudományok, a befogadáselmélet, a kommunikációelmélet és a szövegtan megvilágításában — még ha a fordítással közvetlenül egyik sem foglalkozik — próbáljuk megközelíteni a műfordítás összetett folyamatát.

¹³ Uo. 27–30. l.

Kosztolányi és Dosztojevszkij

ZÁGONYI ERVIN

Dosztojevszkij-reflexiók a század első évtizedeiben

Kosztolányi első — és alapvető — Dosztojevszkij-olvasmányélménye a *Bűn és bűnhődés*, vagy ahogy ő nevezi végig, Szabó Endre első címadása nyomán, a *Raszkolnyikov*.¹ Csehov- és Tolsztoj-hivatkozásait megelőzve az érettségi utáni nyár nagy olvasási lázában Juhász Gyula kérdésére válaszolva írja: „*Raszkolnyikovot* már diákkoromban olvastam. Ezt a remekművet dicsérni annyi lenne, mint *Hamletre* kijelenteni, hogy ügyes dráma.”² (A párhuzam felső fokú dicséret a költő részéről: a *Hamlet* halála órájáig elkíséri.³)

Három év múlva mégis „dicséri”, a Budapesti Napló ifjú, de nagyhatalmú munkatársaként, *Az élő holttestet* is adaptáló Vajda László és Moly Tamás színpadi feldolgozásának főpróbája alkalmából.⁴

Az ifjú kritikus olyan néző szemével szeretné látni a darabot, akit „még nem kápráztatott el Dosztojevszkij napragyogása”, akit nem befolyásolt „az első olvasás gyönyörűség izgalma, sok-sok emlék és részlet a ronggyá szakadt regéypéldányban”: ő tudná „józan fővel és tiszta szemmel” „magába ölelni” a mű „mérges és izgatott szépségeit”.

A továbbiakban a dramatizálás esélyeit fontolgatja Kosztolányi, ismét csak — s a művel kapcsolatban Hevesi Sándor egy évtizeddel korábbi összevetését folytatva — *Hamlet*-párhuzamokkal: „Nem tettek sorakoznak egymás után, hanem maga a Tett, akárcsak a *Hamlet*ben [...] filozófiai perspektívába [...] beállítva”.

„Az elhatározás, elkövetés és bevallás fokozataiból” — az adaptáció csak az utolsót tartalmazza közülük — „mélységes távlatok” nyílnak Kosztolányi számára (költőnk valószínűleg a schopenhaueri akarat-filozófia műszavaival dolgozik itt): „[...] az ember egyéniségét csakis a tettei által realizálhatja [...] mert közte és a külvilág között ez az egyetlen, el nem szakítható, meg nem változtatható kapcsol.”

Keresi a „tett” indítóokait. Az egyik a tudásvágy. „Raszkolnyikov előre kéjeleg már a gyilkosság hatásában [...] A gyilkosság problémája [...] intellektuálisan izgatja [...]” A másik az egyéniség tettekkel történő — emlí-

¹ 1899-ben és 1900-ban *Raszkolnyikov*, *Bűn és bűnhődés* címen először 1904-ben; vö. Dosztojevszkij-művek és -irodalom magyarul. — In: Szovjet Irodalom, Budapest 1981. 12. sz. 182. l.

² Levele Juhász Gyulához. Szabadka 1904. júl. 21. — In: Babits—Juhász—Kosztolányi levelezése. Budapest 1959. 18. l.

³ L. angol nyelvű, Georg Brandes bevezette *Hamlet*-példányát; Mostbacher Jenő birtokában.

⁴ *Raszkolnyikov*. Főpróba a Népszínházban. Budapesti Napló, XII. évf. 257. sz., 1907. okt. 30., 8. l. Kötetben: Színházi esték. 2. köt. Budapest 1978. 152. l.

tett — realizálása, a világ és a világrend — a valláserkölcsi, a kanti? — megváltoztatása, a hamleti cselekvéssel ellenkező előjel szerint, „a lázas hatalmi téboly” bűvöletében: „Látja magát a tett elkövetése után, elgondolja, milyen lesz „aztán” a világ [. . .] Elköveti a bűnt, belenyúl a világrendbe, és várja, hogyan remeg meg a tett súlyától.”

Kosztolányi, elvonatkoztatva a gyilkosság mocskos-véres valóságától, a kilótt puskagolyó elvont-érzékletes allegóriájával jeleníti meg a bűn folyamatait: „Bűne biztosan repül végzetes célja felé, s ő izgatottan, halványan néz a száguldó golyó után, míg kezében súlyosan nehezedik a fegyver, melyből a tett, az akarat a valóságba pattant.”

Kosztolányi ismeri Raszkolnyikov — egyik — őst, Julien Sorelt, de a regény szociális-morális-pszichológiai problematikájából az első, mellőzhetően elemre nincs szava. Nincs élménye a szorongató nyomorról? (Hazai viszonylatban sem?)

Raszkolnyikov gyilkossága — ahogy az orosz kortársakban s a századforduló két magyar recensensében, Hartmann Jánosban és Wildner Ödönben is — Nietzsche felézi fel Kosztolányiban; szerinte a dramatizálók is őt használták kulcsul: „Az erős embernek joga van gyilkolni, joga van eltaposni az útjában álló kártékony férget, aminthogy Napóleon is jogosan cselekedett, amikor mint a rend zsenije magas történelmi hivatásának tudatában halomra lövette a lázongó csőcseléket.”

Kosztolányi nem áll meg Nietzsche-nél és az általa imádott Napóleonnál: „Ez azonban [a nietzschei morál, a napóleoni gondolat — Z. E.] csak az egyik szempont. A bűnös belátta, hogy tévedett, és a lázas hatalmi örület után szelíden borul rá az emberi szeretet és belátás nyugalma.”

Költőnk — ellentétben elődeivel és recensens kortársaival (ők a cselekvés terére lépő „gondolati” ember kudarcát szögeznek le)⁵ — nem vizsgálja a „tévedés” mibenlétét; a megoldás fő ösztönzőjének — megint csak eltekintve a többi összetevőtől — Szonyát tartja: „[. . .] a bukott lány a megbocsátás és alázatosság keresztjét, a szerelem tüzét, a béke malasztját hozza a gyilkosnak.”

Szonya ilyen beállítása szerinte a feldolgozás „eredetisége és legfőbb érdeme”⁶ Ő és „a tudomány és az irodalom üstjében lázasan forrongó etikai problémák” „hozzák közelebb lelkünkhöz” Raszkolnyikovot.

A dramatizálás buktatóinak felsorolása után⁷ mégiscsak az elkövetés és beismerés közti folyamatot ragadja meg, Nietzsche sejtetve képével, József Attilát is előlegezve: „Nehéz és nagyszerű feladat jellemezni, megérteni a gyilkos bűnhődésszomjas, gyötrődésre éhes küzdelmét. Érthetetlen és mégis ismert lelki kényszer ez, olyan, mint mikor fájó, viszkető sebünket véresre kaparjuk, hogy még jobban fájjon.”

⁵ Vö.: Dánielné Lengyel Laura: Raszkolnyikov. — In: Élet, V. évf. 27. sz., márc. 31., 7. l.; Hartmann János: Dosztojevszkijről. Magyar Szemle, XII. évf. (1900.) 42. sz., okt. 21., 502. l.

⁶ Az adaptáció befejezése: Raszkolnyikov átveszi „a szenvedés keresztjét”, „hálától és szerelemtől sugárzó arccal” öleli meg Szonyát, és indul, hogy bevallja bűnét a keresztúton. Csak az utána néző és küszöbre zokogva leboruló lány gesztusa sejteti, hogy még korántsem oldódott meg minden.

⁷ Szól Raszkolnyikov „magánbeszédeinek”, a Shakespeare-monológokra emlékeztető „izzó lélekfestéseknek” szükségszerű elhagyásáról, a színpad teremtette „fonákságokról”.

Ebben az erkölcsi-lélektani megközelítésben a lélektani vonatkozás a fő; egy nyolc évvel későbbi utalásban majd az etikai szempont uralkodik — mint-ha Kosztolányi a kanti erkölcsi világrendet ötvözné össze Schopenhauer részvét-etikájával: „A legtöbb gyilkos azzal játssza magát a rendőrség kezére, hogy elhullajt egy bűnjelet [. . .] mintegy könyörületből az emberiség erkölcsi rendje iránt, eleven vádul önmaga ellen [. . .]. Raszkolnyikov a gyilkosság elkövetése után visszamegy az öregasszony szobájába, azzal a dobogó reménységgel, hogy megfogják, és nyomban elkezdheti bűnhődését. Szegénynek nem sikerül, hosszú kálvárián gázol keresztül, és végül fel kell jelentenie magát, mint egy idegent.”

E cikk a világháború második esztendejében kelt,⁸ az erkölcsi világrend már majdnem anakronisztikusan hat; az első, 1907-es írás végső mérlege: Kosztolányi későbbi humanizmusát előrevetítő hódolat a Jó — később aztán megtagadott — dosztojevszkiji győzelmének, s egyáltalán egyik korai dokumentuma a Nyugat nagy nemzedéke Dosztojevszkij, közelebbről *Bűn és bűnhődés*-bűvöletének.

A Dosztojevszkij-élménysor következő dokumentuma is színpadi adaptációhoz kapcsolódik: Gide a regényt a felfedezés izgalmaival felmutató írása előtt egy évtizeddel ad hírt — francia feldolgozása, az „asztalán heverő színdarab” kapcsán — a nálunk már előzőleg lefordított, de akkor visszhang nélkül maradt műről, *Az örök férjről*. A cikk A Hétben lát napvilágot, nem sokkal Kárpáti Aurél szenvedélyes hangú évfordulói megemlékezése után.⁹

A szokásos cselekményvázolás után lélektani oldalról közelíti meg a felszarvazott férj, Truszockij magatartását: „Dosztojevszkij arra mutat rá, hogy a féltékenység megfoghatatlan és ésszerűtlen, de mégis bennünk élő ősi ösztön, mely a szenvedést akarja, mint egy gyilkos, önmagát fokozó ideggörcs.”

A Dosztojevszkij ismét a legmagasabbra állító világirodalmi párhuzam után — „Othello egy ártatlannal harcol, Dosztojevszkij hőse egy halottal” — továbbemelezhetetlennek tünteti föl a féltékenységet: „[. . .] nem irigység, nem hiúság, nem betegség, hanem egy abszolút fájdalom, melynek önmagában van a magyarázata.”

Látja az áldozat — a megcsalt férj — és a bűnös — Velcsanyinov — viszonyának dialektikusságát: „Eljár régi barátjához [Truszockij — Z. E.], s gyöttri őt, és mind a ketten keresik és gyötrik-gyötrik egymást [. . .]”, de aztán irracionális síkra billenti a fejtegetést: „[. . .] viaskodik az ismeretlen bűnnel — okatlanul és kilátástalanul —, egy halottal viaskodik, akin még bosszút sem állhat.”

Kosztolányi másik két reflexiója — az erkölcsi világrend iránti könyörületet megfogalmazó, idézett íráson kívül — a tizes évekből szintén Dosztojevszkij remekével kapcsolatos. A repülőgépekről szóló beszámolóban a „madarat” „Raszkolnyikov-arc” figyeli egy pesti bérház ablakából, kicsit a nyomort és a nagyratörést jelképezve, számunkra is.¹⁰

A háború utolsó esztendejének tavaszán, a monarchia jövőjét illető bizonytalanság napjaiban a magyar diákok nyomora kapcsán kelnek Koszto-

⁸ Krónika II. Cinkotta. — A Hét, XXVII. évf. 21. sz., 1916. máj. 21., 265–266. l. Kötetben: Füst. Budapest 1970. 275. l.

⁹ A gyászszalagos úr (Egy színpadi figuráról). — In: uo., XXIII. évf. 46. sz., 1912. nov. 17., 742. l. Kötetben: Érenél maradóbb. Budapest 1975. 137–139. l.

¹⁰ Madár a ház fölött. — In: Az Élet, V. évf. 36. sz., 1913. szept. 7., 1139. l. Kötetben: Álom és ólom. Budapest 1969. 649. l.

lányiban raszkolnyikovi asszociációk: Raszkolnyikov és Razumihin, „ki magát fájdalmas humorral — micsoda kvalifikáció! — volt tanulónak, diáknak nevezí”, ébresztik rá a radikalizálódó költőt a magyar és orosz diákság hasonló sorsára, a „diák” szóban rejlő „apostoli és megváltói lehetőségek” adják ajkára a küzdelemre hívó szót.¹¹

A húszas évek hivatkozásai: öngizolás, válság-kibeszélés, részvét-etika

A húszas évek Dosztojevszkij-hivatkozásait egy — a gyötrelmes esztendő folyamán többször is megfogalmazott és majd öt év múltán is makacs következetességgel visszatérő — tétel nyitja meg.

Az irodalom és a politika egybe nem esésének gondolata ez. Először 1920 januárjában veti papírra a költő, Kozma Andor ürügyén: Világnézete ókonzervatív, azaz elégedett a világgal, és nem hisz az emberi haladásban. A forradalmár viszont elégedetlen a világgal, de optimistán hisz az ember jövőjében. A művészeknél mindkét véglet megtalálható, „de a lelki alkat természete” és „a kifejező eszköz” „nem mindig vágnak össze”. Így Schopenhauer, Flaubert, Baudelaire és Wilde konzervatívok és rakciósak, stílusukban azonban forradalmárok. Zola ellenben „a bölcséletében forradalmár, s csak a naturalista mivoltában földönjáróan konzervatív”.¹² A kettő — fogalmazza meg újra ez év végén — néha egybeesik — Shelleynél például —, gyakrabban azonban nem, így: „Dosztojevszkij irodalmi forradalmár (romantikus) és politikai konzervatív (nacionalista-militarista), Zola ellenben politikai forradalmár (liberális szocialista) és irodalmi konzervatív (klasszikus-naturalista).”¹³

A minősítést majd a végső ilyen párhuzam után értékeljük, a pár nap múlva kelt *Sztyepancsikovo*-recenzió¹⁴ inkább az első — Kozma Andor-os — változat ókonzervatív hitetlenségének jegyében készül.

A cikk kicsit a forradalmak után kezdődő és fellendülő Dosztojevszkij-kultusznak, az orosz lángelme centenáriumi ünneplésének is egyik nyitánya; dokumentuma a magyar értelmiség újrakezdésének, a világirodalom nagy hagyományaiiba kapaszkodásnak is (épp ennek egyik eszköze a magasra csapó fordítási hullám).

Kosztolányi figyelmét elsődlegesen Foma Fomics páratlan alakja keltette fel. A műves mester biztonságával, tizennyolc jelzővel, ellentétezással és tények seregével fogja meg Foma lényét.

Költőnk — akiben ezekben a hetekben, hónapokban ölt formát Néró, az örült dilettáns — nemcsak ősoket keres Fomának — ő az orosz Tartuffe —, hanem világirodalmi utódait is látja: „[. . .] ősapja minden félreismert irodalmi »tehetségnek«, akiben a tehetségtelen ember hetvenkedése és dicsekedése ölt testet, a nagyizolás, mely tulajdonképpen lázas szeretetvágy, könyörgés egy kis dicséretért, alázat torz formában.”

¹¹ Őszintén szólva. Diákok. — In: Pesti Napló, LXIX. évf. (1918.) 53. sz., márc. 3., 6. l. Kötetben: Füst, 447. l. (Valójában sógorjelöltje, Luzsin nevezi Raszkolnyikovot bemutatkozásakor — támadó védekezéssel — „volt egyetemi hallgatónak”, vö.: F. M. Dosztojevszkij: Bűn és bűnhődés. Budapest 1962. 153. l.)

¹² Magyar rapszódia. — In: Nyugat, XIII. évf. (1920.) I. köt. 1. sz., 94 l. Kötetben: Látjátok, feleim. Budapest 1976. 286. l.

¹³ Rákosi Jenő. — In: uo., XIII. évf. (1920.) II. köt. 24. sz., 994. l. Kötetben: Egy ég alatt. Budapest 1977. 7. l.

¹⁴ Sztyepancsikovo és lakosai. — In: uo., XIV. évf. (1921.) I. köt. 1. sz., 82—84. l. Kötetben: Ércnél maradóbb, m. f., 139—143. l.

Fomát Thomas Mann Spinellje és Jules Renard Henri Gerard-ja ósének tekinti, a *Trisztánt* és *A smokkot* egy évtizeddel előbb ő fordította magyarra, bevezetőjében a „hőst”, Henrit részletesen is jellemezve.¹⁵

Majd — a regény narrátorát idézve — a gyermekkori megaláztatások számbavételével közelít Foma későbbi lényéhez: „[. . .] meglehet, hogy ez a borzalmasságig kifejlődött becsvágy csak az ember saját emberi méltóságának hamis és eltorzított érzése, mely először talán a gyermekkorban, idegen járomban, szegénységtől, megszegyenítéstől lábbal tapodtatott? Vagy talán az illető, mint kisgyermek tanúja volt, hogy szüleivel így bántak?”

Kosztolányi jelképnek látja a regényt, hogy „a földgolyón minden lehetséges”, „kétségbeesett kacagásnak”, azon, hogy „milyen rosszak és ostobák az emberek”. Ennek kifejtése előtt még egy tételt fogalmaz meg: „[. . .] aztán lélektani remeke a hálátlanság rajzának.” Talán Nietzsche sokszor megformulázott gondolatát is visszhangozva állítja: a jótett „megaláztatás”, amiért „a megsegítettek bosszút állnak rajtunk”. Felmutatja indokul az érem másik oldalát: Nem azok szeretnek bennünket, akikkel jót teszünk, hanem mi szeretjük azokat, akikkel jót tettünk.

A két tényből — ostobaság, vagy inkább naiv hiszékenység és hálátlanság, a jót tevő és a megsegített vonatkozásában — következik a megállapítás: „[. . .] az író pesszimizmusa itt tetőzik.”

Feltételezését valószínűleg a Nyugatban 1919-ben megjelent önéletrajzi ihletettséggű *Pétervári álmok* című Dosztojevszkij-írásra alapozva — ennek hőse szeretett volna Periklész, Marius, Néró-korabeli keresztény lenni, s felnőve, kiábrándultan Don Carlosok és Posa márkik helyett címzetes pétervári tanácsosokat lát maga körül — így indokolja Kosztolányi: „A titokzatos író fiatal korában másképp ismerte az embereket. Mindegyikben titkot és mélységet látott, önmagát. Majd kiábrándult belőlük [. . .]. Az emberek mind egyszerűek; minden emberismeret csak abban áll, hogy az embereket le kell nézni [. . .] Foma Fomics kitűnő emberismerő.”

Még egyszer jelzi, időben be nem határolva, a csalódást: „Az író egykor könnyezett és lázongott, hogy elvesztette az emberekben való szüzi hitét, kiket ifjúkorában hősöknek, ősi törvényeknek [? — Z. E.], eszméknek látott [. . .]”, s folytatja, ellentétezással: „[. . .] itt azonban a másik, szintén túlzott szemléletben nem kevesebb örömet lel, s ha elgondolja, hogy az embert egyetlen bókkal vagy gánccsal [. . .] mennyire pártjára térítheti, a mostani cirkuszt még a hajdani bűvös színháznál is mulatságosabbnak, vidgatóbbnak és szomorúbbnak ítéli. Mert az ember nem egyszerűen egyszerű, hanem döbbenetesen, fantasztikusan egyszerű. Íme a regény kulcsa.”

A cikket a Dosztojevszkij humorának szerepére tett utalás zárja — ez teszi elviselhetővé az illúzióvesztést: „Nekem olyan roppant ez az alak, mint Jago. Shakespeare túlsüvöltötte az emberi gonosztságot, Dosztojevszkij túlka-cagta. És egyáltalán nem csodálkozom, hogy a *Raszkolnyikov* és a *Karamazov testvérek* írója született humorista, mert tragikum és humor egytestvér [. . .] Dosztojevszkij humora: szivárvány a téli égen. . . az éjszaka nevetése.”

Kosztolányi értelmezése egyedülvaló: a nádszálként hajló ember csak megvetésre valósága egyedül az ő keserű tanulsága.

¹⁵ A smokk. — In: A Hét, XXIII. évf. (1912.) 32. sz., 513—515. o.; ugyanitt: Jules Renard. Pár szó egy íróról és egy regényről. 519—520. l. Ez utóbbi kötetben: Érenél maradóbb, m. f., 279—283. l.

A cikk Kosztolányi kiábrándultságát őrzi számunkra: halátlanság, ostobaság — ez az ember, ide jut el a Foma Fomicis jellemébe belefeledkezni tűnő, energikus hangmegütésű tanulmány. A lelkes ifjúkor és a nagy megtorpanás egy kicsit a költő Kosztolányi — és egész nemzedéke — válságával rokon, arról vall. Az időpontot — 1921 — persze nem szabad abszolutizálnunk; Kosztolányi már 1916-ban olvasott ki költött alakból — Falstafféból — a háború nem szűnő iszonyatai közt végletes pesszimizmust: Shakespeare — látva az emberek hiszékenységet, kicsiségét — „a szűk homlok mögé férközve” „annyira megrémült, hogy elfelejtett ordítani, és megtanult sírni”.¹⁶ S a Sztjepancsikovo után újabb hat és fél évvel az *Othellóról* írja: a dráma „Shakespeare értékelése az emberekről, akiket gyarló, ostoba voltukban dróton lehet rángatni”.¹⁷ Költőnk pesszimizmusa mégis talán itt tetőzik. A húszas-huszonegyes év válságának dokumentuma a *Ványa bácsi*-recenzió, meg a vele egy időben kelt Madách-cikk: „Minden tragédiánk [. . .] abból származott, hogy nagyon bízunk, optimisták voltunk.” A történelmi összeomlás, egzisztenciális léte megrendülésének napjaiban Madáchhoz fordul támaszért, aki kora és a költő korának „reménytelenségéhez — túl minden időn — nagy, alkotó pesszimizmust adott”, hiszen „a keserűséget csak keserűség vigasztalhatja”.¹⁸

A sebeket kibeszélő, vallomásos jellegén túl Dosztojevszkij értelmezéséhez is jelentős adalék a cikk: a szovjet irodalomtudomány hat évtized múltán jut majd el — mintegy szentesítve Kosztolányi ítéleteit — Foma lángelméjű színész voltának, hatalmas lélektani megfigyelőképességének, emberismeretének, a felvett maszkkal való bánni tudásának leszögezéséhez.

A recenzió eszmei-lélektani konklúziói a *Néróban* érnek tovább: a halálra készülődő Seneca részletesen kifejtett tétele lesz a halátlanság.

A *Karamazov testvérek* ismeretére mutat — a humor és a tragikum kapcsán tett, idézett utaláson kívül — a következő Dosztojevszkij-reflexió, egy 1925-ös recenzió Sztanyiszlavszkijék vendéjátéka alkalmából. A rövid tudósításból úgy tűnik, Kosztolányi nagyon is ismeri a regényt, a belőle „kiszakított hét képről” szólva — velük mintegy „őserdőt” alakítanak át „angolparkká, nyírt fasorokkal, szökőkutakkal” — említi a mű „kitörölhetetlen emlékét”, s mint mindenki által jól ismert, benne magában is élő alakokra hivatkozik „az öreg Karamazovra”, Szmeryakovra s főleg a valószínűleg Grusenykát alakító — szerepét nem nevezi meg — Germanovára, „ki olyan nagy varázsló, mint maga a képzelet”.¹⁹

A következő vendéjáték-bemutató, a *Sztjepancsikovo* recenziója az 1921-es cikke mutat vissza, de fontos módosításokkal. A rövid beszámolóból hiányzik a Foma alakját oly súlyossá és sötétté tevő eszmei ballaszt, költőnk új lé-

¹⁶ Falstaff. — In: uo., XXVII. évf. (1916.) okt. 15. Kötetben: Füst, m. f., 329. l.

¹⁷ Othello. Moissi-esték. — In: Pesti Hírlap, XLIX. évf. (1927.) 134. sz., 14. l. Kötetben: Színházi esték, I. köt., m. f., 70. l.

¹⁸ Az ember tragédiája. — In: Színházi élet, 1920. máj. 9. 1—2. l. (Kötetben meg nem jelent írás; átdolgozott változatát l. — Madách Imre címmel — A Pesti Hírlap Vasárnapja, 1935. aug. 4., 6—7. l.; illetve: Látjátok, feleim, m. f., 197—202. l.)

¹⁹ Orosz vendéjáték. Sztanyiszlavszkijék. — In: Pesti Hírlap, XLVII. évf. (1925.) máj. 31., 10—11. l. Kötetben — Réz Pál címadásával — Fjodor Mihajlovics Dosztojevszkij: A Karamazov testvérek. — In: Színházi esték, 2. köt. m. f., 550—551. l. — A regény színpadi változatát 1924 őszén már a Nemzeti Színház is bemutatta; vö. Kárpáti Aurél: A Karamazov testvérek. — In: Nyugat, XVII. évf. (1924.) III. köt., 18. sz., 424—425. l.; Rédey Tivadar: Színházi Szemle. Napkelet, II. évf. (1924.) IV. köt., 365—366. l.

lektani észrevétele ironikus-játékos: „Mindnyájan nélkülözhetetlenek érzik, talán azért, mert egyáltalán semmi szükségük rá.”²⁰

Ezt a derültebb látást őrzi meg a többi szereplő számbavétele: „Alakok vonulnak fel előttünk, a drága ezredes, a bogaras tábornok-özvegy, a vidéki »szellemes úr« [. . .] csupa élő ember” — írja Foma nemrég még lenézésre érdemesített prédáiról.

Még jelentősebb, hogy sírás és nevetés dialektikájáról újra szólva, egy mellékmondatban az igazibb Dosztojevszkijnek, a szenvedés költőjének hódol az a Kosztolányi, aki ekkor már megalkotta a keserűségét részeg rikácsolásban kibeszélő Vajkay Ákos és a közönyösen hunyorgó csillagok alatt megverten-megalázottan feltápáskodó Novák Antal alakját: „Ez a fájdalmas orosz, kinek halovány, nyavalyatörős arcára az emberiség minden fájdalma oda volt írva, aki a legnagyobb kétségbeesést hozta fel a lélek mélyéről, melyet valaha láttunk, nevetni is tudott.”

Az alkotóban élő kettősséget és annak egységét — „sírasa és nevetése valahol egyénisége gócéban találkozik” —, az életre adható művészi reakciót és annak a többi lángelmében — Aranyban, de akár Schumannban — is csodált egységét most Raszkolnyikova és Fomára sarkítva érzékelteti. Foma, a korlátolttság sötét, önmagát akkumuláló szövevénye, a logikátlanúság eszelős salto mortale-jeivel dolgozó, az emberi értelmet és szellemet bennünket Cipollára emlékeztetően megalázó mágiaűzője itt jelkép lesz: „Raszkolnyikov tudja, miért nevetett Fomics Foma, és Fomics Foma tudja, miért sírt Raszkolnyikov.”

Öt esztendő küzdelmes emberi-írói érése után tér vissza Kosztolányi 1925-ben a húszas évek Dosztojevszkij-reflexióit bevezető — idézett — párhuzamhoz, ismét a Nyugatban, most a Nagy Lajos vitacikkére válaszoló írásban.²¹ Tételét most már csak Dosztojevszkijjel és Zolával illusztrálja, Dosztojevszkij jegyeit módosítva — elmarad az akkor alig lezajlott háború friss sebeit őrző ismérv, a militarizmus — és bővítve: „Dosztojevszkij, ki vallásos volt, istenhívő, ízig-vérig orosz-nemzeti és egyéniségimádó, szóval politikai maradi, szememben forradalmár író az egyéni formájánál fogva, míg Zola, ez a fölvilágosult istentagadó, nemzetközi demokrata, politikailag haladó tehetség, a regényei alapján föltétlenül klasszikus és ókonzervatív.”

Az 1920-as összevetés valószínűleg a Nyugatban még 1919-ben megjelent Fenyő Miksa-írásból merít elsődlegesen. Nála Dosztojevszkij maradiságának összetevői az ortodoxia, az antiszemitizmus, az író továbbá az imperialista cári politika előkészítője, másfelől a „kommunisztikus ideálnak Krisztus útján, a szeretet útján való megközelítését” prédikálja. Tehát ez a „reakciós” arra is alkalmas, hogy „a kommunisztikus kultúrának is ideálja legyen”.²² Fenyő érvelésével be akarja bizonyítani, hogy „az egész ember s egész szelleme jöhet csak számba”, s ezért nem szabad elhomályosítani a politika és a művészet közti határvonalakat. Kosztolányi aztán élesen meghúzza a határt, bár

²⁰ Orosz vendégláték. Sztanyiszlavszkijék. — In: Pesti Hírlap, XLVII. évf. (1925.) jún. 3., 12. l. Kötetben — Réz Pál címadásával — Fjodor Mihajlovics Dosztojevszkij: Sztjepancsikovo falva. — In: Színházi esték, 2. köt., m. f., 551 — 552. l.

²¹ Nagy Lajos: Szabad-e, lehet-e írni ma a magyar írónak? — In: Nyugat, XVIII. évf. (1925.) I. köt., 8 — 9. sz., 483 — 493. l.: Kosztolányi: A magyar könyv pusztulása. Nyílt levél a lapkiadókhoz és a szerkesztőkhöz. — In: uo., XVIII. évf. (1925.) III. köt., 18. sz., 66 — 72. l. Kötetben: Nyelv és lélek. Budapest 1971. 366. l.

²² Fenyő Miksa: Dosztojevszkij. — In: uo., XII. évf. (1919.) 8. sz., 600 — 602. l.

más-más minőségeket — a közíró, a publicista eszméit és a regényíró alkotásainak művészi formáját — vet egybe.

A költő életének utolsó évtizedében Dosztojevszkij már csak rövid utalásokban bukkan fel. Az *Alakok* című riportgyűjtemény detektívje Kosztolányi kérdésre felelve magasan a bűnügyi irodalom fölé emeli Dosztojevszkij művét.²³ A *Lenni vagy nem lenni* című, létünkért érvelő remek tanulmányban az orosz író a nemzeti büszkeséget joggal erősíthető magyar művelődés fényes adaléka: „[...] Dosztojevszkij, akit a franciák most fedezgetnek fel, már apáink olvasmánya is volt.”²⁴ (Jogos az állítás: Dosztojevszkijt lefordították ugyan a századfordulóra, de a franciák Vogüé befolyásolta látását — Dosztojevszkijt úgy kell tekinteni, „mint egy tökéletlen és hatalmas szörnyeteget” — csak Gide nyitja tágabbra, s Dosztojevszkij — „csevegései” csak 1923-ban jelennek meg összegyűjtve.)

Két Kosztolányi-megjegyzés a terhelt lángelmére vonatkozik; az egyikben köztük sorolja fel Dosztojevszkijt, a Tolsztoj-jellemzésben is felmerült fontos motívummal: „Az emberek nem azt írják meg és valószínűsítik meg, ami bennük lakozik, hanem ami hiányzik belőlük”;²⁵ a másik A Pesti Hírlap Vasárnapja karácsonyi számának a szépségről szóló terjedelmes mellékletében, annak élén a szellemi és testi egészség-szépség feltétlen összefüggésének hiedelmét cáfolja mély emberséggel, a beteg nagyokra, köztük a nagy „nyavalyatörősré” utalva.²⁶ A legfélelmetesebb erőpróbára, leírni, mit érez egy apa fia holtteste láttán, „csak egy legnagyobb írói lángelme — talán Dosztojevszkij — lenne képes”.²⁷

Az utolsó mozzanat — talán a legutolsó Kosztolányi és az orosz irodalom gazdag kapcsolatában — a *Bűn és bűnhődés*hez forduló költőt idézi. Kosztolányi Ádám visszaemlékezése szerint apja, „1936 nyarán a Szent János Kórházból néhány hétre hazakerülve” belőle olvastatott fel vele: „Egy részlet, Raszkolnyikov víziója a gyilkosság után, mikor azt képzelem, hogy megverték a háziasszonyt, és Maszlova, a cseléd azt mondja, »senki sem verte meg«, »ez a vértől van« — nagyon tetszett neki” — írja Ádám Párizsból, emlékezetére támaszkodva, nyilván minden kéznél lévő Dosztojevszkij-példány nélkül, emléket állítva Kosztolányi Dosztojevszkij lélektana, realizmusa iránti elismerésének.²⁸

Összegzés

• Kosztolányi, a fiatal író és költő Dosztojevszkijből — Nietzsche-re is emlékeztetve, de konklúziójában annak eszméit elvetve — „mérges és izgatott szépségeket”, a bűn és bűnhődés, a tettekkel történő önmegvalósítás elvont-

²³ „Hát Raszkolnyikov? — Ó, az más. Azt háromszor is elolvastam.” Detektív. — In: Pesti Hírlap, XLVIII. évf. (1926.) 272. sz., 34. l. Kötetben; Bölcsőtől a koporsóig. Budapest 1986. 229. l.

²⁴ Lenni vagy nem lenni. — In: Nyugat, XXIII. évf. (1930.) I. köt., 4. sz., 256. l. Kötetben: Látjátok, feleim, m. f., 17. l.

²⁵ Lángeszű emberek. — In: A Pesti Hírlap Vasárnapja, 1930. febr. 23. Kötetben: Én, te, 6. Budapest 1973. 180. l.

²⁶ Szépség. — In: uo., 1932. dec. 25., 5. l. Kötetben: Nyelv és lélek, m. f., 151. l.

²⁷ Egy olvasó tünődése. — In: uo., 1932. jún. 29., 3. l. Kötetben: Nyelv és lélek m. f., 151. l.

²⁸ Kosztolányi Ádám hozzám intézett levele, Párizs, 1977. márc. 10. (Ádámot itt cserbenhagyja páratlan memóriája; nyilván a Feltámadás Katyusa Maszlováját véti össze Nasztaszjával.)

filozófikus gondolatát olvassa ki, a béke, a szerelem jegyében történő megbocsátás többletével. Lélektani újdonságokra szomjas lelkét aztán *Az örök férj*-adaptáció borzolja fel. A háború előestéjén az emberi nagyratöréssel kapcsolódik benne össze Dosztojevszkij, 1918-ban a magyar diákságot harcra hívó zászlón látja a nevét. A húszas évektől csak pesszimizmust sugall számára műve. A *Sztyepancsikovo falva* Foma Fomicsa ékes bizonyítója szemében az ostoba ember irányíthatóságának, a hálátlanságnak, annak, hogy az ember csak megvetésre érdemes, csak keserű kacagással viselhető el.

Kényszerűen is általánosít. Nem áll előtte — mint Sőtér István mondja Dosztojevszkijről — „a megszentelt erők” „keresőjének” két embereszménye, Miskin és Karamazov Aljosa. Azt jól látja, hogy a nagy orosz „az emberiség minden szenvedését” szívében hordja, de arról hallgat, hogy mindez megváltásért kiált, illetve nem is ismer megváltást. Így az alkotó Kosztolányira csak lélektana — a megalázott és megalázó dialektikája — és filozófiája — a „Tetté” — meg elemi részvéte hathat — Csehov hasonló ösztönzésétől elválaszthatatlanul — az ember, a pusztulásra ítélt „egyedüli példány” iránt.

Az irodalmi alteregő és Virginia Woolf regényei

SURÁNYI ÁGNES

Bevezetés

A dolgozat címadása feltétlenül szükségessé teszi a témakör határainak megvonását. Mindenekelőtt mit értünk alteregón? A köznyelvben is elterjedt alteregő néhány szinonimáját használva egyértelműbbé válik, hogy az irodalmi hősök ábrázolásának sajátos megközelítési módját fogjuk vizsgálni. A magyar hasonmás terminusnál sokkal szerencsésebb a szakirodalomban használt *Doppelgänger*, illetve az orosz *dvojnyik* vagy angol *double* szó. Az alteregónak az irodalmi vetülete érdekel bennünket, amennyiben az az irodalmi mű mondanivalója és szerkezeti felépítése szempontjából meghatározó. Az irodalomtudományban mindig megkérdőjelezhető a kutatási téma is. Miért éppen az alteregő jelen tanulmány témája? Mi lehet a jelentősége napjainkban a pozitivistá irodalomtudomány által kedvelt motívum vagy motívumvándorlás kutatásának? Netán azt akarjuk kimutatni, hogy Virginia Woolfnál és általában a modern prózairodalomban az alteregő központi helyet foglal el? Ez egyelőre csak megalapozatlan előfeltevés lenne. Ha ezt nem is akarjuk bizonyítani, kétségtelenül fontos következtetésekhez vezethet egy olyan motívum sorsának, történetének a nyomon követése, mely a modern irodalmi művekben gyakran jelentkezik. A gyakoriság és aktualitás következtében egy téma mindenesetre figyelemre lehet érdemes.

Az alteregő motívumának vizsgálatakor viszont tanácsos szem előtt tartani Dorothy Brewster kételyeit: „Könnyű elhamarkodottan Dosztojevszkij hatását hangoztatni. Bárhol gyanakodhatunk hatására, ahol hasonmásokat, abnormális szereplőket, lélekben tiszta prostituáltakat, feszült és komor atmoszférát találunk [. . .]”¹ (Fordítás tőlem S. Á.).

Mindazonáltal egy-egy motívum ismételt jelentkezése egy kor különböző nemzetiségű szerzőinél vagy előbukkanása különböző korokban nem tekinthető véletlennek, még akkor sem, ha közvetlen hatás nem bizonyítható. Egy motívum kutatása során az egyezések mellett sokat mondhatnak a törvényszerű eltérések is, s a motívumban különböző látens mondanivaló juthat kifejeződésre.

Az elemzéssel szeretném megmutatni, milyen tartalmi és szerkesztési eltérések jellemzik az alteregő-motívum jelentkezését Virginia Woolf regényeiben. Első állításom az, hogy Woolfot — mint annyi más (angol) modern prózaíró — Dosztojevszkij hatására kezdte el foglalkoztatni a hasonmás-problematika. Míg Dosztojevszkijnél a motívum feltűnően gyakori: *A hasonmás* című

¹ Dorothy Brewster: *East-west Passage. (A Study in Literary Relationships)*. London 1954. 226. 1.

kisregényben, a *Bűn és bűnhődés*ben, *A kamaszban*, *Az ördögökben*, *A Karamazov testvérekben*; Virginia Woolfnál mindössze a *Mrs Dalloway* című regényben található meg a téma a szokványos nézőpontot közelítő értelemben. Ugyanakkor nem kétséges, hogy az *Orlandó*ban és a *Hullámok*ban is ennek a témának áttételes, nagy formaváltozáson átment változatával van dolgunk.

Amikor Virginia Woolf regényeit vetjük alá alapos vizsgálataknak, célunk annak kiderítése, hova jutott el a továbbiakban körvonalazandó témában Dosztojevskij óta a modern prózairodalom.

A hasonmás mint irodalmi téma

A választott kutatási terület sok mindent felölel, ezért rendkívül fontos, hogy pontosan meghatározzuk, mi minden tartozik hozzá. Az irodalmi alteregó kutatásának területe sokáig a pszichológia, az orvostudomány, a filozófia és a szellemtörténet mezsgyéjén húzódnó senki földje volt. Ha célunk az alteregó irodalmi megvalósításának a vizsgálata, óhatatlanul ki kell térnünk mind a pszichológia, mind a filozófia területére, de kalandozásainkat a lehetőségek szerint korlátozzuk. Nem térünk ki az író és alteregói viszonyára,² mivel ezzel csak bonyolultabbá tennénk a kérdést, és nem biztos, hogy érdemileg többet tudnánk mondani.

Az irodalomtudományban a hasonmás-kutatás fellendülése a XX. századra tehető. Két írótól jelent meg kitűnő tanulmány a hasonmás-témáról: Ch. E. Passage³ és Natalie Reber⁴ tollából. Az utóbbi mű kifejezetten a Doppelgänger-motívummal foglalkozik, részletes bibliográfiát is tartalmaz a témakörrel kapcsolatban. Mi indokolja mégis, hogy a témával újra foglalkozunk? A modern prózairodalom szisztematikus vizsgálatának a hiánya. A téma fontosságát támasztja alá Natalie Reber is, aki úgy véli, hogy a Doppelgänger-téma a XX. század „korszimptomája”. Az emberi identitás kérdése a romantika óta lett a szépirodalom központi problémája R. Langbaum⁵ szerint.

Ezért indokolt, hogy a naiv, a romantikus és a dosztojevskiji alteregó-ábrázoláson túl a modern prózairodalomra is figyelmet fordítsunk. E. T. A. Hoffmann és Dosztojevskij a maguk korában mintegy profetikusan előre jelezték a XX. század nagy problémáját, s éppen ezért sok közös vonást találhatunk náluk a modern írókkal, mégis a különbségek a relevánsak a vizsgálat során. A XX. században az egyik legjelentősebb változás a megsokszorozott alteregó, a Poligänger irányába mutató tendencia. (A terminus Natalie Rebertől való.) E tendencia legegységesebb bizonyítéka Virginia Woolf munkássága, melyet a *Mrs Dalloway*tól a *Hullámokig* megtett út tanúsít.

Mindenekelőtt megpróbáljuk felvázolni, hogy mi vezetett az irodalomban az alteregó témájának a megjelenéséhez. Az alteregó megjelenése a szépirodalomban feltételezi egy komplikáltabb, differenciáltabb világkép kialakulását

² L. Szőke György: Az író és alteregói című cikkét. — In: *Élet és Tudomány*, 1978., 36. sz., 1127–1129. l.

³ Ch. E. Passage: *Dostoyevsky the Adapter*. Chapel Hill 1954.

⁴ Natalie Reber: *Studien zum Motiv des Doppelgängers*. Bern 1964.

⁵ R. Langbaum: *The Mysteries of Identity. (A Theme in Modern Literature.)* New York 1977.

szemben a korábbi naiv és problémamentes felfogással. S az embernél általában? Csak akkor következhetett be meghasonulás, amikor az ember és a világ (természet és isten) közti egység megbomlott. Az elvilágiasodás hatására az ember istentől elfordult és önmagára kezdett összpontosítani.

Az alteregő előképeit hordozó német misztikáról és a XVIII. századi angol rémregényről részletesen írt már említett tanulmányában Natalie Reber. A hasonmás irodalmi megvalósítása azonban ténylegesen a romantikához fűződik: kép, tükörkép, árnyék és én egymástól véglegesen elszakadt. S ha a XX. századhoz érkezőnk, a tükör már nem ketté, hanem ezer darabra tört, a személyiség létezése és értéke általában kérdésessé és az individuum jelentéktelensége a világegyetemben nyilvánvalóvá vált. Sok vallásos és metafizikus koncepció szerint a kettősség az ember általános és örök tulajdonsága. Az emberben egyidejűleg van jelen jó és rossz, és az emberi lélek e két principium harcának a színtere. Isten és a sátán, angyalok és ördögök, alteregők e felfogás szülöttei.

Mi tehát az irodalmi alteregő? Olyan művészi eszköz, ismétlődés-alakzat, mely rendkívüli koncentrációképességénél fogva az irodalmi mű világának legkülönbözőbb ellentmondásait képes kifejezni. Mi figyelmünket az irodalmi hősök, a jellem mint primer epikai elem ábrázolására összpontosítjuk, bár: „[...] az epikában a hasonmás nem kizárólag a történet, a jelleme, hanem az elbeszélés szintjén is előfordul.”⁶ Érdekes az, hogy L. Ginzburg értékes tanulmánya az irodalmi hősök funkciójának a megváltozásáról jóformán csak érinti az alteregő kérdését.⁷ Az irodalmi alteregő a romantikában a végtelenség és a korlátozó realitás, álom és valóság ellentmondását juttatja kifejezésre. Gogol, majd őt követően Dosztojevszkij műveiben a pszichopatológiai jelenségek ábrázolásának az eszközzé is válik. Általában véve alkalmas arra, hogy a szembenálló, ellentétes pszichikus-intellektuális tulajdonságok ne két különálló hős polarizációjában öltsenek testet, hanem egy és ugyanazon személyiség ellentétes oldalaiban. A német misztikán és a rémregényen kívül bizonyos mértékig a középkori allegóriák és Bunyan *The Life and Death of Mr Badman* című allegóriája is előzménynek tekinthetők.

A különböző nemzetek irodalmát vizsgálva a német irodalomban a téma iránti érdeklődés a XVIII—XIX. században volt nagy. Az orosz irodalomban jórészt E. T. A. Hoffmann közvetett és közvetlen hatására Dosztojevszkij alkotott jelentőset. Az amerikai irodalomban E. A. Poe írásai voltak kimagaslók az alteregő-témában. Az angol irodalomban a XIX. század második felében és a századfordulón kerültek az írók e téma bűvkörébe. A XX. századi alkotók közül Henry James, Virginia Woolf és Robbe-Grillet neve érdemel említést. A magyar irodalomban az alteregő megjelenése a századfordulóhoz fűződik. A legfontosabbak között meg kell említenünk Kosztolányi *Esti Kornél*-novelláit, Karinthy Frigyes *Találkozás egy fiatalemberrel* és Krúdy Gyula *Az utolsó szivar az arabs szürkénél* című elbeszélését, valamint Babits Mihály *Gólyakalifáját*. Babits annyiban reprezentálja méltán a XX. századot, hogy nála már nem tudni, melyik az ego és melyik az alteregő.

A témának alapvetően természetfeletti-metafizikus vagy realiztikus megoldása van, a nagy írók a két megoldást rendszerint együtt alkalmazzák.

⁶ Szegedy-Maszák Mihály: Világkép és stílus (Az ismétlődés, mint a művészi anyag formává szerveződésének elve). Budapest 1980. 441. l.

⁷ Ligyija Ginzburg: O lityeraturnom geroje. Leningrad 1979.

A hasonmás megjelenése a német misztika (Böhme) szerint az ember büntetése azért, mert elfordult istentől és a világegyetemtől. Novalis felfogása szerint a betegség is büntetés. Az alteregó-téma tehát végső fokon a bűnhődés témakörébe tartozik, ebben a legtöbb író azonos állásponton van az értelmezést illetően. Nem véletlen ezért, hogy az alteregó-viszonyra épülő irodalmi művekben legalább egy halál (öngyilkosság vagy gyilkosság) vagy egy megőrülés (az én elvesztése) található a cselekmény szintjén. Az alteregó megjelenése önmagában véve már büntetés. De milyen bűnök miatt kell bűnhődni?

Lehet a bűn valamiféle előéletben elkövetett, se a bűnhődő, se az olvasó számára nem ismert racionalitáson túli bűn elkövetése (misztikus vonatkozás, a német romantikusok kedvelt fogása); lehet az embertársak iránti szeretet hiánya, az ego önmagába zártsága; valami tarthatatlan eszme, elgondolás bűne; de bűn az is, ha az ember túllépi számára a gondviselés által kijelölt tudás határát. A másik én megjelenése lehet betegség közvetlen következménye is, ami viszont megint csak valamilyen bűnre vezethető vissza. Az én és hasonmás együttélése, létezése hosszabb távon nem lehetséges, egyiküknek vagy mindkettőjüknek meg kell semmisülnie, el kell tűnnie. (Az általános jellegű megállapításoknál el kell tekintenünk Virginia Wolftól és a francia új regény képviselőitől.)

A hasonmás témájához törvényszerűen kapcsolódó elemek kronológiusan a következők Dosztojevszkijig bezárólag: találkozás a hasonmással, felismerése, menekülés a hasonmás elől, majd kutatás utána, dialogikus viszony kialakulása, kiszorulás az élet egy vagy több területéről, törekvés a hasonmással való egyesülésre, kísérlet a hasonmástól való elhatárolódásra, majd megoldás: örület, halál vagy öngyilkosság. A modern prózaíróknál e sorrend szükségképpen felcserélődik, egyes elemek ki is maradhatnak, meg is ismételhetők.

S végül még egy általános jellegű megállapítás: Az alteregó-motívum jelentkezése — amennyiben nem modorosság vagy mechanikus kölcsönzés — a pszichológia tudományának fejlődésén túl összefüggésben áll a társadalmi válságok és az elidegenedés elmélyülésével. A hasonmás mint irodalmi eszköz alkalmas arra, hogy rendkívül tömören tárja fel egy ellentmondás lényegének különböző vonatkozásait, formai rendezőelv a dinamikus jellemábrázolásnál. Az író értelmezésétől függően a hasonmásproblematikának lehet pszichológiai, társadalmi, vallásfilozófiai, etikai, ontológiai, gnoszeológiai és esztétikai vonatkozása.

Mielőtt rátérnénk Virginia Woolf regényeire, a legjelentősebb irodalmi alkotások ismeretében megkíséreljük az alteregó tipológiájának felállítását.

Az alteregó típusai

A tér- és időbeli viszonyok elemzése vezet el bennünket az alteregó két alaptípusához. Az író hősét megkettőzheti térben vagy időben. Térbeli megkettőzéskor az én mellett idegen énstruktúra jelenik meg és a személyiség diszkontinuitása dominál. Az időbeli megkettőzéskor a jelenlegi és múltbeli én kerül konfliktusba, a hangsúly a múlt és jelen kapcsolatán, a kontinuitáson van. A tér-, illetve időbeli megkülönböztetés valamennyi alteregóra érvényes kategória. Továbbá meg lehet különböztetni az irracionális vagy racionális alteregó típusát, attól függően, hogy az író figyelme az irodalmi hős tudatalattijára vagy intellektusára irányul.

Térbeli alteregó

1. Az alteregó betegség eredményeképpen jelentkezik, az író a főhős patológikus vonásai érdeklik, a klinikai megközelítés az uralkodó. Az én és hasonmás külső jellemzését az ismétlődés határozza meg (hiszen külsejük a legapróbb részletekig megegyezik), a főhős árnyalt, részletekbe menő belső jellemzése lesz lehetséges ezáltal. (Dosztojevszkij: *A hasonmás*, J. Conrad: *A titokzatos idegen*.)

2. Az alteregó mint emanáció. Két szereplő misztikus egysége: két ember sorsa szorosan összefügg anélkül, hogy ennek tudatába lennének. Az emanáció esetével van dolgunk E. T. A. Hoffmann *A kis Zaches*, *Brambilla hercegnő*, *A homokember* című alkotásaiban, valamint Virginia Woolf *Mrs Dalloway* és Dosztojevszkij *Bűn és bűnhődés*, *Ördögök*, *Karamazov testvérek* című regényében. Az emanáció alkalmazásakor az író a hős és alteregója külső jellemzését külön-külön adja meg, az ismétlődés mint rendezőelv pedig a belső jellemzés síkjára tevődik át. Beszélhetünk emanációról akkor is, ha ennek az alapjául nem a sokféleképpen vagy egyáltalán nem értelmezhető misztikus egység szolgál. Az író az alteregó e típusába vetítheti még ki a főhős által nem választott önmegvalósítási alternatívát, a főhős által elképzelt ideális ént, mely messze nem egyezik meg tényleges énjével. Példaként említjük Robbe-Grillet: *A rádiók* és a másodrangú Rose Macaulay: *A két Daisy* című regényét. (Rose Macaulay Virginia Woolf kortársa volt, a hasonmás-témában nem sok újat nyújtott.)

3. A természetfeletti alteregó a legalkalmasabb az emberi külső és belső, jó és rossz ellentétének hangsúlyozására. A meghasonulás természetfeletti erők hatására következik be. A XIX. század második felében a téma ilyen jellegű megközelítése az irodalomban bizonyos fokú visszalépésnek tekinthető. A külső cselekményesség egyik járuléka, a századvégi irracionalista művészetregények kedvenc fogása. E típus E. A. Poe-tól származik, R. L. Stevensonnál és Oscar Wilde-nál jelenik meg újra. A kettéválás tökéletes, az énnel és hasonmásnak egymáshoz semmi köze, közös vonásuk nincs és nem is lehet.

4. Poligänger: Sokarcú személyiségről akkor beszélhetünk, ha az irodalmi mű különböző szereplői egy és ugyanazon személyiség más és más intellektuális, pszichikus vagy emocionális aspektusát testesítik meg. Általa a jellemzés mélyrehatóbb, teljesebb lesz. Külön típusba soroljuk, mivel nem csupán az alteregói viszony megsokszorozásáról van szó, minőségileg új jelenséggel van dolgunk. Virginia Woolf *Hullámok* című regényében meghatározó rendezőelv, de már Dosztojevszkij utolsó regényében is megfigyelhető a Poligänger irányába mutató tendencia.

Időbeli alteregó

1. A mitológiai⁸ vagy irodalmi alteregó a külső idézés elvén alapuló alteregó típus. Egy mitológiai alak vagy más irodalmi mű hőse akkor fogható fel az alteregói viszony hordozójának, ha a rá való hivatkozás nemcsak tudatos, hanem következetes is az író részéről. A mitológiai, történelmi vagy irodalmi alak nevének említése elegendő a főhős valamilyen alkati, jellembeli tulajdon-

⁸ E típust Harvena Richter említi V. Woolf, *The Inward Voyage* című könyvében. Princeton 1970. 123. l.

ságának a felidézéséhez. Megtalálható például Virginia Woolf *Hullámok* című regényében és Dosztojevszkij *Bűn és bűnhődés*ében.

2. Az emlék-én a hasonmás metamorfózis eredménye. Az irodalmi hősnek számtalan énje van, az én-ek különböző tudatállapotokat jelentenek, melyeket a vezér-én fog egységbe. Virginia Woolf *Orlandója* az ilyen típusú alteregóra épül.

A metamorfózis kapcsolódása a hasonmás-témához nem törvényszerű még egy író munkásságán belül sem. Az átváltozás lehet jóvátehető is — Kafkánál már a valóságban is megtörténhet az, ami másutt csak a fantáziában. Műveiben a személyiség teljesen elveszti identitását, elszemélytelenedik, nulla értékűvé redukálódik. (Hasonló az abszurd drámában a szereplők elszemélytelenedésének a jelensége.)

Mint láttuk, a szűkebb értelemben vett hasonmás a szkizofrénia irodalmi ábrázolásának a velejárója. A hasonmás tágabb értelmezésénél ugyanakkor meg kell vonni a határokat, hiszen kritikátlan kiterjesztése oda vezetne, hogy minden szépirodalmi alkotásban ezt keressük, illetve leljük fel.

Melyek az alteregói viszony hagyományos feldolgozásának a feltételei?

1. A hasonmás viszonyt hordozó mindkét hősnek rendkívüli jellemmel kell rendelkezni. Nem megfelelő e célra az evilági valóság talaján megmaradó vagy bűn nélküli ember. (A *Félkegyelműben* Rogozsin és Miskin herceg alakja.)

2. Amennyiben nem szerepel a hasonmás szó az irodalmi műben, az értelmezésnél a konvencionálisan elfogadott irodalmi eszközök szolgálnak útmutatóul:

a) Azonos szóképek, szimbólumok használata a főhőssel és alteregójával kapcsolatban. Dosztojevszkijnél ilyen például a napbogár szimbólum. A szerző eredetiségétől független a gyakori tükörkép-szimbólum alkalmazása.

b) Beszélő név, de csak több komponenssel együtt. Raszkolnyikov (szakadár) és Razumihin (józan értelem) neve önmagában nem igazolja azt a feltevést, hogy alteregói viszonytal állunk szemben.

Tehát több feltétel együttes megléte teszi lehetővé annak megállapítását, hogy alteregói viszonytal van-e dolgunk. Előfordul az is, hogy az alteregó megjelenik az irodalmi műben, de a szerző szándékát megváltoztatja, s a hasonmás részleges, nem teljes lesz. A felsorolás nem teljes, hiszen napjaink irodalmát nem vontuk be a vizsgálódás körébe, de kétségtelenül a kutatási terület egzaktabb kidolgozása volna kívánatos még Dosztojevszkijt illetően is. Ennek igazolására elég lesz egy példa is. A *Bűn és bűnhődés*ben az irodalomtudósok más és más alakokban vélik felfedezni az alteregókat. J. Karjakin⁹ Luzsin, Szvidrigajlov és Porfirij, Richard Peace¹⁰ Mikolka, a lovát halálra hajszoló paraszt, M. Bahtyin¹¹ viszont Szvidrigajlov, Luzsin és Lebezjatnyikov alakjában jelöli meg Raszkolnyikov alteregóit. Az érvelés sok esetben nem meggyőző vagy egyszerűen el is marad.

Dosztojevszkij és a hasonmás

Már-már közhelyszámba megy annak hangoztatása, hogy Dosztojevszkij teremtette meg a modern irodalmi hasonmást E. T. A. Hoffmann közvetítésével. Bár a nagy orosz írónál is alapvetően a személyiség két arculata vehető ki,

⁹ Dosztojevszkij — Legenda és valóság c. tanulmánykötet. Budapest 1987. 184. l.

¹⁰ Richard Peace: Dostoyevsky. Cambridge 1975.

¹¹ M. Bahtyin: Problemü poetiki Dosztojevszkovo. Moszkva 1979. 147. l.

ez az alteregó már nem romantikus. Etikai és filozófiai nézetek ütköztetésére állít szembe hőseivel hasonmást/hasonmásokat. Nagy regényeiben az alteregó témájának szintetikus értelmezését adja, az egyetlen kivétel az alól *A kamasz*, ahol a személyiség instabilitásának egyetlen aspektusára figyel.

Már Dosztojevszkij életében elkezdődött a hasonmás-problematika kutatása. Sztrahov Raszkolnyikov hasonmásairól szóló kritikája az Otyeacesztvennije Zapiszki 1867. évi számában jelent meg. Dobroljubov és Bjelinszkij idegenkedett ettől a témától, ami érthető, hiszen a forradalmi demokraták központi alapelve a személyiség monista természetéről szóló tanítás volt. A forradalmi demokraták számára a cselekvő ember az ideál. Dosztojevszkij hősei is cselekszenek, de minden tetteiket az ambivalencia, a kétségek közti hányódás határozza meg. Hősei a végsőig elmennek a szabad akarat érvényre juttatása közben. Adott társadalmi helyzetben a szépirodalom és kritika sokáig mellőzte az alteregó témáját, de századunk hatvanas éveiben a szovjet irodalomtudósok ismét felvették a téma fonalát, hiszen a marxista emberközpontú filozófia is elismeri azt, hogy a személyiség sokrétű és identitása dialektikus ellentmondásokon keresztül fejeződik ki. Dosztojevszkij éppen a szimultaneitás felfedezésével hozott fordulatot a hasonmás-ábrázolás területén. A korábbi alternatív típusú szerkesztést nála a párhuzamos szerkesztési elv váltotta fel. M. Bahtyin Dosztojevszkij nagy vívmányát a polifonikus regény megteremtésében, a hős hangjai, a szerző és a hősök hangjának egyenjogúsításában, a dialogikus alaphelyzet következetes alkalmazásában, szereplői nyitottságában és befejezetlenségében látta. A modern irodalom a valóság teljességét már egyre bonyolultabb eszközökkel tudja visszaadni, egyrészt Dosztojevszkij nyomdokain haladva, másrészt arról letérve.

Az alteregó motívuma Virginia Woolf regényeiben

Virginia Woolf nagyon tudatosan és gondosan válogatta meg azokat a művészi eszközöket, melyekkel regényeiben dolgozott, éppen ezért nem lehet véletlen, hogy az alteregói viszonyra épült több regénye is.

Amikor az alteregó szerepének és szerkesztésének megváltozását vizsgáljuk a modern prózairodalomban, nem szabad megfélemednünk arról a tényről, hogy a XIX. századhoz képest megváltoztak az emberről alkotott nézetek, antropológiai fogalmak. Ehhez a változáshoz nyilvánvalóan hozzájárultak magában a társadalomban bekövetkezett változások.

Virginia Woolf szerint 1910 volt az az év, amikor a társadalom és kor-szellem megváltozása jelentősen érzékelhetővé vált. Számos olyan mű látott napvilágot, mely a látomás teljességnek vágyát keltette fel a modern regényírókban: az orosz regények angol fordításai (maga Virginia Woolf is készített fordításokat Koteliánskyval együtt), Freud könyvei, Frazer *Aranyság* című könyve a rítusokról és szimbólumokról, Jung művei, Bergson, W. James és G. E. Moore filozófiai munkái.

A konvencionális hasonmás-felfogástól való eltérés a megváltozott személyiségfelfogással van szoros összefüggésben. A személyiség kontinuitásadiszkontinuitása, egysége-sokfélesége, állandósága-változása került az érdeklődés középpontjába. A személyiség komplex, sokoldalú, kimeríthetetlen, „folyékony”. Nem két pólus (jó—rossz, testi—szellemi) feszültsége adja lényegét, hanem a fizikai-pszichikai-emocionális tulajdonságok olyan totalitása, ahol az

érzelmeken van a hangsúly. A belső világ állandó transzformáción megy keresztül, mert az élmény sohasem statikus. Az idő is dimenzióban, fejlődésben jelentkezik. Ahhoz, hogy megértsük Virginia Woolf hasonmás-értelmezését, összegeznünk kell személyiségfelfogását. Az ember különböző szinteken létező tudatállapotok, sőt személyiségek komplexuma. A diszkontinuitás azt jelenti, hogy az ember sohasem ugyanaz, identitása egyik percről a' másakra minden egyes új tapasztalattal változik. Az ember egyedül áll a világegyetemben. Ha valaha isten különleges teremtménye volt öröknek hitt tulajdonságokkal, most lebegő organizmus lett, egy a sok közül, aki egy olyan környezetben akarja megőrizni identitását, melyet csak kivételes pillanatokban érthet meg.

A befelé fordulás, a saját énrre való összpontosítás minden bizonnyal az író túlérzékeny, beteges alkatának is köszönhető. Művei nem vallomásjellegűek, de a legizgalmasabb anyagot regényeihez saját élményei szolgáltatták.

Bár egyetlen filozófiai irányzatnak sem volt kizárólagos szerep írói világképének kialakulásában, G. E. Moore *Etikája* hatással volt rá. Moore felismerte az én és az érzékelt világ egységét, én, idő, valóság korrelatív kapcsolatait és hangsúlyozta a különféle tudatállapotok fontosságát.

Virginia Woolf egyedülállóan tudta visszaadni érzékelés és érzés szimultaneitását. Virginia Woolf nem szolipszista, az egyén számára van kiút, ez a Pillanat, mely összekötő kapocs múlt, jelen és jövő között. A ritkán adódó Pillanatban világosodik meg a valóság értelme az ember előtt, ilyenkor szabadulhat meg izoláltságától.

A tudatalattiról, az elfojtásokról, a gyermekkor sorsdöntő jelentőségéről szóló tanításoknak nagy volt a jelentősége a XX. század első évtizedeiben. Jóllehet Virginia Woolfot nem érdekelte az ezekről megjelent szakirodalom, a téma kapcsán a Bloomsbury-körben folytatott viták nyilván megmaradtak emlékezetében.

A *Mrs Dalloway* az első komoly igényű angol regény, mely az őrültségről, az abnormális percepcióról íródott. 1922-ben Virginia Woolf így ír: „Nyomon követem az őrültség és az öngyilkosság történetét, párhuzamba állítva, hogyan látja a világot egy őrült és egy egészséges [...]”¹² (Fordítás tőlem S. Á.) (Dosztojevszkij arra mutatott rá, milyen kevés választja el az egészségest az őrülttől.)

A legtöbb kritikus szerint a regény két szereplője, Clarissa és Septimus közötti alteregói viszony van. De ha kétségeink lennének a két szereplő kapcsolatát illetően, mint Friedmannek,¹³ lapozzuk fel a Modern Könyvtár sorozat kiadványának Előszavát, melyből megtudhatjuk, hogy az író eredeti tervei szerint Clarissa öngyilkosságot követett volna el a regényben. Ehelyett a történet Septimus öngyilkosságával zárul. Nyilvánvalóan mély, releváns kapcsolat áll fenn a két alak között. A hasonmás nagyon is dosztojevszkiji koncepció az angol olvasó számára, így az sem véletlen, hogy Virginia Woolf a Napló és néhány levél tanúsága szerint éppen a *Mrs. Dalloway* megírása idején olvasott Dosztojevszkij műveket.

Clarissa és Septimus összetartozásának alapja misztikus egység. Pedig a cselekmény szintjén egyszer sem találkoznak, és a regényben egyszer sem akadunk a hasonmás szóra.

¹² A *Writer's Diary*. Ed. by Leonard Woolf. London 1969. 52. l.

¹³ M. Friedman: *Criticism and the Novel*. — In: *The Antioch Review*, Ohio, Vol. 18, Fall 1958, 361—365. l.

Milyen technikával rajzolja meg Virginia Woolf két hősének az alakját és hogyan teremti meg a hasonmási viszonyt? Mennyiben tér el a hagyományos hasonmás-téma feldolgozásoktól?

Clarissa külső és belső tulajdonságai az egyes szereplők tudatában tükröződnek, de azt is megtudjuk, hogyan értékeli Clarissa önmagát. Septimus megrajzolásánál a leírás dominál. Az alteregói viszony felismeréséig az író párhuzamos szerkesztéssel vezeti el az olvasót. Clarissa és Septimus elsősorban a belső valóság értelmében lehet rokon, mivel társadalmi helyzetük és életmódjuk meglehetősen eltérő.

Clarissa ötven év körüli háziasszony. Törékeny, szép a tartása, elegáns, a betegsége óta nagyon sápadt, van benne valami madárszerű. Septimus alulról küzdötte fel magát kishivatalnokká, harminc év körüli, sápadt arcú horgas orrú (héjára emlékeztető), viseltes ruházatú, nyugtalan pillantású fiatalember.

A mindkét szereplőben meglévő sápadtság és madárszerűség a bezárt-ságra és szabadságvágyra utal. A repülés és zuhanás párhuzamos képei lelki rokonságukat hangsúlyozzák: „fejest ugrani”; „belevetette magát a levegőbe”; „feszültség, amelyet egy búvár érezhet merülés előtt”; „ágya mintha zuhant volna, s ő is zuhant volna az ágygal együtt”.

Clarissában és Septimusban mi a közös? Az érzelmi világ elsvárosodása. De miért vannak erre kárhozhatóak? Miért kell bűnhődniük? Clarissa akkor hibázott, amikor az igazi szenvedélytől megrettenve a biztonságos, konvencionális életet választotta Richard Dalloway oldalán. „Évekig hordta szívében tört nyíl hegyeként a megbánást, a fájdalmat [. . .].”¹⁴

Az életét Clarissa értelmetlen társasági összejövetelekre pazarolta el, Peter Walsh szerint szívtelen, hideg, prúd és sznob. Clarissa nem elégedett önmagával, inkább csak kívülálló és néző, mint szereplő a saját életében. Clarissa többé már nem képes érezni, és a pszichológiai párhuzam éppen itt nyilvánvaló Septimussal.

Septimus betegségét pszichológiailag a fiatalember múltjának bemutatásával alapozza meg Virginia Woolf. Amikor Septimus legjobb barátja meghalt a háborúban, ő nem érzett semmit. Erre akkor büszke volt, pedig érzéketlensége a „lélek halálának” a kezdete volt.

Clarissa és Septimus egymás éneji. Septimus Clarissa tudatalattijának az emanációja, a Clarissa által nem vállalt önmegvalósítási alternatíva megtestesítője. Septimus mindent tagadó lázadásának pszichológiai paralellje Clarissa hidegsége. Végeredményben mindketten ugyanannak a társadalmi kórnak az áldozatai. Septimus betegségének a leírásánál a vizuális vonatkozásokat hangsúlyozza, míg Dosztojevszkij hőseinek szemléletén ritkán érezhető adott lelki állapot hatása. Septimus belső látomásait a külvilágra vetíti ki, összekeveri a külső és belső valóságot. Bár Clarissa egészséges és Septimus örült (nincs semmi önruralma), a külvilágra való reagálásban, gondolataikban mégis sok a közös. Septimus révén érthetjük meg, milyen közel áll maga Clarissa is a szakadékhoz.

Nagyon is XX. századi megoldás Woolfnál az, hogy az alteregó végérvényesen elszakadt az éntől. (Dosztojevszkij Goljadkinja még elbeszélget hasonmásával.) Clarissa és Septimus viszonya akkor lesz egyértelmű, amikor az estélyen Clarissa értesül az ismeretlen fiatalember öngyilkosságáról. Annyira azonosul az áldozattal, hogy Bradshaw doktor iránt megmagyarázhatatlan

¹⁴ Virginia Woolf: Mrs Dalloway. Budapest 1971. 63. 1.

ellenszenvet érez. Septimus a halálával üzent Clarissának, a közlés megvalósulását hangsúlyozza az ablak kitárása mindkét szereplő által életüknek a legkritikusabb pillanatában. Clarissa a fiatalember halála révén él át katarzist. A bonyolult szimbólumrendszerben feltűnő, hogy a rózsza fontos pontokon mindkét szereplővel kapcsolatban feltűnik. A *Cymbeline*ből való sorok mindkét szereplő tudatában ismétlődnek. A regény végén Clarissa és Septimus már egy személyiségként fogható fel, Clarissa már nyugodtan néz a tél, az öregség és a halál elé.

A hagyományos hasonmás-koncepció Virginia Woolf művészi elképzeléseinek megvalósításához már nem volt megfelelő. *Mrs Dalloway* című regényében azért nem lehetett organikus komponens az alteregó motívuma, mert Virginia Woolf nem kettős kapcsolatokban gondolkodik, mint Dosztojevszkij, hanem hármass kapcsolatokban. A romantikus személyiségfelfogást regényeiben már sehol sem találhatjuk meg, és ebben a regényben több vonatkozásban eltér a dosztojevszkiji koncepciótól is. A két nem között állít fel alteregóit viszonyt, Dosztojevszkijjellel ellentétben nem a drámai, hanem a vizuális vonatkozások dominálnak. Septimus minden bizonnyal az egyetlen olyan hasonmás a világirodalomban, akinek a tudatába bepillantást nyerhetünk. A párhuzamos szerkesztés elve a meghatározó, de a tér- és időviszonyokkal való operálás adja meg a mű feszültségét. Fentiek értelmében törvényszerű az időbeli alteregó, majd a Poligänger irányába való eltolódás.

Az *Orlando* című regény az alteregó-téma egyik XX. századi változatának tekinthető. Valójában játéknak, „writer’s holiday”-nek indult, ezért szerkezetiileg nem tartozik a legsikerültebb művek közé. Orlando alakja felfogható úgy is, mint a coleridgei „multiple personality”, a keatsi „negative capability” vagy a jungi „kollektív tudattalan”¹⁵ időviszonylatban való megtestesülése.

Az *Orlando* minden vonatkozásban paródiának tekinthető, nemcsak az angol stílus és történelem tárgyai e paródiának, hanem saját kora, a „csodaregények” és a kortársak orosz regények iránt érzett rajongása is. Orlando-nak több ezer emlék-, időnje van, mintha egy káprázatos álarcosbál szereplője volna. Ami személyiségéből állandó, az a költészet iránti múlthatatlan vonzalmak és családjának ősi, történelmi múltja. Orlando nemcsak társadalmi pozícióját változtatja meg minduntalan, hanem még a neve is átalakul. Ez részben azzal a woolfi nézettel függ össze, hogy nincsen áthidalhatatlan szakadék a két nem között. Orlando emlékénei érzéki stimulusokon, asszociációkon keresztül kapcsolódnak egymáshoz. A transzformáció és metamorfózis elve uralkodik az egész műben.

A kiadatlan önéletrajzi írásaiban tervezett elképzelés részleges megvalósítása az *Orlando*: „Érdekes lenne megrajzolni a két alakot — magamat régen és magamat most —, a kettőt szembeállítva. Mert a múltat nagymértékben befolyásolja a jelen pillanata. Amit ma írok, valószínűleg nem írnám le egy év múlva.”¹⁶ (Fordítás tőlem S. Á.)

Az *Orlando*ban az író újszerűen mondott el sok mindent hol komolyan, hol szatirikusan, amit az emberi személyiségről érdemesnek tartott elmondani.

¹⁵ Szegedy-Maszák Mihály: A lírai szerkezet V. Woolf regényeiben. Doktori disszertáció. ELTE 1967. 48. l.

¹⁶ V. Woolf: Moments of Being, Unpublished Autobiographical Writings. Ed. by Jeanne Schulkind. Sussex 1976. 75. l.

A modern író számára a hős identitását nem a név, a foglalkozás, a cselekedet, a kimondott és ki nem mondott gondolatok, a külső megjelenés, a külvilághoz való kötöttség együttese adja, a hős azonos is meg nem is önmagával. Woolfnál az érzelmi világ, a belső valóság a szereplő önmagával való azonoságának az alapja.

A *Hullámok* a Poligänger megvalósítására tett kísérlet volt. A regényben nem hat különálló szereplőt találunk, hanem egy sokarcú személyiséget annak hat aspektusával. (Így látja ezt Harvena Richter és Dorothy Brewster is.) Az író egy személyiséget szel fel hat részre, e hat rész reprezentálja egyazon személyiség különböző tudatos és tudatalatti énjeit. A két nem hármas csoportokba szerveződve személyesíti meg a különböző én-eket. Egyetlen művében sem koncentrálna Virginia Woolf ennyire csak a belső valóságra, a külső valóságot minimálisra csökkenti. A kulcsfontosságú Percival alakját csak típusként adja meg az író (ő volt az egyetlen cselekvő ember). Perciválról, a halálról és e kettőhöz való viszonyukról elmélkednek a szereplők. Az egyéni stílus mellőzése a regényben egyfajta elszemélytelenedéshez vezet, s ez nagyon megnehezíti az olvasó számára az egyes szereplők (tudatok) felismerését, illetve felidézését. A bonyolult szimbólumrendszer némileg orientál, de az egyéni szimbólumok mind újabb és újabb jelentéssel gazdagodnak. A hat személy akkor különíthető el élesen egymástól, amikor a hanyatlás korszaka kezdődik el életükben. A sokarcú személyiség három alapvető énjét a párokba szerveződő Bernard és Susan, Neville és Jinny, Louis és Rhoda testesíti meg. Woolf a pároknál a hasonlóságot, egyazon nemem belül pedig a különbségeket emeli ki érzelmi valóságuk értelmében. Ez a regény is a zenei szerkesztés elvét követi, polifónikus regénynek is nevezhetnénk, de nem a dosztojevszkiji értelemben. Melyek a három én meghatározó vonásai? Susan-Bernard család után vágyik, valamit létre akar hozni a világban, Jinny-Neville érzéki gyönyörökre áhítozik, élni akar, Rhoda-Louis retteg a testiségtől, az élettől általában, a képzelethez és az emlékekhez kötődik. Egyazon nemem belül a különbségek az élesek, ebben az értelemben a szereplők egymás kiegészítői. Jinny szereti az életet, Rhoda retteg és gyűlöl; Jinny szereti a kötetlenséget, Susan birtokolni akar; Bernard kalandozó intellektus, Neville a rendezettség híve; Neville önmagába zárt ego, Louis a világ eseményeire is hatni akar; Neville csak néhány klasszikust tart nagyra, míg Louis úgy érzi, az egész világtörténelem örökösei vagyunk. A regény szerkezetét Percival alakja fogja össze. Minden szereplő (én) életében sokat jelent, olyan mint egy óriási tükör, az iránta érzett érzelmeket tükrözi vissza.

A regény utolsó fejezetében válik eggyé a hat én Bernard, a művész alakjában, aki az én és nem nélküli személyiséget testesíti meg. Osztatlan személyiség, akiben férfi és női tulajdonságok, józan gondolkodás és intuíció egyensúlyban vannak egymással. „Hiszen egyik vagyunk, és néha magam sem tudom, férfi vagyok-e vagy nő, Bernard, Neville, Louis, Susan, Jinny vagy Rhoda, annyira különösek egymáshoz fűződő kapcsolataink.”¹⁷

A *Hullámokban* Rhoda és Percival mitológiai típusú hasonmások. Rhoda a „források könnyes szemű nimfája”. Az Alpheus elől menekülő nimfa történetére való utalás Rhoda testiségtől való félelmét hangsúlyozza. Percival esetében alkalmazza a legbonyolultabban Virginia Woolf a mitológiai hasonmást,

¹⁷ V. Woolf: *Hullámok*. Budapest 1978. 275. l.

melynek többféle interpretációja lehetséges: „az utolsó Grál király, napisten, keresztény isten, Parsifál, Adonis”.¹⁸

A *Hullámok* az alteregó-téma lehetőségeinek nagy szintézise. Virginia Wolf szerkesztési módszerére a párhuzamosság jellemző, ötvözi a Poligängert az emlék-énekekkel és mitológiai hasonmásokkal, a racionális alteregót az irracionálissal. A vizuális vonatkozások felé való fordulással kiszélesedtek az alteregó nyújtotta lehetőségek a pszichológiai ábrázolásban.

A modern prózaírók már nem hisznek az örök emberiben, az ember kiváltságaiban, nem hisznek a rendkívüli emberben sem. A személyiség etikai kérdései helyett ontológiai és gnoszeológiai problémák kerülnek az érdeklődés középpontjába. Az ember állandósága helyett változása, identitása helyett az azonosulás kerül előtérbe. A hagyományos alternatív szerkesztést és az azt követő párhuzamos ábrázolást egyre inkább kiszorítja a helyettesítés és csere alkalmazása. Nem ritka a különböző szerkesztési eljárások kombinálása sem. A filozófiában a neopozitívizmus eljut odáig, hogy beérje részizgazságokkal és lemondjon a nagy összefüggések feltárásáról.

Az irodalomban is az élet töredékessége, változékonysága és sokfélesége válik fő témává.

¹⁸ Harvena Richter: V. Woolf. The Inward Voyage. Princeton 1970. 123. l.

Európai nyelvű néger-afrikai líra a huszadik században

KUN TIBOR

I. A fogalmi meghatározás nehézsége

Bármennyire igyekszünk is a néger-afrikai líra megközelítésében objektívak lenni, csapdában vagyunk, és e csapdából csak úgy szabadulhatunk, hogy közben zsákmányunk egy részét is ott kell hagynunk. Valóban, roppant ingatag területen járunk. Hiszen még európai viszonylatban sem tudjuk minden szempontot kielégítően meghatározni magának a lírának a fogalmát, pedig itt több évszázadot felölelő anyagra — ars poeticákra, iskolákra, irányzatokra — támaszkodhatunk. Miben válogathatunk mindezzel szemben az ún. európai nyelven íródott néger-afrikai lírában? Alig fél évszázados „termés” áll rendelkezésünkre, itt kell felfedezni a lírát, egy olyan irodalomban, ahol még a költészetet sem térképezték fel a maga teljességében! Igaz, vannak kézikönyvek, tanulmányok, cikkek, amelyek a néger irodalommal, ezen belül esetleg a költészettel foglalkoznak. De nincs, tudomásom szerint, egyetlen olyan mű sem, amely a költészetben belül a néger-afrikai lírával, vagy inkább az európai irodalomban lírának nevezett költészeti ággal foglalkoznék. Ezért már most le kell szögezni: Jelen tanulmány teljesen — de legalábbis túlnyomórészt — önkényes kategóriákkal dolgozik, s így próbál behatolni erre a területre. A kategóriák, amelyeket önkényesnek nevezek, európai gondolkodást fejeznek ki, s nem mindig tükrözik a néger gondolkodásmódot és ítéletalkotást. Mentésemre szolgáljon, hogy maguk a néger költők-írók sem alkottak saját irodalmukról egységes, pontos és az irodalmi tevékenység valamennyi területét felölelő esztétikai rendszert.

A néger-afrikai líra parttalanságát elkerülendő, hasznos lesz néhány meghatározással kezdeni. Mit értünk, tér és idő viszonylatában, XX. századi néger-afrikai lírán?

Térbeli megközelítésben néger-afrikainak nevezem azt a lírát, amelyet — egyrészt — az afrikai kontinensen a Szaharától délre, valamint Madagaszkáron és az Afrikát övező szigeteken, másrészt a Kis-Antillákon és Haiti szigetén élő négeralkottak.

Időbeli megközelítésben az 1901 után európai nyelven megjelent költői műveket tekintem XX. századnak. Ami magát a líra fogalmát illeti, a magyar Esztétikai Kislexikon meghatározásához igazodom: [A líra] „a valóságtükrözés sajátos funkcióját tölti be, s ennek megfelelően nem szorítkozhat sem az objektivitástól elszakított, vegytiszta szubjektivitás, sem pedig a tárgyuktól elszakított, tárgyiatlan érzelmek kifejezésére [. . .]. A lírikus [. . .] nemcsak a világot teszi érzékelhetővé művében, hanem önmagát is, amint találkozik a valóság dolgaival, s átadja nekünk mindazokat az érzelmeket és egyéni gondolatokat is, amelyek e találkozás során lelkében keletkeztek. A líra s az epika és a dráma közötti különbség tehát elsősorban tematikai jellegű: Az előbbi elsődleges té-

mája az én világa, a belső lelki világ, míg az epika és a dráma centrumában a külső világ áll.”¹

Az európai nyelveken íródott néger-afrikai költészet és ezen belül a líra, legtisztább formában és legőszintébb tartalommal a francia nyelvterületeken kristályosodott ki, ezért túlnyomórészt erre a költészetre hivatkozom.

II. A néger-afrikai líra tematikai sajátosságai

A néger-afrikai lírát más lírától döntően faji jellege különbözteti meg. Az európai vagy amerikai költő sok mindenre hivatkozhat költészetében: nemzeti büszkeségére, előkelő vagy kevésbé előkelő származására, eszményeire, osztályhovatartozására stb. De egyik sem hivalkodik azzal, hogy ő — fehér színű, keskeny ajkú, hegyes orrú, sima hajú. A néger költő kiindulási pontja ezzel szemben az, hogy ő — néger, fekete bőrű, gyapjas-göndör hajú, vastag ajkú: s éppen erre büszke. Ez lesz lírájának is elsődrendű témája. Különbség van abban is a fehér és a néger-afrikai költők között, hogy kihez szólnak. Az európai saját köréből, nemzetéből, osztályából stb. való olvasóhoz fordul, neki panaszkodik, előtte örül, őt marasztalja el. A néger-afrikai elsősorban — és ez ennek a lírának egyik paradoxona — a fehér, az európai olvasóhoz szól, nem saját népéhez, saját „fajtestvérei”-hez. Ennek persze konkrét szociológiai és társadalmi-kulturális okai vannak. Hiszen a néger-afrikai költők Európában tanultak nagy többségükben. Az afrikaiak ekkor még analfabéták voltak, társadalmi berendezésük nem igényelte az „olvasás tudományát”. Tulajdonképpen egy archaikus társadalmi renddel állt szemben — és áll még ma is sokszor — az ún. néger-afrikai elit, az a réteg, amely valamelyik európai nyelvet irodalmi szinten bírja.

E paradox helyzet másik oka az volt — főleg az első időkben, a húszas-harmincas években —, hogy maga ez az elit is lázadásnak — a fehér ember elleni lázadásnak — szánta művészetét. Ezt a lázadást nevezték el a harmincas évek elején „négritude”-nek, „négerség”-nek. E mozgalom XX. századi előzményeit — és itt megint egy paradox helyzettel állunk szemben — nem Afrikában találjuk, hanem a Kis-Antillákon és főleg Európában. Az a néhány antillai diák, aki a húszas-harmincas években ösztöndíjjal Párizsba érkezett tanulni, hamar rádöbönt, milyen kulturális-politikai asszimilációtól és légkörtől szabadult meg. Párizsban lapot alapítottak („Légitime Défense” — „Jogos Önvédelem”), amelyben Etienne Lero ítélte el az antillai négerek francia-majmolását minden téren. Haitiben ugyanezekben az években az „indigenizmus” nevű mozgalom bontakozott ki, amelynek vezéralakja Jean Price-Mars volt. A modern, tehát XX. századi néger-afrikai líra legsajátosabb kifejezési módja, irányzata azonban a „négritude” volt és marad. A fogalmat a harmincas években L. S. Senghor szenegáli és A. Césaire martinique-i költő alkotta meg. Politikai, ideológiai és irodalmi irányzat és mozgalom volt egyszerre. Minket most természetesen irodalmi vonatkozásai érdekelnek.

A líra meghatározásánál a hangsúlyt az énré, illetve az énré a külvilághoz kapcsolódó viszonyára helyeztük. E kettő szintézise adja a lírát. A néger-afrikai költő esetében az én kollektív indíttatású. Mit jelent ez? Azt, hogy — mint erre már utaltunk — ez a líra faji jellegű és tartalmú. Nem *egy* néger költő gondolatait-érzelmeit tükrözi, hanem a négerség egy képviselőjének tudatában

¹ Esztétikai kislexikon, Budapest 1972. 409. 1.

megjelenő objektív valóságot, azt megszűrve és asszimilálva a néger gondolkodásmódnak megfelelően. Ez az objektív valóság adja meg a néger-afrikai lírának is a témáit. Melyek ezek a témák, amelyek szinte uralják a négritűde jegyében született lírát?.

A kiindulópont általában a lélek, a test száműzetésének érzése. A költő elszakadt szűkebb hazájától, Amerikában vagy Európában él, mint ahogy F.-J. Tenreiro Szt. Tamás-szigeti költő:

„Európában bolyongok, de a szívem
ott maradt, Afrikában [. . .]
sóvárgó, Afrikába húzó szívvel a mellemben
járom Európa végeleáthatatlan gabonatóbláit
s az örömtelen utcákat [. . .]”²

A száműzetés érzésének kísérője a szülőföld iránti nosztalgia:

„Afrika Afrikám
ősi szavannákon büszke szablyák Afrikája
Afrika nagyanyám dala te”

— énekli D. Diop Africa c. versében.³ J. J. Rabearivelo madagaszkári költő számára a földrajzi kötődés a történelmi múlthoz való ragaszkodást is jelenti:

„Üdvözöllek, királyi föld, hol őseim nyugsznak,
Hatalmas sírok, melyeket a végtelen idő agyonnyomott [. . .]
És titeket is köszöntlek, öröklétű hegyek,
ledöntött múltunk mozdíthatatlan tanúi.”⁴

G. Okara angol nyelvű író-költő képzeletében egy sejtelmes és mégis hívó táj jelenik meg:

„Amikor hajnaltájt a folyóparton
Meghallom az őserdő dobjainak
Sejtelmes ritmusú, gyors ütemét [. . .]
Vérem megpepszdül, zuhatag
Visszájára fordítja éveimet [. . .]”⁵

A „négritűde” tulajdonképpen nem más, mint a négernek személyiségének keresésére, négerségük elfogadására és elfogadtatására irányuló törekvések közös elnevezése. Ebben az első adott és érzékelhető, az egész néger fajra jellemző közös vonás a szín. Az európai esztétikai értékrendszer teljes felbomlásának lehetünk tanúi, ha a néger-afrikai költőknek a fehér és a fekete színekről alkotott ítéletét halljuk.

J. Oto kameruni költő így dicsőíti a fekete színt:

² Nagyvilág, 1967., 8. sz., 1112. l.

³ Belia György (szerk.): Ébredő Afrika. Budapest 1961. 13. l. (Rába György ford.)

⁴ Langston Hughes és Christiane Reynault (szerk.): Anthologie africaine et malgache. Paris 1962. (Kun Tibor ford.)

⁵ Nagyvilág, 1969., 3. sz., 339. l.

„Én vagyok a csábító feketeség,
Lábaim arra járnak,
ahol kezdődik az ég,
ahol a titok
szellőzteti magát”⁶

És B. B. Dadié:

„Köszönöm, Istenem, hogy Négernek teremtettél,
hogy belőlem
minden szín summáját alkottál [. . .]”⁷

L. S. Senghor következő soraiban a szín és a forma tökéletes harmóniába olvad:

„Meztelen nő, fekete nő
Felöltötted színedet, mely élet, formádat, mi szépség”⁸

S rögtön az ellentét, a fehér szín — a Fehér Ember — által megjelenített esztétikai rút és erkölcsi rossz. Hol kísértetként, hol kézzelfogható valóságként jelenik meg a múlt, a faji elnyomás, a fehér ember és Európa rossz emléke:

„Fehérfogú testvérem, mosolyod álarc,
átüt rajta a képmutatás”⁹

A. Césaire emlékezetében elvonul a négerség egész története:

„Hármas út ura, olyan ember áll előtted
aki sokat megért.
Elám óta. Akkád óta. Sumér óta.
Hármas út ura, olyan ember áll előtted
aki sokat cipelt.
Elám óta. Akkád óta. Sumér óta.
Cipeltem a parancsnok testét. Cipeltem a parancsnok
vasútját. Cipeltem a parancsnok gyapotját. Gyapjas
fejemen, ami olyan jól megvan kispárna nélkül, Istent,
a gépet, az utat — a parancsnok Istenét [. . .]”¹⁰

A történelem végül igazságot szolgáltatott a négernek is: Megindultak a felszabadító harcok Afrikában, egymás után szabadultak fel a volt gyarmatok. Césaire az Antillákról, D. Diop Szenegálból üdvözli a változást. Míg azonban az utóbbi költő benne él a változásban, részese a jobbnak, az újabbnak, az Antillákon marad minden a régiben. Csak egy-két költő tud és mer lelkesedni,

⁶ Csanád Béla (szerk.): Haldokló bilincsek. Antológia. Budapest 1968. (Csanád Béla ford.)

⁷ Auguste Viatte: Anthologie littéraire de l'Amérique francophone. Sherbrooke 1971. 156. l. (Kun Tibor ford.)

⁸ Léopold Sédar Senghor (szerk.): Anthologie de la nouvelle poésie nègre et malgache de langue française. Paris. 151. l. (Kun Tibor ford.)

⁹ Ébredő Afrika. M. f., 14. l. (Csoóri Sándor ford.)

¹⁰ Aimé Césaire: Cadastre. Paris 1961. 37. l. (Kun Tibor ford.)

örülni annak, ami Afrikában a forradalmakon keresztül a szabadsághoz vezet. Így J. Roumain haiti költő; de ő is tehetetlen egy gyáva és megfélemlített néppel szemben:

„Ó népem, mikor
láthatom már kezéd lázadását?”¹¹

A néger-afrikai költészet egyik leghaladóbb képviselője J. Roumain. Költészetében nagy erővel fogalmazódik meg az egyén és a közösség egybetartozása, sorsuk összefonódása. Habozás nélkül vállalja a négerek közös harcát, s ezzel együtt a munkások internacionalizmusát:

„Csak a ti fajotokhoz akarok tartozni
valamennyi ország munkásai, parasztjai. . .
Detroit fehér munkása, Alabama fekete földművese
a kapitalista kényszermunka számlálhatatlan népe
a sors vált a vállhoz állít bennünket.”¹²

III. A néger-afrikai líra hangulati sajátosságai

A néger, szemben az európai ember racionalizmusával — amelyet egyébként megvet — érzékenységét, gazdag érzélemvilágát helyezi előtérbe. Elég itt arra a nyelvi jelenségre utalnunk, amely sokáig fennállt a francia nyelvű afrikaiak körében. A francia „nègre” („néger”) szót maguk a négerek megvetőnek, sértőnek találták, és a „noir” („fekete”) szóval helyettesítették. Ma már a „nègre” szónak ez a tartalma szinte teljesen eltűnt. Nem kis szerepet játszott ebben a „négritude” mozgalma. A négerek egyre inkább magukénak vallották, sőt követelték a „nègre” — „néger” jelzőt.

Igen érdekes az is, hogyan viszonyultak négerségükhöz hangulatilag maguk a néger-afrikai líra képviselői. Milyen érzelmi-hangulati állapotokat lehet fölfedezni az előző fejezetben tárgyalt tematikai egységekben?

M. Imoukhuede nigériai költő a kiúttalanság, a reménytelenség érzésével küzd, amikor így kiált:

„Fáradt vagyok, Istenem, olyan fáradt vagyok,
Belefáradtam a bizonytalanságba:
hova induljak, merre menjek?”¹³

L. Laleau haiti költő az ún. „civilizációs sokk” hatása alatt nyilatkozik meg, csakúgy mint annyi más néger, akiknek egy idegen — és ellenséges — nép nyelvét, azon keresztül pedig mentalitását is magukévá kellett volna tenniük:

„E gyötrő szív, mely nem tud felelni
Nyelvezetemnek és szokásaimnak,
És melybe mint kapsok harapnak
Európától köleszöngött érzések és

¹¹ Lylian Kesteloot (szerk.): Anthologie négro-africaine. Verviers 1967. 52. l. (Kun Tibor ford.)

¹² Uo., 54. l. (Kun Tibor ford.)

¹³ Haldokló bilincsek. M. f., (Csanád Béla ford.)

Szokások. Érzitek ezt a szenvedést,
És ezt a páratlan reménytelenséget,
Amikor francia szavakkal szelídítik
Szívemet, melyet még Szenegál adott?’’¹⁴

Hasonlóképpen érez L. G. Damas, A. Mamani és G. Tirolien is, amikor a kényelmetlen európai ruhákról, a képmutató magatartásról beszélnek. R. Autra guineai, R. Philombe kameruni költő a meggyőzés eszközével kísérletezik. A másik ember — a Fehér Ember — érzelmeire akarnak hatni, amikor azt „testvérem”-nek szólítják, illetve „kitárják felé szívüket”:

„Nyisd ki testvérem!
Nyisd ki ajtódat
Nyisd ki szívedet
Hisz én is Ember vagyok. . .
Ember ki rád hasonlít’’¹⁵
„Hisz az embernek szíve van,
s én kitárom feléd a szívemet. . .
mert mint te, úgy én is Ember vagyok!’’¹⁶

Ma már világosan kirajzolódik előttünk a néger-afrikai líra két fő ága: az egyik az ún. katolikus-megbékélő, a másik a lázadó, meg nem alkuvó irányzat. Az elsőnek legjelentősebb képviselője a már említett L. S. Senghor. Francia kritikusai az est, az éj költőjének nevezik. Valóban, verseinek hangulata nyugalmat, megbékélést tükröz, amikor magáról, emlékeiről, hazájáról beszél, s kiegyezést hirdet, amikor a fehérekről, Európáról, Franciaországról szól:

„Uram Istenem, bocsáss meg a fehér Európának!
[. . .] s most kivált
Franciaországért könyörögnék.
Uram, a fehér nemzetek közt állítsd Atyád jobbára
Franciaországot
[. . .] Mert nagy szeretettel szeretem Franciaországot.’’¹⁷

A. Césaire képviseli viszont a lázadó szárnyát a modern néger-afrikai lírának. Őt, ellentétben Senghorral, a Nap költőjének nevezik, s ebben a hasonlatban kitűnően érzékelhetjük a robbanékonyságot, az energiát, az állandó és kifogyhatatlan, önmagát tápláló és megújító erőt. Ő nem hajlandó békét kötni Európával. Valamennyi néger költő közül az ő hangja a legélesebb, legkíméletlenebb:

„Európa mély alagút, ahonnan vérrózsa fröcsköl
Európa vén kutya férges hintója
Európa megkopasztott tetoválás Európa a neved
rekedt kotkodácsolás és süket ütés.’’¹⁸

¹⁴ Auguste Viatte, m. f., 438. l. (Kun Tibor ford.)

¹⁵ Marc Rombaut (szerk.): La poésie négro-africaine. Paris 1976. 66. l. (Kun Tibor ford.)

¹⁶ Haldokló bilincsek, m. f., 39. l. (Balássy László ford.)

¹⁷ Uo., 97., 98., 99. l.

¹⁸ Aimé Césaire, m. f., 48. l. (Kun Tibor ford.)

IV. Néger-afrikai líra és a szimbólumok

A néger-afrikai líra vizsgálatának talán legszebb, de egyben legnehezebb részét a költők által alkalmazott szimbólumok rendszerezése, elemzése, megértése képezi. A költői képek viszonylag könnyebben engedik megfejteni magukat.

Milyen szimbólumokkal találkozhatunk ebben a lírában és mit takarnak?

Kiindulópontnak fogadjuk el, hogy a néger költők által használt szimbólumok kollektív fogantatásúak, amelyeket többé kevésbé individuális célokat szolgáló eljárásokkal-módszerekkel (pl. szürrealizmus) kollektív rendeltetésű költészetté alakítanak.

Ezeket a szimbólumokat három nagy csoportba oszthatjuk: természeti, tárgyi és élettelen, illetve személyekhez fűződő szimbólumokra. A természeti szimbólumokon belül még megkülönböztethetünk növényi, állati és elemi szimbólumokat (víz, tűz, föld, égitestek).

Ha megfigyeljük, hogy az említett és a néger-afrikai költők által használt szimbólumok milyen földrajzi területek tárgyait szimbolizálják, azonnal rájövünk, hogy ezek szinte mind afrikai eredetűek. Ezzel a néger költők tulajdonképpen magukévá teszik, rehabilitálják mind az afrikai földrészt, mind az afrikai vallásokat és világnézetet, mind az afrikai folklórt, amelyek ezekre a szimbólumokra épülnek. Ennek bizonyítására elég tanulmányozni az afrikai orális irodalmat, a vallási szertartások szövegeit, a szertartások alkalmával használt eszközöket, ruházatot, a népi dalokat stb., valamint a művészeti alkotásokat: szobrokat, maszkokat.

A természeti szimbólumok közül leggyakrabban fordulnak elő a fák, főleg a hatalmas méreteiről híres és éppen ezért szentként tisztelt baobab és a királyinak nevezett kailszédrafa; az erdők és az erdővel borított területek (ez utóbbiak még ma is szent helynek számítanak, amelyek közelében különböző — pl. beavatási — szertartásokat végeznek); a páfrány, a cukornád, amit elsősorban az Antillákon termesztenek, és ezért leggyakrabban az antillai költőnél lelhető fel. Igen gyakori a bokrok, füvek említése a költeményekben. Ha meggondoljuk, hogy az afrikai folklórban — de másutt is — mindezek a növények az életet, annak különböző megjelenési formáit és fejlettségi fokait szimbolizálják, máris közelebb kerülünk sok néger költő hermetikusnak tartott költészetéhez, jobban megértjük vagy inkább átéljük azt.

Ugyancsak a természeti szimbólumokhoz tartoznak az állatok: az alattomossgát jelképező kígyók, a forradalmi lendületet hordozó lovak. A szabadságot, a szerelmet, de adott esetben a pusztító erőt is szimbolizálhatják a madarak, s azoknak különböző fajtái, a piciny kolibritól egészen a mesebeli félelmetes griffmadárig, a ragadozó madarakig. Találkozhatunk kutyákkal, patkányokkal, halakkal, rovarokkal, bálnákkal, vad bivalyokkal és párducokkal, valamint a trópusi éjszakákat benépesítő szentjánosbogarakkal.

Még mindig a természeti szimbólumokhoz sorolhatjuk a földet, ami az ősoket, a halottak szellemeit rejtő-óvja; nem szabad megsérteni, mert ezzel a törzs tagjai kiválthatják az ősök bosszúját. De jelképezheti a föld — mint Césaire egyik versében — az életerőt, a megújulást, a test felüdülését is. Az égitestek közül a Nap — amint arra Césaire-rel kapcsolatban már céloztunk — a forradalmi erőt, a néger faj bátorságát, büszkeségét jelképezheti. A tűz a pusztítást, vagy ellenkezőleg, az új élet születését szimbolizálja. Igen szép és kiterjedt szimbolikája van a víznek: folyónak, óceánnak, tengernek, forrásoknak; csakúgy, mint a tűz, teljesen ellentétes erőket szimbolizálhat.

A tárgyi szimbólumok közül ki kell emelni a hajónak a legkülönbözőbb jelentéseit. Általában negatív értelemben használják: ugyanis évszázadokon át hajókkal szállították Afrikából az Újvilágba a néger rabszolgákat, s így a rabszolgaság szimbóluma lett.

A modern technika legegyszerűbb eszközei is megjelenhetnek, mint a gyarmatosítás szimbólumai. Senghor keserűen-gúnyosan leplezi le a fehérek „civilizációs tevékenységének” igazi jellegét:

„Futárok:

Vonalzókkal, szögmérőkkel, körzőkkel, szextánsokkal
hajóznak ide,

Bőrük fehér, szemük világos, szavuk mezíttelen, szájuk keskeny
Hajóikon mennydörgés.”¹⁹

Igen kézenfekvő a két színnek, a fehérnek és a feketének a szimbólum-ereje. A néger-afrikai esztétikában, így a lírában is, a két szín szerepcseréjének lehetünk tanúi. A fehér, ami az európai ember számára a jót, a szépet, a tisztaságot jelenti, a néger számára viszont a pusztulást, a megsemmisülést, a megalázást, a rabságot. Ezzel szemben a fekete — a néger számára — az abszolút jó, a szép, a büszkeség jelképe. E színzerepcsere vallási területen is megnyilvánul, amikor Césaire „fekete isten”-ről beszél, ledöntve így talapzatáról a fehér ember istenét.

A személyhez fűződő szimbólumok közül ki kell emelni Toussaint Louverture-t, aki az egész négerség jelképe, hiszen ő volt az első szabad független néger állam, Haiti megteremtője, a „néger Napóleon”. De például Delgrès is, Guadeloupe szigetének utolsó védője a függetlenségi harcban, Toussaint Louverture-höz igen hasonló alkat és egyéniség volt.

A szimbólumok roppant gazdagságával találkozhatunk a XX. századi néger-afrikai líra egyik legnagyobb alakja, a már többször említett A. Césaire verseiben. A fent felsorolt szimbólumok csak minimális töredékét képezik a césaire-i és az egész néger-afrikai lírában fellelhető szimbólumoknak. Oldalakon át lehetne idézni sorokat, egész verseket illusztrálásukra. Elégedjünk most meg mégis csak eggyel, *A villám fiai* c. költeményével, amelyet teljes egészében közlünk. A képek, a szimbólumok gazdagsága, a gondolat tisztasága és a kifejezés puhasága tökéletes harmóniába olvadnak össze benne:

„És bár nem csábította el a börtönöröket
törzsén kolibri-csokor nyílt ki
fülénél atoll rügyek fakadtak
olyan lány nyelven szól hozzám, hogy először nem
értem de végül szavaiból kitalálom,
hogy a tavasz mindenk ellenére megérkezett
hogy minden szomjúság csillapodott, hogy az ősszel kibékültünk
hogy a csillagok délben az utcán kivirágoztak és nagyon
alacsonyan csüngnek gyümölcseik.”²⁰

¹⁹ Chaka, in: Senghor: Poèmes. Paris, 1974, 120. l. (Kun Tibor ford.)

²⁰ Aimé Césaire, m. f., 20. l. (Kun Tibor ford.)

A legfontosabb szimbólumok áttekintése után, összefoglalásként próbáljuk megállapítani, milyen funkciókat töltenek be ezek a néger-afrikai költők munkásságában.

E szimbólumok elsődleges funkciójának talán a feltárást tekinthetjük. A tér és idő korlátait ledöntve, bemutatják-érzékeltetik a négerség szellemi, történelmi kalandját, szenvedéseit, örömét, reményeit. Majd egy imaginális világ megteremtésével választ és megfejtést keresnek e költők egyéni és faji konfliktusok megoldására. Harmadszor: közvetítő-koncentráló funkciójuk van; a világban szétszórtan élő néger közösségek és egyének gondolkodását, életérzését, elfojtott és elhanyagolt pszichikumát, elfelejtett civilizációját hivatottak életre kelteni. Ebből következik negyedik funkciójuk: meghatározni a négerségnak mint fajnak a lényegét. Pedagógiai és szocializáló funkciót töltenek be abban az értelemben, hogy megismertetnek egy civilizációt, a négerek civilizációját a fehérek civilizációjával, és megpróbálják megkeresni azokat a közös érintkezési pontokat, felületeket, amelyeken keresztül a két civilizáció kommunikálhat egymással.

V. A néger-afrikai líra ma

A néger-afrikai líra a 60-as években gyökeres változásokon ment át. A volt gyarmatok egymás után szabadultak fel, s a költők legjobbjaikat más feladatok kötötték le, mint a négerség dicsőítése. A néger költészet két vezéralakja, Senghor és Césaire utóbb politikai tevékenységnek szentelte energiája nagy részét: az előbbi Szenegál államelnöke lett, az utóbbi Martinique szigetének képviselője és polgármester. Változás állt be az afrikai irodalom területén a műfajok vonatkozásában is. A költészet helyébe egyre inkább a dráma és a regény lépett, s ezek már a megváltozott helyzet diktálta témákat dolgozták fel. Magában a lírában is lekerültek a napirendről a régi témák, a négerség értékeinek a dicsőítése, Afrika magasztalása; olyan témák, amelyeket egyébként már korábban is többen támadtak meg a néger költők is.

De mivel helyettesítik ma a néger-afrikai költők lírájukban a régi témákat?

Elsősorban az új életforma által felvetett problémákkal: szegénység, a társadalmi-gazdasági elmaradottság, a városi élet által megkövetelt és diktált életritmus. Y. Ouologuem mali költő Recitáció c. versében fest érdekes, tanulmányos, de lehangoló képet az új afrikai elitről és fiatalságról. P. Bambote, a Közép-afrikai Köztársaság költője néger társai nevében ígéri az új Afrika felépítését, egy új erkölcsi rend felállítását. R. Dogbeh-David dahomeyi költő az afrikai forradalmi lendületet kiáltja világgá.

Természetesen nemcsak közösségi, hazafias líra létezik ezekben az években. J.-B. Tati-Loutard kongói költő a tengert, a szerelmet énekli, R. Depestre haiti költő a saját és mások szabadságáért aggódó magányos emberről ír, akit az erőszak különböző formái nyomasztanak. A már említett Y. Ouologuem egyik szép versét idézzük befejezésül, annak bizonyítására, mennyire el tudnak szakadni a néger-afrikai költők lírájukban sokszor kényszerítő faji hovatarozásuktól, négerségük szinte kötelező bizonygatásától és dicsőítésétől:

„Lelkiismeretfurdalás
Lassan egy ujj
Egy ujj az ajkon

Köröm a szájon
Egy ujj lázban
Egy köröm a fogamban
Folt egy fogon
Egy csodálkozó fogon
Folt egy fogon
Ujjam vérzik.²¹

VI. Tanulmányok

E rövid tanulmány, amely a néger-afrikai líra néhány vonását igyekezett kiemelni, inkább a kérdések feltevésére, semmint ezek megoldásának feladatára vállalkozhatott. Hiszen e kérdések mindegyike külön tanulmányt érdemelne. Ezek egy részét jómagam is — a francia nyelvterületen belül — másutt már részletesebben tárgyaltam és szándokozom még tárgyalni. Sajnos, a néger-afrikai líra elmélyültebb hazai vizsgálatát, az e területen elért és elérhető eredményeket illetően nem lehetünk túlzottan derülátóak. A magyar világirodalom-kutatásban, úgy hiszem, roppant kevés helyet kap ez a terület. Több vitalehetőségre, közlési fórumra lenne szükség. Kevés az afrikai néger irodalom magyar nyelven, s a meglévő sem mondható mindig megfelelő színvonalúnak. Mindemellett a néger-afrikai líra tanulmányozásából a következő tanulságot vonhatjuk le: A lírának mint irodalmi műfajnak határai mind időben, mind térben kitágultak. Nem tekinthetjük kizárólagosan európai — mondjam így: fehér-műfajnak. A néger-afrikai líra teljes jogú testvére az európainak. Nem rajta kívül él, hanem vele együtt, térben és időben; hiszen európai nyelveken íródott és íródik többnyire ma is (bár maguk az afrikai költők egyre gyakrabban hangoztatják, hogy előnyben kell részesíteni az afrikai nyelveket), első-sorban európai kiadóknál jelenik meg, legtöbb olvasója — és ma még kritikusa is — európai.

IRODALOM

- R. Chemain, A. Chemain-Degrangé: *Panorama critique de la littérature congolaise contemporaine*. Paris 1979.
J. Chevalier, A. Gheerbrant: *Dictionnaire des symboles*. Paris 1969.
M. Condé: *La poésie antillaise*. Paris 1977.
R. Cornevin: *Littératures d'Afrique noire de langue française*. Paris 1976.
S.-M. Eno-Belingá: *La littérature orale africaine*. Issy-les-Moulineaux — Yaoundé 1978.
Halász L. (szerk.): *Művészetpszichológia*. Budapest 1973.
Keszthelyi T.: *Négritude: lázadás az afrikai költészetben*. — In: *Nagyvilág*, 1967., 8. sz.
Kun Tibor: *A négritude tematikai irányultsága a francia nyelvű néger-afrikai költészetben*. — In: *Filológiai Közlöny*, 1974., 1–2. sz.
Kun Tibor: *Aimé Césaire, a néger öntudat hangja*. Doktori értekezés, kézirat. Pécs 1976.
N. D. L'ahovszkaja: *Poézija západnoj Afriki*. Moszkva 1975.
J.-B. Tati-Loutard (szerk.): *Anthologie de la littérature congolaise d'expression française*. Yaoundé 1978.
M. Vaksztahepa (szerk.): *Poézija Afriki*. Moszkva 1973.

²¹ Serge Brindeau (szerk.): *La poésie contemporaine de langue française depuis 1945*. Paris 1973. (Kun Tibor ford.)

Language in British Isles

Cambridge University Press 1984. 587 l.

A brit angol nemzeti változatának, valamint regionalizmusainak és szociolekt-jeinek (szleng, Cockney, Cant, Black English stb.) megértéséhez szükségszerű, hogy több figyelmet szenteljünk a Brit-szigeteken funkcionáló valamennyi nyelv múltjának és jelenének. E nyelvek esetében a marginális és intraregionális kontaktusok a szociolingvisztikailag „domináló” angol nyelvvel szemben a lingvisztikai interferencia (transzfer) különböző szintjén jelentkeznek. E lingvisztika interferencia (transzfer) különböző szintjén jelentkeznek. E lingvisztikai interferencia (transzfer) a kölcsönható angol, kelta, norman francia, cigány, shelta, polary és más nyelvek lexikai-szemantikai (jövevényszavak, lexikai behatolások, tükörszavak, tükörjelentések), fonetikai/fonológiai, szótani, mondattani, szóképzési, stilisztikai sajátosságaiban mutatható ki. Erről tanúskodik a bírált könyv is.

A mai Britannia nyelvi élete aktuális problémáinak szentelt kollektív monográfia négy részre oszlik: 1. angol nyelv; 2. kelta nyelvek; 3. más nyelvek; 4. szociolingvisztikai helyzet.

Ez a szerkezet lehetővé teszi azon különböző szerzők cikkeinek egybefogását, akik feltárják az angol nyelv variánsainak történelmi és szociális-kulturális előfeltételeit a vizsgált terület határain belül; lingvisztikai jellemzést ad a walesi, cornwalli, ír, gael nyelv és a Man-sziget lakói nyelvének működéséről, tájékoztatást nyújtva a kelta nyelvek történetéről a Brit-szigeteken; értékeli a Normand-szigetek francia, az Orkney-szigetek és a Skót-szigetek norvég, Nagy-Britannia két cigány változata (romani és anglo-romani), valamint a két „csökevény nyelv”, a shelta és polary nyelvekről szóló lingvisztikai és történeti-társadalmi információt; az utolsó rész a kelta nyelvek, ezek angolosodott változatai és Wales, Írország, Skócia északi és déli részeinek ún. standard (irodalmi) angol nyelv közti összefüggés szociolingvisztikai jellemzését foglalja magában, valamint azokat a szociolingvisztikai problémákat, amelyek akkor keletkeztek — főként az oktatás terén — mikor a volt angol kolóniákból sokan Nagy-Britanniába költöztek.

A Brit-szigetek angol nyelve tanulmányozásának történetét szociolingvisztikai szempontból áttekintve J. Milroy megjegyzi, az angol nyelv fonetika-fonológiai, lexikai-szemantikai és grammatikai-szintaktikai szinten megvalósuló alapvető nyelvészeti folyamatait három hagyományosan elkülönített fejlődési szakaszban kell vizsgálni, e folyamatok dinamikai sajátosságának figyelembevételével: óangol, középangol és mai angol. A nyelvi változások lingvisztikai törvényei lehetőséget nyújtanak arra, hogy a nyelvben meglévő (vagy kialakuló) módosulásokat rendszerezzük, de nem tudják feltárni e módosulások okát; ennek külön lingvisztikai-szociális-történelmi kutatások tárgyát kell képeznie. Az eredet, a változatforrások, a tipológiaváltozás, a nyelv egyik-másik variánsa vagy az egész nyelv elterjedésének problémáját nem lehet a nyelvszerkezeteken kívül álló szociális faktorok figyelembevétele nélkül tanulmányozni.

Elméletileg általánosítva a városi beszéd sajátosságai viszonylag új problémájának kutatásait a szociolingvisztika amerikai és angol iskoláiban L. Milroy rámutat W. Labov kvantitatív megközelítésű metodológiájának és „szociolingvisztikai változók” koncepciójának elméleti megalapozottságára és aktualitására. A szerző bemutatja az angol szociolingvisztikusoknak és dialektológusoknak az adott problémához való eredeti közeledését. W. Labov koncepciójának követői között és azok közt is, akik kritikusan viszonyulnak módszeréhez, az angol nyelv brit változatán alapuló anyag városi dialektusvariánsainak tanulmányozása tesz szert különös érdeklődésre a lingvisztika általános elméletének vizsgálatával kapcsolatban. A tényleges anyag összegyűjtése és elemzése, valamint a vizsgált anyag terjedelmének kiszélesítése lehetővé teszi a városi szociális dialektusok tipológiájának szentelt elmélet kialakulásának kérdésfelvetését.

A standard (irodalmi) problémáját lingvisztikai jellemzése szempontjából és funkcionális rendeltetése alapján P. Trudgill tekinti át. A standard angol nyelv két alapvető félautonóm változatát különbözteti meg: észak-amerikai angol, amit az USA-ban és Kanadában használnak és az angol angol variánsa (Englishtype English), amit Nagy-Britanniában és a beszélt nyelv terén némi módosítással Ausztráliában, Új-Zélandon és Dél-Afrikában alkalmaznak. Az angol nyelv standard és nem standard változatainak összefüggését alapjában véve grammatikai-szintaktikai szinten vizsgálja: a tagadás formáinak felépítésében, az igeragozás formáinak eltérésében a jelen és múlt időben. Felhívja a figyelmet az angol nyelv amerikai és brit nemzeti változatának némely sajátosságára a múlt idejű igealak képzésében: brit — learnt, dreamt, dived; amerikai — learned, dreamed, dove (tanult, ábrándozott, bukdácsolt); infinitívus alkalmazása az amerikai angolban a brit angolban használt melléknévi igenév helyett: I like to walk, I like walking (Szeretek gyalog menni).

Az angol nyelv variálhatóságának problémái Nagy-Britannia határain belül az angol ún. területi-etnikai variánsaival vannak szoros összefüggésben, melyek a kelta nyelvek alapján jöttek létre. Az angol skót változatát (S. Shaker), az angol ír változatát (G. Harris), Észak-Írország szociolingvisztikai helyzetét (E. Douglas-Cowe), a walesit és angolt Walesben (W. Bellin) sajátos lingvisztikai és szociolingvisztikai szempontból tekintik át. Az adott változatok nyelvészeti leírása lehetővé teszi egyrészt a kelta nyelvek angolosodása alapvető törvényszerűségeinek nyomon követését, másrészt a kelta szubsztrátum néhány általános és specifikus megnyilvánulásának meghatározását az angol nyelv adott változataiban. A közös vonások szociolingvisztikai megközelítése bemutatja az angol adott területi-etnikai változatai működésének sajátosságát napjainkban, a nemzeti öntudat növekedésének körülményei közt.

Azon törekvés erősödésének ellenére, hogy szélesítsék a kelta nyelvek, többek közt az ír, skót és walesi szociális funkcióinak volumenét, ami megmutatkozik a művészeti — főként költői, irodalmi — publikációk számának növekedésében, az adott nyelvek tárgyiként való bevonásában, az alsóbb és felsőbb osztályokban, a nyelveken megszólaló rádió- és tévéadások szervezésében, a kelta nyelvek további sorsával kapcsolatos prognózisok Nagy-Britanniában igen bizonytalanok.

A lakosság-összeírás eredményének anyaga alapján tárgyalja egyrészt a statisztikai adatok felhasználásának elméleti kérdéseit a szociolingvisztikai kutatásban, másrészt megállapítja, hogy általános tendencia mutatkozik a lakosság azon részének növelésére, amely előnyben részesíti az angol (standard) és az angol területi-etnikai változatainak használatát. Az anyanyelv sorsának kérdése nagyon is aktuális; kétféleképpen viszonyulnak az adott kérdéshez: Egyrészt az óslakosság harcol az anyanyelv megőrzéséért, másrészt pedig a társadalmilag feltételekhez kötött szükségletek hatására előnyben részesíti az angol bármely variánsának használatát. Az angolnak, mint területi-etnikai változatnak variálhatósági diapozonja Írország, Skócia és Wales határain belül igen széles és mint a szociolingvisztikai tesztek eredményei mutatják, összefüggésben van olyan érték kategóriákkal, mint a képzés szintje, a presztízs, az érintkezési formák foka.

A volt gyarmatokról való bevándorlással kapcsolatban Nagy-Britannia nyelvi életének egyik legbonyolultabb kérdése az angol nyelv ún. angol változatának kérdése lett, amit a néger bevándorlók használnak (British Black English) (D. Sutcliff, M. Martin-Jones, W. Edwards). Az ún. „irodalmi” kiejtést (received pronunciation) a szociolingvisztikai vizsgálatok adatai szerint Nagy-Britannia angol nyelvű lakosságának kb. 3%-a használja beszédében. Az ún. „irodalmi” kiejtéstől való eltérés megfigyelhető a rádióbe-mondók és a művelt emberek beszédében is. A nem standard beszéd rendszerint a szociális feltételekhez kötött faktorok jele — társadalmi származás, nemzetiségi kisebbséghez tartozás, beszédközeg stb. —, de nem tekinthető a gyermek értelmi fejlődésének, képességeinek jeleként. A standard vagy nem standard változat használatát a gyermek beszédében a változatnak a különböző érintkezésformák megfelelő szintjén való tudatos kiválasztása idézheti elő. A nem standard beszéd iránti lojalitást tekinthetjük úgy is, mint a faji elkülönítés rejtett formáját, amennyiben azon gyermekek, akik nem sajátítják el az angol standard formáját, nehézségekkel küzdenek a munkábalépéskor.

A könyv végén a nyelvvariálhatóság problémája alapvető lingvisztikai és szociolingvisztikai fogalmainak szótára található.

A hazai anglisták és az areális nyelvészettel foglalkozó szakemberek számára a bírált könyv nagyon hasznos mű.

Rot Sándor

Sándor Rot: **Outlines of Present-Day Hungarian**

Budapest, Tudományos Ismeretterjesztő Társulat 1986. 200 l.

Nem egyszerűen hazafiúi buzgóság kérdése, ha az ember örömmel üdvözlí az olyan könyv megjelenését, mint amilyen Rot Sándoré, és ami nem más, mint kis mai magyar nyelvten angolul. Az ilyen könyv, úgy tűnik, nélkülözhetetlen mind az igényeket, mind pedig tárgyalásmódját tekintve.

Ami az igényeket illeti, két főbb csoportjuk van: tudományos és társadalmi. Egyre több nyugati egyetemen követelik meg egy nem indoeurópai nyelv ismeretét nyelvészeti doktorátus megszerzéséhez. Ilyen esetekben a magyar a legkézenfekvőbb, mivel alapjában finnugor eredetű. Ugyanakkor a mai magyar már európai nyelv, hiszen az elmúlt tizenöt évszázadban magába szívta a görög-római és a zsidó-keresztény kultúrát, valamint kölcsönhatásban állt több mint egy tucat indoeurópai nyelvvel (l. Rot i. m. 109—141 l.). A hatás kétségtelen, legfőkébb iránya és útvonala vita tárgya. Ezt a kölcsönhatást és problematikáját mindössze két példával szeretném itt szemléltetni. A magyarban vannak hosszú és rövid szótagok, és bár a magyar költészet ritmusa eredetileg a hangsúlyon alapult, az utóbbi ötszáz évben a magyar irodalom létrehozott egy klasszikus időmértékes verselésű költészetet, amelyre olyan nagy nyelvek sem képesek (természetüknél fogva), mint az angol vagy a német, nem is szólva a kettő (hangsúlyos és időmértékes) keverésének lehetőségeiről, amelyet az utóbbi száz év magyar költészete aknázott ki. Csak sajnálni tudom, hogy Rot Sándor — talán könyve terjedelmének szűk volta miatt — a ritmussal egyáltalán nem foglalkozik. Másik példám, bármennyire magától értetődőnek látszik is, a fokozás megléte a magyarban (Rot, 36. l.). A fokozás valószínűleg tipikusan az európai kultúra és gondolkodásmód nyelvi lecsapódása. Más kultúrák nyelveiben és kisebb nyelvekben csak bonyolult körülírásokkal fejezhető ki.

A másik fő csoportja az igényeknek, amelyeket társadalmi igényeknek neveztem, a diaszpóra-magyarságból fakad. A Magyarországon kívül élő magyarok száma hozzávetőlegesen akkora, mint az anyaországban élőké. Csak magában az Egyesült Államokban majdnem két millió ember vallotta magát nemrégiben etnikailag magyarnak, jóllehet legnagyobb részük angol anyanyelvű. Általában érdeklí őket a magyar kultúra és a nyelv, és sokan meg is szeretnék tanulni nagyszüleik, dédszüleik nyelvét. A Debrecenben számukra szervezett nyári tanfolyamok ösztönözték minden bizonnyal a könyv megírására Rot Sándort, az Eötvös Loránd Egyetem Angol Tanszékének professzorát. A könyv mindkét tárgyalt igénycsoportot kedvezően kielégítheti.

A könyv első fele (1—7. fejezet) vázlatos leíró magyar nyelvten. Ebben a részben az anyag beosztása arányos — s ez nem éppen könnyű feladat akkor, amikor egy nyelv egész nyelvtenát kell bemutatni száz oldalon. Ez a rövid nyelvten érdekes és olvasmányos. Ennek egyik oka talán az, hogy az anyag beosztása világos, és ugyanakkor tele van magyar példákkal. Másik oka pedig, hogy vagy rövid és implicit magyarázatot szó a szövegbe ott, ahol az olvasónak (tanulónak) feltehetően ismeretlen adat bukkan föl (l. pl. „Verecke és más hegyszorosok”, 11. l.), vagy rövid és explicit magyarázattal szolgál, mint amikor tömör tudománytörténeti eszme-futtatással fejtí ki a nyelvtani eset fogalmát (28. l.). Szándékosan utaltam itt az esetre mint példára, mert éppen Rot Sándor volt úttörője e fogalom bevezetésének a magyar nyelvtani szakirodalomba (vö. az ukránoknak írt magyar nyelvtenával az 1950-es években).

A könyv második fele rövid magyar nyelvtörténet és stilsztika (8. fej.), dialektológia dióhéjban (9. fej.), jegyzetek (10. fej.), a nyelvtani szakkifejezések angol—magyar szószedete (11. fej.) és válogatott bibliográfia (12. fej.). A jelek és rövidítések jegyzéke, valamint a tartalomjegyzék a könyv elején található, és igen hasznosak a maguk tömörségében és áttekinthetőségében.

Ha röviden is, de ki kell térnem a könyv egyik különös fejezetére (8. fej.), amely elsősorban a nyelvi kölcsönhatásokról szól. Ez az a nyelvészeti diszciplína, amely nagy érdeklődésre tarthat számot főként a nem nyelvész olvasók körében. Bizonyára akadnak magyar nyelvészek, akik viszont vitába szállnának Rot Sándorral egyik-másik részletkérdésben, egy-egy szó etimológiájának, eredetének tárgyalásában. Mégis, azt hiszem, aligha akad valaki, aki ilyen biztonsággal tájékozódna ilyen sok nyelvben és azok történetében, mint ő. Ez a fejezet aránytalanul hosszú (majdnem a könyv fele), ez az aránytalanság azonban talán igazolható, ha figyelembe vesszük, mennyi illuzórikus és fantazmagórikus elképzelés született szerte a nagyvilágban, Európában és Amerikában, a magyar nyelv eredetéről. Emellett velünk született törekvés, Arisztotelész óta pedig szentesített tudományos elv, hogy a dolgok eredetét kutassuk, s köztük múltunk és nyelvünk

gyökereit. Ugyanezt a hajlandóságot elégti ki a 9. fejezet, hiszen a tájnyelvek egyrészt sok ősi elemet, nyelvi „kövületet” őriztek meg, másrészt szűkebb pátriánkba, születési helyünkre vezetnek el, harmadsorban pedig a nyelvi megújulás forrásai a magyar költészetben (vö. 178. l.).

A legtöbb nyelvtanuló célja nyilvánvalóan a kommunikáció az anyanyelv mellett egy második nyelven is. Ez viszont már kezdő fokon igényli a stílus ismeretét is azon a nyelven. A stílus kérdéseit a könyv a legkorszerűbb módon (8. fej.), szövegstilisztika keretében tárgyalja.

Ma a világon csaknem háromezer nyelvet beszélnek, de csupán 29-et többen, mint 10 millióan, és a magyar is az utóbbiak közt van. Rot Sándor könyvének megjelenésével egy, az anyaországban fogyatkozó nép kultúrájához és nyelvéhez vezető újabb út nyílt meg — út egy olyan nyelvhez, amely eredetében valahova Ázsiába nyúlik vissza, jelenében Európához kötődik —, következésképpen e nyelv beszélői és maga a nyelv is az összekötő kapocs magasztos és hálátlan szerepére vannak eleve elrendelve kelet és nyugat között.

Bencze Lóránt

Jurij Lotman: Puskin

Budapest, Európai Könyvkiadó 1987. 393 l.

Jurij Mihajlovics Lotman, a tartui egyetem professzora, a szemiotika világszerte ismert és elismert művelője, már több munkájában foglalkozott Puskinnal. Ezek közül két alapvető publikációja emelkedik ki: az első az 1975-ben kiadott textológiai bevezetés az Anyeginhez, a másik az Anyegin-filológia számára nélkülözhetetlen segédeszköz, az 1983-ban megjelent Anyegin-kommentár. Mindkét szigorúan vett tudományos munka csak orosz nyelven hozzáférhető. A magyarul 1987-ben (oroszul már 1982-ben) napvilágot látott Puskin-monográfia a kutatások eredményeit közérthető, lebilincselően olvasható formában teszi közzé.

Lotmanról közhelyszerűen el lehet mondani, hogy mindent tud Puskinról. Az igazán kimagasló tudósok rálátásával szemléli az életművet, mindannyiszor tanúbizonyságot téve sajátos, egyéni látásmódjáról, mély, pszichológiailag megalapozott következtetéseiről. Vélekedése Puskin életének bizonyos eseményeiről gyakran eltér a megszokott, sablonos értelmezési módoktól. Ehhez kapcsolódik az az érdekes cikke, mely a Szovjet Irodalom 1988/1. számában jelent meg „Puskin 1999-ben. Milyen lesz akkor?” címen, s melyben áttekinti a Puskin-kutatás történetét, felhívja a figyelmet annak bizonyos hibáira, zsákutcáira és megjelöl néhány, a továbblépés szempontjából a jövőre nézve elengedhetetlenül fontos feladatot.

A kilenc fejezetben a költő életének eseményeit időrendben követi végig, magánéletének és költői pályájának alakulását együtt vizsgálja. Puskin, az embert bemutatva, Lotman mindig elkerüli a leegyszerűsítés veszélyét, ami a Puskinhoz hasonló klasszikusok esetében gyakran fenyegeti a kutatót. Tetteinek indítóokait keresve, mindennapjait, küzdelmeit bemutatva, nem hallgatja el hibáit, még külsejét sem idealizálja. Munkáját mindvégig a szélsőségeket elkerülő, tudományosan objektív hang jellemzi. Puskin gyermekévei, családtagjai Lotman szerint nem hagytak mély nyomokat költészetében, annál inkább a líceumi évek, a barátok. Már ekkortól eredeztetni azokat az eltérő nézeteket, melyek a költőt a dekabristáktól eltávolították. Példa erre a történelemtől vallott felfogása is. A dekabristák romantikus történelemszemléletével szemben, akik szerint a történelem menetét heroikus egyéniségek határozzák meg, Puskin a történelmi folyamatokat objektívan szemléli, a történelmi fejlődésben törvényszerűségeket lát. Puskin alakját számos legenda övezi, melyeknek születéséhez ő maga is sokban hozzájárult. Igen érdekes, ahogy Lotman azt fejtegeti, milyen tudatosan építette Puskin saját személyiségét. Amellett, hogy felrajzolja költői pályájának ívét, részletesen szól Puskin irodalomszervezői munkásságáról, arról, hogy többszöri lapalapítási kísérletei rendre kudarcba fulladtak. Ennek okát abban látja, hogy a rendkívül erős egyéniség, a kiemelkedő tehetség egyetlen irodalmi csoportosuláshoz vagy párthoz sem akart kompromisszumok árán csatlakozni.

Köztudomású, hogy Puskin állandó pénzzavarral küzdött, de mikor honoráriumért harcolt, ezzel nem csak saját függetlenségét, szabadságát kívánta megalapozni. Jelentős szerepe volt a 20-as évektől kezdve az irodalom professzionálissá válásában, küzdött az író jogi státuszának megteremtéséért, az írói tulajdon sérthetlenségéért és a cenzúra túlkapásai ellen.

Publicisztikája, elméleti írásai nem csak művészi értéket képviselnek, hanem az orosz kultúrtörténet fontos állomásai. Írt cikkeket az irodalmi nyelv népiességéről, foglalkozott történettudományi tanulmányokkal. Újszerű Lotman könyvében Puskin I. Miklós cárral való viszonyának, valamint utolsó éveinek értékelése. Puskin a 30-as években ér el művészetének csúcsára és magánemberként is egyre jelentősebb személyiséggé teljesedik ki, mégis a támadások kereszttüzeiben áll, irodalmi arisztokratizmussal vádolják. Életét megkeserítik a titkosrendőrség állandó zaklatásai, a spiclik feljelentései. A felületes szemlélő számára úgy tűnhet, Puskin problémái elől menekül párbajokba, intrikákba és pletykákba bonyolódva keresi a veszélyt. Lotman két igen elterjedt téves nézetet oszlat el; véleménye szerint Puskin nem áldozat és nem is kereste a halált, ő a zsenit látja benne, aki nem bírt az adott társadalom korlátai közé beilleszkedni.

A könyv a szűkebben vett szakmai érdeklődésen túl szélesebb olvasóközönség számára is magasszínvonalú ismeretterjesztéssel szolgál. Szólnunk kell még a kitűnő fordításról — Gereben Ágnes munkája — és a jegyzetéről, amelyeket szintén ő írt.

Rózsa Mária

Österreichische Literatur des 20. Jahrhunderts. Einzeldarstellungen.

Von einem Autorenkollektiv unter Leitung von Horst Haase und Antal Mádl. Redaktion und Gesamtbearbeitung Hannelore Prosche. Berlin, Verlag Volk und Wissen 1988. 880 l.

Ki tagadhatná az önálló osztrák irodalom létezését és eredetiségét? Határain kívül, így az NDK-ban is számos olvasóra talált Ausztria irodalma, ezért nem is csodálkozhatunk azon, hogy a berlini Volk und Wissen kiadó egy a huszadik századi osztrák irodalom meghatározó jelentőségű szerzőivel foglalkozó tanulmánykötet kiadására szánta el magát, melyben magyar germanisták és irodalomtudósok tollából is olvashatunk írásokat.

34 író és életművet mutat be ez a vaskos, nagyon szép papírra nyomtatott tanulmánykötet. Arthur Schnitzlerről olvashatunk elsőnek, az utolsó az írók sorában pedig Peter Turrini, ami már talán sejteti, hogy a tanulmányok kronológikus sorrendben az egyes bemutatott írók születési éveinek megfelelően követik egymást. Persze lehetne azon vitatkozni, mennyire értelmes vagy értelmetlen ez az elrendezési elv, hiszen mindenfajta besorolásnak és kategorizálásnak megvannak a buktatói. (Így például Musil Kafka előtt és Broch Trakl előtt szerepel a kötetben.) Ugyanakkor ha az írókat irodalmi irányzatok vagy csoportok szerint osztották volna be a kötet kiadói, akkor most azzal a váddal lehetne őket illetni, hogy sajnálatos módon kronológikus tényeket elmosódottá tettek. . .

Talán alig létezik hálátlanabb feladat, mint egy kézikönyv összeállításában, anyagának megírásában, valamint kiadásában közreműködni, mert valaki vagy valami mindig hiányozni fog belőle, és az idő gyorsan maga mögött hagyja az adatok egy jelentős részét. Ebben az esetben pl. utalhatunk Thomas Bernhard művei körül a *Holzjällen* című regénye megjelenése óta dúló vitákra és 1989-ben bekövetkezett halálára. Ezért nagyon helyesen ez a kötet nem is lép fel a teljesség igényével, nem is akar — hiszen nem is tud — egy írói lexikont vagy egy irodalomtörténetet pótolni, legalábbis a nem „csak egyszerűen érdeklődő” olvasó számára. Viszont a kötet erénye, hogy minden érdeklődő számára érthetően és megbízhatóan nyújt a további olvasáshoz segítséget, ami — ugye — nem is kis dolog.

A 34 tanulmányt, amelyek 22 volt NDK-beli és 11 magyar szerzőtől valók, az osztrák irodalom történetének rövid negyven oldalas vázlata előzi meg, még egyszer az osztrák irodalom gazdag hagyományaira rámutatva.

Mindegyik tanulmány eredeti publikáció, és a szóban forgó írói életművekkel való sokéves foglalkozásról tanúskodik. A kötet erénye, hogy a szerzők egyéni kiindulási pontját és hangvételüket nem egységesítették a szerkesztők. Természetesen így lehet az egyik vagy a másik tanulmány érvelésével és módszerével vitatkozni, az egyik vagy a másik szerző hangvételét bírálni — de ez természetes dolog, és értelmetlen volna ezen keseregni.

A tanulmányok hossza 13 és 41 oldal között váltakozik, a legtöbb 20 oldal körüli. A leghosszabb Kafkával foglalkozik, a legrövidebb — sajnos pont — Karl Krausszal. Feltűnő — és természetes — az erős életrajzi orientáció az „öregebb” írókról szóló tanulmányokban, míg a jelenkori írókkal való foglalkozásban inkább maguk a művek kerültek

az írások középpontjába. Sajnálatos és egy kicsit érthetetlen dolog — hiszen nem egyik napról a másikra kellett a kötetet elkészíteni —, hogy néhány nevet hiába keres az olvasó. És itt nemcsak a kortárs osztrák irodalom terén tátonganak meglehetősen nagy írók (pl. Henisch, Okopenko, Jelinek, Wolfgruber, Innerhofer), hanem hiába szeretnénk olyan ma már klasszikusoknak számító osztrák írókról olvasni mint Doderer, Saiko, Polgar, Altenberg, Csokor, Lernet-Holenia, Torberg, Bronnen. Az NDK-ban és Magyarországon velük senki sem volt hajlandó foglalkozni?

Aligha. Hiszen pl. George Saikóról is olvashattunk már magyarul.

Minden munka, amely az osztrák irodalommal kíván foglalkozni, előbb vagy utóbb nem kerülheti ki annak a kérdésnek a boncolgatását, vajon mi az osztrák irodalom lényege, mitől osztrák az osztrák irodalom, mi különbözteti meg más németnyelvű irodalmaktól? Közös történelmi és kulturális örökség, közös hagyomány és a világra rálátás egy specifikus formája, amelyet német nyelven olyan szerzők fejeznek ki, akik életük meghatározó benyomásait és élményeit Ausztriában szereztek és — pozitív vagy negatív értelemben — Ausztriát vallják szellemi hazájuknak; körülbelül így lehetne röviden összefoglalni azt a tényállást, amely sokkal bonyolultabb és összetettebb, és amelynek végérvényes definícióját ez a könyv is akarja megadni.

Sajnos nem térhetünk ki az összes tanulmányra, így inkább a — szerintünk — legfontosabbakra hívjuk fel a figyelmet.

Ezek a Franz Kafka, Josef Weinheber, Paul Celan és Peter Handke életét és műveit bemutató írások — abban a sorrendben, ahogyan a kötetben szerepelnek.

Franz Kafkáról Helmut Richter írta az egész kötet leghosszabb tanulmányát, amit már az a tény is indokolt, hogy míg egyrészt az NDK-ban — többek közt műveinek az 1970-es évek végéig hiányzó kiadása miatt is — hallatlanul nagy volt az érdeklődés Kafka életműve és személye iránt, másrészt viszont alig jelentek meg írások Kafkáról a hetvenes évek közepéig, és ha igen, akkor azok elég egyoldalúan közelítették meg a kafkai életmű problematikáját, amiben a „mi” Lukács Györgyünknek is volt valami része, ezt nekünk magyaroknak be kell vallanunk. Richter tanulmánya viszont az újabb keletnémet germanisztika megközelítései (mint Hermsdorf és Schiller) közé tartozik, amelyek a — túl — sokáig mellőzött írónak igazságot igyekeznek szolgáltatni. Ugyanakkor azt sem lehet nem észrevenni, hogy itt egy Kafka-monográfia magját tartjuk a kezünkben, amely remélhetőleg nem csak mag marad.

Vajda György Mihály nehéz feladatot vállalt magára, de nagyszerűen megoldotta. (Hogy lehet rosszul is, arról tanúskodnak a Világirodalmi Lexikon hasonló politikai beállítottságú írókról szóló cikkei.) Josef Weinheberrel való foglalkozásának eredményeként olvashatjuk a kötet egyetlen írását, amely egy a nemzetiszocializmussal nem csak szimpatizáló, hanem mellette kiálló költővel foglalkozik. Mindenfajta moralizálás vagy felháborodott elítélés nélkül mutatja be Vajda György Mihály a költő Weinheber világnézeti-politikai beállítottságát, és árnyalt képet rajzol a költőről és emberről, aki 1945-ben a szovjet csapatok közeledtére önkezével vetett véget életének. Hogy Weinheber költészetének formai jellemzőiről, valamint tartalmáról és mibenlétéről is olvashatunk, azt bizonyára nem kell külön hangsúlyozni.

Paul Celan is azokhoz a művészekhez tartozik, akik ezotérikus és messze nem mimetikus művészetet a semmiféle vagy csak nagyon alacsony példányszámokat eredményezett az NDK-ban, és az ottani germanisztikában is minimális visszhangra találtak ezek az írók — legalábbis ha a megjelent könyveket és írásokat tekintjük a visszhang alapjának. Ezért annál jelentősebb volt ez a finoman megérett bevezető tanulmány a celáni életműbe egy NDK-s szerző tollából, amelynek olvastakor alig tudjuk elhinni, hogy itt csak az NDK-beli új Celan-recepció elején álltunk, és ez a tanulmány nem egy már sokkalta hosszabb recepció és vita eredménye.

Bizonyára a leghálátlanabb dolgok közé tartozik a még élő írókkal és művészetükkel való foglalkozás, nemcsak mivel az összes élményeivel és eseményeivel nehezen átlátható kortárs irodalom újra és újra ki tudja vonni magát az áramlatok és folyamatok szerinti besorolások alól, hanem azért is, mert maguk az írók addigi alkotói munkájuk eredményeit negálva az irodalomtudomány kiformált téziseit megkérdőjelezi. Egyértelműen ezekhez a szerzőkhöz tartozik Peter Handke is, akinek fejlődését valamint beágyazódását az osztrák, de az egész német irodalomba is Salyámsy Miklós tanulmányában magabiztosan és meggyőzően vizsgálja fel az olvasó számára. Ez a tanulmány az NDK-beli olvasók számára nemcsak azért volt fontos, mert az NDK-ban alig jelent meg valami Handkéről.

Természetesen mindegyik tanulmánynak lett volna befolyása a szóban forgó írók további NDK-beli recepciójára, de úgy véljük, hogy az általunk kiemelt négy tanulmány esetében az írások jelentősége rendkívül nagy, velük eddig még nem járt utakon folytatódhatott volna az írókkal való foglalkozás, az NDK-ban.

Meg kell még említeni a kötet bibliográfiai részét, amelyben a szerzők műveinek és a legfontosabb szekunderirodalomnak a felsorolását találjuk — sajnos néhány apróbb hibával.

Összefoglalóan azt mondhatjuk: egészen biztosan évekre meghatározó jelentőségű lehetett volna ez a publikáció az NDK germanisztikának és irodalomtudományának Ausztria irodalmával foglalkozó része számára, ami a tanulmányok alapvető beállítottságát, a megközelítések módját illeti ha nem szűnt volna meg röviddel később az NDK.

Továbbá azért is fontos volt ez a kötet, mivel addig az NDK-ban figyelmen kívül hagy(at)ott szerzőkkel foglalkoztak addig szokatlan módon, amiben a magyar szerzők is kivészik a részüket, ezt mindenképpen hangsúlyozni kell.

Továbbá azt sem szabad elfelejteni, hogy a kötet kiadása szignál volt Ausztria felé is. (Ugyanakkor az sem kétséges, hogy az osztrák irodalomtudósok számára ez a kötet sokkal kevésbé izgalmas esemény, mint az NDK germanisztikája számára, ami a szóban forgó írókat és költőket illeti.)

Az érdeklődő olvasó számára viszont nagyon hasznos bevezető olvasmány ez a kézikönyv, ha igaz az is, hogy aki minél frissebb adatokat keres és hozzáférhet az iratrendező mappában és évről évre aktualizált külön-külön tanulmányok valamint bibliográfiai formájában megjelenő KLG-hez (Kritisches Lexikon zur deutschsprachigen Gegenwartsliteratur; edition text + kritik), az az utóbbiban fog lapozgatni.

Fontos kötetet vehetünk kézbe, tegyük is meg.

Kerekes Gábor

Andrea Seidler, Wolfram Seidler: Das Zeitschriftenwesen in Donauraum zwischen 1740 und 1809

Kommentierte Bibliographie der deutsch- und ungarischsprachigen Zeitschriften in Wien, Preßburg und Pest-Buda. (Schriftenreihe der österreichischen Gesellschaft zur Erforschung des 18. Jahrhunderts 1.)

Wien, Köln, Graz, Böhlau 1988. 294 l.

Az Österreicherischer Fonds zur Förderung der wissenschaftlichen Forschung elnevezésű alapítvány által támogatott kutatómunka, amelyet a Seidler házaspár végzett és könyv formájában megjelentetett, igen fontos kézikönyvnek minősül olyan irodalomtudósok, kultúrtörténészek, szociológusok és a történettudomány szakemberei számára, akik a 18. század és a Bécs—Budapest—Pozsony térség iránt érdeklődnek. A könyv kiterjedt aprómunka eredményeként jött létre, amelyet a szerzők nemcsak a három város és Prága könyvtáraiban végeztek, hanem különböző NDK- és NSZK-beli könyvtárakban is. Munkájuk során sikerült az 1740—1809 közötti időszakból összesen 290 folyóiratot fellelni és további 130 olyan folyóiratot másodforrások alapján regisztrálni, amelyek ma már hozzáférhetetlenek. A válogatás a fent említett három város német és magyar nyelvű periodikus kiadványaira terjed ki, olyan folyóiratokra, amelyek profiljuk szerint első sorban művészeti, tudományos, erkölcsi, pedagógiai, vallási, történeti és politikai témákkal foglalkoznak. Nem vették tekintetbe a szerzők egyrészt a napilapokat, másrészt az olyan periodikus kiadványokat, amelyek kizárólag aktuálpolitikai híradásra szorítkoztak. Ez a behatárolás a munka javát szolgálta, áttekinthetővé tette az anyagot és kiemeli a kulturális, kultúrtörténeti és kultúrszociológiai szempontból értékes kordokumentumokat. Így tudott érvényesülni a szerzőknek az a törekvése is, hogy a feldolgozott korszak tipikus jellemvonásaként annak felvilágosodott jellege domborodjék ki. Természetesen meg kell jegyeznünk, hogy itt lényegében a felvilágosodásnak speciális osztrák formájáról, a joze-finizmusról van szó.

Az 1740-nel, Mária Terézia uralkodásának első évével történő indítás, valamint a behatárolás a fenti három városra teljességében jogos és indokolt. A fiatal uralkodónó ugyanis első fellépésével a soknemzetiségű állam egész szellemi területén új atmoszférát teremtett, és a legközvetlenebbül érintve volt ebben az új atmoszférában Bécs, Pozsony és Pest-Buda. A Habsburg-ház első nőuralkodója már első fellépésekor külföldi országokban és a soknemzetiségű államon belül is erős szembenállással találkozott (ismeretes, hogy Poroszország és Bajorország is ellene fordult). Az ebből adódó feszült politikai helyzet érthető módon leginkább Bécsben volt érezhető. Az a reformmozgalom, amellyel Mária Terézia államát modernizálni akarta, hogy az egyéb németnyelvű államokkal szemben szellemi fölénybe hozza országát — ez tulajdonképpen kísérlet volt arra, hogy a soknemzetiségű államot átmentse a jövőbe —, a császári udvar közelében érződött legelőször és a legerősebben. Pozsony pedig a magyar királyság koronázó városa és az Országgyűlés

székhelye volt. A fiatal uralkodónak elsőnek itt kellett bizonyítania azzal, hogy képes-e leszerelni és saját szolgálatába állítani a lázadó magyar nemeseket. Pozsony ekkor a magyar nemesi öntudat és az arisztokrácia egyéni érdekeltségének és államrezonjából adódó törekvéseknek az atmoszférájában élt, amihez biztos háttérrel nyújtott a város német—magyar—szlovák polgársága. A címben említett harmadik város Pest-Buda — annak idején inkább csak három önálló város laza köteléke — magyar, német és szláv lakossága pedig a török uralom alól szabadulva ezekben az évtizedekben élte meg első jelentős gazdasági és szellemi felvirágzását.

A könyvben feldolgozott folyóiratok az említett három városban tulajdonképpen szorosán kötődtek a Mária Terézia által kezdeményezett reformokhoz és ezeknek a reformoknak a törekvéseit igyekeztek szolgálni. Kétnyelvűségüknél fogva — hiszen szinte valamennyi folyóirat rendelkezett melléklappal, amely minden esetben a másik nyelven készült, így számos német nyelvű folyóirat jelent meg Pozsonyban és Pest-Budán, de hasonlóképpen magyar nyelvű orgánumokat adtak ki Bécsben — a fenti folyóiratok így kiváló betekintést adnak a soknemzetiségű állam belső problémáiba. Úgy tűnt annak idején, hogy a reformkísérletek keresztülvihetők anélkül, hogy a soknemzetiségű államon belül a nacionalizmus pusztítana. Bécsnek kulturális közvetítő szerepe a nyugat és kelet között, valamint a Bécsből kiáramló kulturális hatás a Duna vonalán délkeletre e folyóiratok alapján követhető nyomon és tanulmányozható.

Vizsont probematikusnak tűnik a vizsgált korszak befejező dátuma, amely tulajdonképpen a tiroli népfölkelésnek az éve és mint ilyen a francia forradalomnak és Napóleonnak a soknemzetiségű államra gyakorolt hatásában új folyamat kezdetét jelzi. Ha már a vizsgálat túllépte a jozefinizmus korszakát, vagyis II. József uralkodásának tíz évét, akkor helyes lett volna kiterjeszteni a vizsgálatot a bécsi kongresszus idejéig.

A könyv felépítése a folyóiratok kezdőbetűjének ábécéjét követi, és először azokat a folyóiratokat vonultatja fel, amelyeket autopszi alapján be lehetett azonosítani. Ezeket követik azok az orgánumok, amelyek csak másodforrásokból voltak regisztrálhatók. Az annotáció minden esetben a folyóirat teljes címének közlésével kezdődik (magyar nyelvű folyóiratok esetében a cím német fordítását is közli). Utána jön az orgánum kiadójának a neve, majd a megjelent számok vagy évfolyamok, esetleg köteteknek a száma és végül a megjelenés helye, a megjelenés ideje (heti, kéthetenkénti, havi, negyedévi), a folyóirat terjedelme, mérete, nagysága. További fontos tájékoztatósi célt szolgál az annotáció azzal, hogy közli a folyóirat profilját, pl. „tudományos”, „gazdasági”, „pedagógiai”, „szórátkoztató”, „teológiai”, „orvosi”, „történeti”, „politikai”, „irodalmi”, „történeti-földrajzi”, „erkölcsi”, „erkölcsi-tanítói”, „oktatói”, „irodalmi-politikai”, „jogi”, „nőknek szóló”, „szabadkőműves”, „zenei”, „színházi”, „könyvészeti” stb.

Az egyes folyóiratok jellegének leírása tömör és precíz. A szerzők igyekeztek bemutatni, hogy az illető folyóirat a már létező egyéb orgánumok körében milyen helyet foglal el: teljesen új kiadványról van-e szó, vagy valamelyik régebbinek pusztán címváltozásáról. Ezzel együtt jelzik a szerzők azt is, hogy a megjelenő új folyóirat milyen viszonyban áll a már létezőkkel, azoknak a vonalát, programját osztja-e, vagy pedig opposícióban áll velük. Az annotációk szívesen idéznek az illető folyóiratokból, különösen a folyóirat indítását szolgáló programatikussal első számból. A továbbiakban az annotáció az orgánum tematikai gazdagságából ad bemutatót, így utalás történik a különösen érdekes, többnyire kultúrtörténeti vonatkozásokra. Befejezőként pedig a fellelhető adatok esetleges bizonytalanságáról, pontossághiányáról ad információt, s egyben utal arra, hogy mikor szűnt meg és milyen oknál fogva a folyóirat, vagy esetenként — ahol erre forrásokat találtak a szerzők — azt is jelzik, milyen példányszámban jelent meg és milyen körökben terjedt el.

Ilyen módon a könyv gazdag forrásanyagot nyújt a Duna középső folyása vidékének akkori időkre jellemző gazdasági, kulturális, politikai viszonyairól és egyben arra is ösztönöz, hogy a korszakot követő időben is bátran támaszkodjunk e vidék gazdag folyóiratanyagára. Kívánatos és érdemes lenne a három említett várostól északra, keletre és délre további kulturális centrumok folyóiratanyagát hasonló vizsgálat alá vonni. Különösen hiányt érzünk abban a tekintetben, hogy a három város különböző szláv nyelvű periodikus kiadványai nem nyertek felvételt, hiszen köztudott, hogy már ebben az időben különböző szláv nyelvek is rendelkeztek kiadványokkal. Ugyancsak hasznos lett volna vagy hasznos lehetne a jövő számára, ha hasonló jellegű kiadványoknál az annotáció a jelenleginél rendszerezettebb formában térne ki az egyes jellemző tulajdonságokra, és törekedne arra, hogy ne állóképet adjon az egyes orgánumokról, hanem azokat alakulásukban, változásukban mutatná be. Különösen vonatkozik ez olyan folyóiratokra, amelyek hosszabb időn, esetleg évtizedeken keresztül léteztek.

Mádl Antal

Szerkesztői közlemény

Kérjük munkatársainkat, hogy kéziratukat két példányban, 60 × 28-as gépelési tükörrel küldjék be.

Szerkesztőségi órák: péntek 11—14 óráig; telefon 251-2337 vagy 251-8577

A gyorsabb átfutás érdekében kérjük továbbá szerzőinket a jegyzetek következő alakítására:

- a) egyszerezős önálló kiadványok esetén: szerző neve (az illető nyelv sorrendjében), a mű címe. A megjelenés helye, éve. Az idézet lap-száma. 1. (Példa: George Brown: *Dream and Reality*, Oxford 1978 165. l.);
- b) egyszerezős, több önálló tanulmányt tartalmazó kötet esetén: a szerző neve; a tanulmány címe. — In: a szerző nevének kezdőbetűi; a kötet címe. Megj. helye, éve. Lapszám (a tanulmányé vagy az idézeté) l. (Példa: Charles Bonnet: *La vie d'une fée*. — In: Ch. B.: *La beauté de la diversité*. Marseille 1972. 126. (vagy: 112—134.) l.);
- c) többszerzős kötetek esetén: a szerző neve; a tanulmány címe. — In: a szerkesztő neve (szerk.); a kötet címe, mint b) pont alatt. (Példa: Giuseppe Pellegrini: *Il sogno di rinascità*. — In: Antonio Segre (szerk.): *L'istoria e cultura*. Firenze 1981. 93. l.);
- d) folyóiratcikkek esetén: a szerző neve; a tanulmány címe. — In: a folyóirat címe, évf.-a (éve), (amennyiben nem évszámozású) a szám, lapszám l. (Példa: Günter Kolbe: *Die Matepher bei Benn*. — In: *Deutsche Blätter*, XV. évf. (1976) 9. sz., 208. l.

Rövidítések: kötet = köt.; évfolyam = évf.; szám = sz.; lap = l. A jegyzetek száma után ne tegyünk pontot.

Szerzőink a kézirat beküldésével együtt közölnék nevüket, címüket, személyi számukat, munkahelyüket és beosztásukat.

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat főigazgatója
A nyomdai munkálatokat az Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat végezte
Felelős vezető: Zöld Ferenc
Budapest, 1991., Nyomdai tászkaszám: 19 014
Felelős szerkesztő: Szabics Imre
Műszaki szerkesztő: Sándor István
Megjelent: 8,40 (A/5) ív terjedelemben
HU ISSN 0015 – 1785

TARTALOMJEGYZÉK

T a n u l m á n y o k

Tokaji András: Kommunikációs szekvenciák Shakespeare Othellójában	1
Lukovszki Judit: Kísérlet a para-szöveg elemzésére egy Diderot-dramában (A családapa)	15
Rózsa Mária: Anyegin alakjának változásai Friedrich Bodenstedt és Bérczy Károly fordításában	22
B. Gaál Márta: Az ironia szerepe Blok Király a téren című drámájában	32
Cs. Jónás Erzsébet: A műfordítás mint a mű és a befogadó párbeszédének terméke ..	48
Zágonyi Ervin: Kosztolányi és Dosztojevskij	56
Surányi Ágnes: Az irodalmi alteregó és Virginia Woolf regényei	65
Kun Tibor: Európai nyelvű néger-afrikai líra a huszadik században	77

R e c e n z i ó k

P. Trugdill (szerk.): Language in British Isles. Cambridge, Cambridge University Press 1984. 587 l. (Rot Sándor)	87
Sándor Rot: Outlines of Present-Day Hungarian. Budapest, Tudományos Ismeretterjesztő Társulat 1986. 200 l. (Bence Lóránt)	89
Jurij Lotman: Puskin. Budapest, Európa Könyvkiadó 1987. 393 l. (Rózsa Mária)..	90
Österreichische Literatur des 20. Jahrhunderts. Einzeldarstellungen. Von einem Autorenkollektiv unter Leitung von Horst Haase und Antal Mádl. Berlin, Verlag Volk und Wissen 1988. 880 l. (Kerekes Gábor)	91
Andrea Seidler, Wolfram Seidler: Das Zeitschriftenwesen im Donaauraum zwischen 1740 und 1809. Kommentierte Bibliographie der deutsch- und ungarischsprachigen Zeitschriften in Wien, Preßburg und Pest-Buda. Wien, Köln, Graz, Böhlau 1988. 294 l. (Mádl Antal)	93

INHALTSVERZEICHNIS

S t u d i e n

András Tokaji: Kommunikative Sequenzen in Shakespeares Othello	1
Judit Lukovszki: Versuch der Analyse des Paratextes in einem Drama Diderots (Der Hausvater)	15
Mária Rózsa: Die Veränderungen in Onegin's Gestalt in den Übersetzungen von Friedrich Bodenstedt und Károly Bérczy	22
Márta B. Gaál: Die Rolle der Ironie in Blocks Drama König auf dem Platz	32
Erzsébet Cs. Jónás: Die Werkübersetzung als Produkt des Dialogs zwischen Werk und Rezipienten	48
Ervin Zágonyi: Kosztolányi und Dostojewski	56
Ágnes Surányi: Das literarische Alterego und die Romane Virginia Woolfs	65
Tibor Kun: Schwarzafrikanische Lyrik in europäischen Sprachen im zwanzigsten Jahrhundert	77

R e z e n s i o n e n

P. Trugdill (Hrsg): Language in British Isles. Cambridge, Cambridge University Press 1984. 587 S. (Sándor Rot)	87
Sándor Rot: Outlines of Present-Day Hungarian. Budapest, Tudományos Ismeretterjesztő Társulat 1986. 200 S. (Lóránt Bence)	89
Jurij Lotman: Puskin. Budapest, Európa Könyvkiadó 1987. 393 S. (Mária Rózsa) ..	90
Österreichische Literatur des 20. Jahrhunderts. Einzeldarstellungen. Von einem Autorenkollektiv unter Leitung von Horst Haase und Antal Mádl. Berlin, Verlag Volk und Wissen 1988. 880 S. (Gábor Kerekes)	91
Andrea Seidler, Wolfram Seidler: Das Zeitschriftenwesen im Donaauraum zwischen 1740 und 1809. Kommentierte Bibliographie der deutsch- und ungarischsprachigen Zeitschriften in Wien, Preßburg und Pest-Buda. Wien, Köln, Graz, Böhlau 1988. 294 S. (Antal Mádl)	93

Ara: 110 Ft

Előfizetési ára egy évre: 220 Ft

CONTENTS

Articles

András Tokaji: Communicative Sequences in Shakespeare's Othello	1
Judith Lukovszki: An Attempt of Analyzing the Para-Text of a Diderot Drama (Father of the Family)	15
Mária Rózsa: Variants of Onyegin's Character in Friedrich Bodenstedt's and Károly Bérczy's Translations	22
Márta B. Gaál: The Role of Irony in Blok's Drama The King on the Square	32
Erzsébet Cs. Jónás: Translation of Fiction as the Product of the Dialogue Between the Work and the Recipient	48
Ervin Zágonyi: Kosztolányi and Dostojevski	56
Ágnes Surányi: The Literary Alterego and the Novels by Virginia Woolf	65
Tibor Kun: Twentieth Century Black-African Lyrical Poetry in European Languages	77

Reviews

P. Trugdill (ed): Language in British Isles. Cambridge, Cambridge University Press 1984. 587 pp. (Sándor Rot)	87
Sándor Rot: Outlines of Present-Day Hungarian. Budapest, Tudományos Ismeretterjesztő Társulat 1986. 200 pp. (Lóránt Bencze)	89
Jurij Lotman: Puskin. Budapest, Európa Könyvkiadó 1987. 393 pp. (Mária Rózsa)	90
Österreichische Literatur des 20. Jahrhunderts. Einzeldarstellungen. Von einem Autorenkollektiv unter Leitung von Horst Haase und Antal Mádl. Berlin, Verlag Volk und Wissen 1988. 800 pp. (Gábor Kerekes)	91
Andrea Seidler, Wolfram Seidler: Das Zeitschriftwesen in Donauraum zwischen 1740 und 1809. Kommentierte Bibliographie der deutsch- und ungarischsprachigen Zeitschriften in Wien, Preßburg und Pest-Buda. Wien, Köln, Graz, Böhlau 1988. 294 pp. (Antal Madl)	93

СОДЕРЖАНИЕ

Статьи

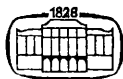
Андрас Токай: Коммуникативные секвенции в произведении Оттелло Шекспира	1
Юдит Луковски: Попытка анализа пара-текста в одной драме Дидеро (Отец семейства)	15
Мария Рожка: Изменения в образе Онегина в переводах Фридриха Боденштедта и Кароя Бейрци	22
Марта Б. Гаал: Роль иронии в драме Блока „Король на площади”	32
Эржебет Ч. Йонаш: Художественный перевод как диалог между произведением и рецептором	48
Эрвин Загони: Костолани и Достоевский	56
Агнеш Шурани: Литературное алтерего и романы Вирджинии Вульф	60
Тибор Кун: Негритянская лира Африки на европейских языках в XX столетии	77

Рецензии

P. Trugdill (red.): Language in British Isles. Cambridge, Cambridge University Press 1984. 587 стр. (Шандор Рот)	78
Sándor Rot: Outlines of Present-Day Hungarian. Budapest, Tudományos Ismeretterjesztő Társulat 1986. 200 стр. (Лоранд Бенце)	89
Jurij Lotman: Puskin. Budapest, Európa Könyvkiadó 1987. 393 стр. (Мария Рожка)	90
Österreichische Literatur des 20. Jahrhunderts. Einzeldarstellungen. Von einem Autorenkollektiv unter Leitung von Horst Haase und Antal Mádl. Berlin, Verlag Volk und Wissen 1988. 800 стр. (Габор Керекеш)	91
Andrea Seidler, Wolfram Seidler: Das Zeitschriftenwesen im Donauraum. Zwischen 1740 und 1809. Kommentierte Bibliographie der deutsch- und ungarischsprachigen Zeitschriften in Wien, Preßburg und Pest-Buda. Wien, Köln, Graz, Böhlau 1988. 294 стр. (Антал Мадл)	93

FILOLÓGIAI KÖZLÖNY

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
MODERN FILOLÓGIAI BIZOTTSÁGA
ÉS
A MODERN FILOLÓGIAI TÁRSASÁG
VILÁGRODALMI FOLYÓIRATA

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST
1991.

XXXVI. ÉVF. 3–4. SZÁM

FILOLÓGIAI KÖZLÖNY

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
MODERN FILOLÓGIAI BIZOTTSÁGA
ÉS A
MODERN FILOLÓGIAI TÁRSASÁG
VILÁGIRODALMI FOLYÓIRATA

Szerkesztőbizottság:

DOBOSSY LÁSZLÓ elnök; ABÁDY NAGY ZOLTÁN, FRIED ISTVÁN, HERMAN JÓZSEF, HORÁNYI MÁTYÁS, KÉRY LÁSZLÓ, KÖPECZI BÉLA, MÁDL ANTAL, ROT SÁNDOR, SALLAY GÉZA, SÜPEK OTTÓ, SZEGEDY-MASZÁK MIHÁLY, TÖRÖK ENDRE, VÖRÖS IMRE, WALKÓ GYÖRGY, D. ZÖLDHELYI ZSUZSA

Főszerkesztő:

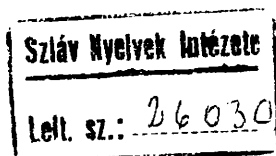
SALYÁMOSY MIKLÓS

Technikai szerkesztő:

KEREKES GÁBOR

Technikai munkatárs:

MIKLÓ JUDIT

E szám munkatársai: Antal László egyetemi tanár (USA); Hajas Attila főiskolai tanársegéd (Bárczi Gusztáv Gyógypedagógiai Főiskola); Hopp Lajos tudományos főmunkatárs (MTA Irodalomtudományi Intézete); Kerekes Gábor egyetemi tanársegéd (JATE); Magyar Miklós egyetemi tanár (MKKE); Répási Erzsébet főiskolai docens (BGyTE); Rózsa Mária könyvtáros (OSZK).

Szerkesztőség

1145 Budapest, Amerikai út 96
Filológiai Közlöny

A Filológiai Közlöny évente négy füzetben, kb. 32 nyomtatott íven jelenik meg

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR) 1900 Budapest, XIII., Lehel út 10/a., közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a Postabank Rt. 219-98636, 021-02799 pénzforgalmi jelzőszámra

Példányonként megvásárolható az Akadémiai Kiadó *Stúdium* Könyvesbolt Budapest V., Váci utca 22., és a *Magiszter* Könyvesbolt Budapest V., Városház utca 1. sz. alatti könyvesboltjaiban

Előfizetési díj egy évre: 220 Ft, egy szám ára: 55 Ft

Külföldön terjeszti a KULTURÁ Külkereskedelmi Vállalat
H-1389 Budapest, Pf. 149

Egy meghatározás vagy kettő? Bloomfield és Chomsky a nyelvről

ANTAL LÁSZLÓ

Van valami elkedvetlenítő abban, hogy a tágabb értelemben vett filológia területén (a nyelvészetet is beleértve) minduntalan sor kerül olyan dolgok felfedezésére, amelyek nem egyszer akár már évtizedekkel korábban ismertek voltak, csak éppen feledésbe merültek. Különösen nagy az esélye ennek akkor, ha egy tudományban (amint az a lingvisztikában történt az ötvenes évek végétől kezdődően) az alapvető axiómák radikális átalakulása megy végbe. A kibontakozó új irányzat hívei, akik nem sokra becsülik és főleg nem nagyon ismerik az előzményeket, lépten-nyomon felfedezni vélnek valamit, ami valójában nem új, sokszor pedig nem is igaz. Rövid írásom a nyelv egy ilyen — nem is új, nem is helytálló — meghatározását veszi szemügyre.

1. *Language and Linguistics* című munkájának első fejezetében Lyons áttekinti a nyelv több definícióját, amelyek olyan szerzőktől származnak mint Sapir (1921, 8), Bloch és Trager (1942, 5), Hall (1968, 158) és Robins (1979, 9–14). Ezek meglehetősen futólagos bírálata után rátér egy további meghatározásra, amely állítása szerint stílusban és tartalomban egyaránt eltér az előbbiektől: „Az utolsó definíció, amelyet itt idézni akarok, igen eltérő hangot üt meg: 'Mostantól fogva nyelvnek tekintem a mondatok egy (véges vagy végtelen) halmazát, mikor is a mondatok mindegyike véges hosszúságú és az elemek egy véges halmazából van megszerkesztve.' Ez a meghatározás Chomsky *Syntactic Structures* [1957, 13] című munkájából származik, amelynek megjelenése a transzformációs nyelvtan néven ismert mozgalmat indította el.” (1981, 7; angolul).

Lyons tehát úgy próbálja feltüntetni Chomsky iménti meghatározását, mint valami minőségileg új fejleményt a nyelv lényegének megragadásában. Ez meglepő mindenki számára, aki az újabbkori nyelvtudomány történetét valamelyest is ismeri. Ha a népszerű angol szerző visszapillantott volna a nem is olyan távoli múltba, akkor 1926-ban, a *Language* című folyóirat második évfolyamában találhatott volna egy meglepően hasonló definíciót: „A nyelv-közösségben létrehozható megnyilatkozások összessége az illető nyelvközösségnek a *nyelve*” (Bloomfield, 1926, 155; angolul).

Az első pillantásra Bloomfield meghatározása kevésbé kimunkált, mint Chomsky definíciója, de ez tévedés. Ki fogom mutatni, hogy tartalmazza mindazt, ami Chomsky definíciójában található; a két meghatározás lényegében azonos.¹

Kezdjük egy terminológiai kérdéssel. Bloomfield a 'megnyilatkozás' (utterance) kifejezést használja, míg Chomsky 'mondat'-ról beszél. Megnyilatko-

¹ A két meghatározás hasonlóságára először Hewson (1976, 320) mutatott rá.

zás és mondat bizvást nem azonos. Míg minden mondat megnyilatkozás (vagy lehet az), nem minden megnyilatkozás mondat. Azonban a jelen összefüggésben lényegében azonosaknak tekinthetők. Bloomfield is, Chomsky is azokra a beszédaktusokra gondol, amelyeket a nyelvközösségek létrehozhatnak. Empirikusabb beállítottságának megfelelően Bloomfield a 'megnyilatkozás'-t választotta, mert felfogása szerint a mondat az eredménye egy bizonyos elemzésnek, nem a kezdete. Chomsky, legalábbis a fentebbi meghatározás esetében, feltételezi, hogy a mondatok valamiképp *a priori* adva vannak az elemzés kezdetekor. Egy bizonyos értelemben Bloomfield 'megnyilatkozás'-a tágabb, mint Chomsky 'mondat'-a, mert magába foglalja a performancia esetlegességeit is (befejezetlen mondatokat, helyesbítéseket, ismétléseket, nyelvbotlásokat stb.). De azt követően, hogy ezek az esetlegességek az előre haladó elemzés során kiküszöbölődtek, a megmaradó szerkezetek messzemenően azonosak lesznek Chomsky mondataival.

Chomskyval ellentétben Bloomfield nem részletezi pedáns módon, hogy a megnyilatkozásoknak „véges hosszúságú”-aknak kell lenniük. Ez felesleges is lett volna, hisz a megnyilatkozások beszédaktusok („Minden beszédaktus egy *megnyilatkozás*”, Bloomfield, *ibid.*, angolul) és mint ilyenek szükségszerűen végesek. Mint tudjuk, később axiomatikus lett az amerikai leíró nyelvészetben hogy a megnyilatkozás „[. . .] egy személy beszédének bármely szakasza, amely előtt és után az illető személy szünetet tart” (Harris, 1951, 14; angolul). Tehát a megnyilatkozások *per definitionem* végesek. Lyons javaslatának, amely szerint a megnyilatkozások a beszéd, a *parole* elemei, míg a mondatok a nyelv, a *langue* elemei (1968, 52), semmi köze a deskriptivisták eredeti interpretációjához. Később rá fogunk mutatni arra, hogy *langue* és *parole* saussure-i ket-tösségének sohasem volt érdemi visszhangja az amerikai nyelvészetben.

Definíciójában Bloomfield nem említi az elemeket, amelyekből a megnyilatkozásokat szerkesztik, és azt a tényt, hogy az elemek e halmazának végesnek kell lennie. Azonban az egész deskriptív vállalkozás azon a feltevésen alapult, hogy ezek az elemek végesek — különben *ab ovo* reménytelen lett volna a nyelv leírásának kísérlete. Később a deskriptivistákat azzal vádolták, hogy a nyelvtanaik morféma-konstrukciók pusztá jegyzékai voltak. Noha Bloomfield sohasem fogadott volna el ilyen szűk célkitűzést, Harris pontosan ezt hangsúlyozta (lásd 1951-es munkája záró fejezetét). Mindenesetre, csak véges elemek sorolhatók fel.

2. Mint láttuk, a két definíció — Bloomfieldé és Chomskyé — lényegében azonos. Mindkettő úgy határozza meg a nyelvet, mint a beszéd összességét. S nagyon kérdéses, szerencsés dolog-e a nyelv ilyen meghatározása. Meghatározható az ember lába úgy, mint az összessége azoknak a lépéseknek, amelyek megtehetőek általa?² A megnyilatkozások (a mondatokat is beleértve) a nyelv

² Néhány évvel ezelőtt ugyanezt a kérdést így közelítettem meg: „Nyilvánvaló, hogy a mondatok közvetlenül, mint konkrét mondatok, nem képezhetik a nyelvet. Nem a mondatok a nyelv részei, hanem azok a szabályok, amelyek a mondatok létrehozására szolgálnak. A mondatok nem részei, hanem eredményei, produktumai a nyelvnek.” (Antal, 1977, 167; németül). Hewson e probléma megvilágítására a gyermek építő-készletének analógiáját alkalmazta: „Hogy mentesüljünk a szavak önkényétől és a jelen-tések zűrzavarától, javasolok egy konkrét és hatékony analógiát a mindennapi élet egy ismert jelenségével, a gyermek építő-készletével. Ilyen készlet számos üzletben vásárolható és segítségével a gyermek hidak, járművek, épületek, gépek, bútorok modelljeit készítheti el [. . .].”

eredményei vagy produktumai, nem maga a nyelv.³ Ha a 'nyelv' szót az általa létrehozható megnyilatkozások (és/vagy mondatok) jelölésére használjuk, akkor szükségünk lesz egy másik terminusra annak az eszköznek a jelölésére, amely ezeket a produktumokat létrehozza. Hagyományosan a 'nyelv' kifejezéssel a jeleket („az elemek véges halmazá"-t) jelölték, meg azokat a szabályokat, amelyek segítségével a megnyilatkozásokat (mondatokat) megszerkesztik. Ezt még Lyons is kénytelen elismerni, mert — korábbi elragadtatását némileg mérsékelve — megjegyzi: „Chomsky részleges definícióját, amely szerint a nyelv mondatok halmaza, amelyek mindegyike véges és elemek véges halmazából lett szerkesztve, ki kell terjeszteni, hogy tekintettel legyen a természetes nyelvek eme [a nyelvi rendszerek kétszintű struktúrák] lényeges sajátosságára” (1981, 60; angolul). Ha a nyelv azonos lenne az általa generálható mondatokkal, akkor — mivel a lehetséges mondatok száma végtelen — a nyelvet sem leírni sem megtanulni nem lehetne (vö. Hewson, 1976, 320).

A megnyilatkozások (mondatok) azonosítása a nyelvvel nyilvánvaló következménye annak a jelentős körülménynek, hogy *langue* és *parole* Saussure-i dichotómiája sohasem vert gyökeret az amerikai nyelvészetben. Nem csoda, hogy Bloomfield és általában az amerikai behavioristák elutasították: A behaviorizmus gyanakvással szemlélt mindent, ami kivonta magát a közvetlen megfigyelés alól, márpedig a *langue* nem megfigyelhető. Kevésbé érthető a virulens Saussure-ellenessége azoknak a generativista nyelvészeknek, akik saját állításuk szerint határozottan elméleti érdeklődésűek.

Hockett szerint Bloomfield elfogadta a *langue* Saussure-i fogalmát és még „1933-ban is ragaszkodott a *langue* fogalmához mint *társadalmi normához*” (1968, 15; angolul). De a Hockett által idézett passzus, amelyet Bloomfield 1927-ben írt, nem támogatja ezt az állítást: „Saussure rendszere ez: (1) valóságos tárgy, (2) fogalom, (3) akusztikai képzet, (4) beszédaktus [. . .]. Mindennek összessége a *langage*, míg az a szegmentum, amit a két teljesen mentális (2) és (3) terminus képez, a *langue*, a társadalmilag egyöntetű nyelvi alakzat. Saussure gondos fogalmazása világossá teszi a jelen problémát: Amit ő 'mentális'-nak nevez, az pontosan az, amit ő [másor] és mások 'társadalmi'-nak neveznek. Nincs szükség népszerű teológiai terminusokra. Jobban tesszük, ha elejtjük (2)-t és (3)-at, s ehelyett társadalmilag determinált megfelelelő beszélünk (1) és (4) bizonyos jegyei között” (Bloomfield, 1927, 217; angolul). Ez az idézet mindenekelelt azért jelentős, mert világosan mutatja Bloomfield kitünő nyelvészeti érzékét és judíciumát. Felismert valamit, amit a kritika képtelen volt felismerni egészen a hatvanas évek végéig, nevezetesen azt a tényt, hogy Saussure sokkal kevésbé volt pszichológiai beállítottságú, mint

Nyilvánvaló, hogy a készlet teljesen különbözik azoknak a modelleknek az együttesétől, amelyek építhetők belőle; a készlet a *langue* analógiája, míg a belőle építhető modellek a *parole* analógiája” (Hewson, 1976, 316; angolul).

³ Ebben az összefüggésben a gyakran kárhözvont Saussure-i felfogás (vö. Chomsky, 1968, 20), amely szerint a mondatok nem a *langue*-hoz tartoznak, hanem a *parole*-hoz, korántsem olyan égbekiáltó. Mint Hewson helyesen hangsúlyozta: „Ha visszatérünk a gyermek építőkészletének az analógiájához, akkor ezt a megállapítást [a mondatok nem tartoznak a *langue*-hoz] úgy fordíthatjuk le, hogy a modellek, amelyeket a gyermek a készletből összeállít, nem részei magának a készletnek, ez nyilvánvaló tény” (Hewson, 1976, 321). Nagyjából ugyanebben az időben a kérdést így közelítettem meg: „Ha a mondatok nem tartoznak a nyelvhez, ha nem részei, hanem produktumai a nyelvnek, akkor Saussure megállapítása, mely szerint a mondat nem a *langue*-hoz, hanem a *parole*-hoz tartozik, nem is olyan téves, mint Chomsky állítja” (Antal, 1977, 167; németül).

ahogy azt a terminológiája sugallja, mivel a 'pszichikai' terminust gyakran úgy használta, mint a 'társadalmi' szinonimáját (vö. Bierbach, 1978). Ugyanakkor azonban az idézet azt is mutatja, hogy Bloomfield lényegében elvetette a *langue* fogalmát még ebben a korrekt (azaz nem pszichikai) értelmezésben is (mint láttuk, a négy Saussure-i alkotórész közül csak a két 'láthatót és hallhatót', (1)-et és (4)-et tartotta meg, míg a megfigyelhetetlen (2)-t és (3)-at elvetette). Ezért Myersnek láthatólag igaza van, amikor kijelenti: „Az amerikai nyelvészek Bloomfield nyomán rendszerint a *parole* oldaláról közelítettek [...]” (1962, 6; angolul). Fontos itt az, hogy a *langue-parole* kettősség sohasem lett elfogadott módszertani szempont az amerikai nyelvészetben, legalábbis messze nem olyan mértékben, ahogyan azt az európai strukturalizmus alkalmazta. Például Trubetzkoy, mint tudjuk, fonetika és fonológia megkülönböztetését teljes egészében a *langue* — *parole* dualizmusra alapította, úgy határozva meg a fonológiát, mint a *langue* fonetikáját.

3. Noha, mint az olvasó láthatta, alapvetően egyetértek Hewson számos megállapításával, egy tekintetben a felfogásunk radikálisan különbözik (vö. Antal, 1984 és 1986/87). Hewson szerint a nyelv mentális vagy pszichikai, mert „a nyelv használata mentális folyamat” (1976, 319; angolul). Igen, csak hogy a nyelv használata nem azonos magával a nyelvvel. Vagy, Hewson saját hasonlatát alkalmazva, a modellkészítés (legalábbis részben) mentális folyamat, de az építőkészlet nem mentális. Ha a nyelv társadalmi és az egyéntől független, amint azt Saussure ismételt hangsúlyozta, akkor nem lehet pszichikai. Azt vallani, hogy a nyelv mentális vagy pszichikai, nos, ez nemcsak Saussure nézeteivel ellentétes (jóllehet látszólag megegyezhet a terminológiájával a 'pszichikai' terminus félrevezető kettős használata miatt, amint arra Bierbach mutatott rá fentebb említett könyvében), hanem egyben elfogadását jelenti a Chomsky által propagált kompetencia fogalmának is, mint a nyelvtudomány állítólag egyedüli tárgyának. Másszóval, ha a nyelvet pszichikainak tekintjük, akkor elkendőzzük „[...] az alapvető különbséget a beszélőknek a nyelvvel kapcsolatos ismerete meg a *nyelvek* között, amelyeket a beszélők ismernek” (Katz, 1985, 193; angolul). És itt egy pillanatra vissza kell térnünk Bloomfieldhoz és a behaviorizmushoz. A behaviorizmus megérdemelten bírálható számos tekintetben. Azonban ez mitsem változtat azon a tényen, hogy lényegében a nyelvészet mindig a verbális viselkedés tudománya volt és nyilván mindig az is marad.⁴ Hockettnak tökéletesen igaza volt, amikor leszögezte: „A nyelvész teóriákat keres, amelyek megfigyelések általánosításai és a *beszédre* vonatkoznak. Ezek az elméletek predikciókat eredményeznek és későbbi megfigyelések alapján helyesbítve lesznek. A nyelvésznek fel kell tételeznie, hogy a tényleges beszéd megfigyelt törvényszerűségei voltaképpen a nyelvhasználóiban található szokások, és nem, mondjuk, a napfény hatására előálló kémiai reakciók. A nyelvész ezeket a szokásokat 'nyelv'-nek nevezi. Ez a javaslat része a *beszédre* vonatkozó elméletalkotásunknak. Nincs értelme feltételezni, hogy a *nyelveknek* van egy külön elmélete” (Hockett, 1968, 65—6; angolul).

⁴ „A nyelv egyének feletti szabályok, normák összessége, amelyek az egyének verbális viselkedését kötelező erővel szabályozzák. A viselkedés szabályai, és *de facto* csak a viselkedésben léteznek. Ezért a nyelvtudomány viselkedéstudomány; nyelvi ismereteink elsődleges forrása a verbális viselkedés és a jövőben is az marad. A nyelv olyan szabályok rendszere, amelyek a verbális viselkedésünket írják elő” (Antal, 1977, 167). Természetesen nem abban az értelemben írják elő, hogy mit mondjunk, hanem hogy miként mondjuk.

lul). Hockett itt nem tagadja a nyelv létét, inkább a megfelelő perspektívába helyezi. A nyelv a beszéd elmélete, amennyiben a verbális viselkedést (a beszédet) egy közvetlenül soha meg nem jelenő és meg nem figyelhető nyelv feltételezett tulajdonságaira vezetjük vissza, azok segítségével magyarázzuk. Ez természetesen nem jelenti azt, mintha a nyelv semmi egyéb nem lenne, csak a nyelvész elméleti konstrukciója. Ez azt jelenti, hogy a nyelv valóság, de a valóságnak nem fizikai és így nem megfigyelhető szférájához tartozik.

A nyelv szubjektív ismerete (Chomsky kompetenciája) létezhet a beszéd-től függetlenül. A tudatunkban van akkor is, amikor éppen nem beszélünk. De a működő, a valóságos nyelv, Saussure egyéntől független *langue*-ja csak a beszéd valóságában létezik, mint annak belső szabálya.

4. A párhuzamot, sőt, részleges azonosságot Saussure *langue-parole* dichotómiája és Chomsky kompetencia-performancia fogalompárja között a szakirodalom ismételtelen tárgyalta (vö. Koerner, 1972, 253; Lyons, 1968, 51; Heger, 1969, 148–50; Antal, 1977, 156 és 179). Ezúttal egy másik lehetséges párhuzamra szeretnék rámutatni. Felszíni struktúra és mély struktúra kettőssége — a megkülönböztetés, mint tudjuk, Chomskytól származik — némely tekintetben a *langue-parole* dichotómiára emlékeztet.⁵ Vajon teljesen abszurd dolog lenne az ún. elliptikus mondatok esetében a *langue-parole* kettősségre hivatkozni? Nem mondhatnánk azt, hogy pl. a *Péter sem* elliptikus mondat nem más, mint a *parole*-változata egy teljes *langue*-mondatnak, mondjuk annak, hogy *Péter sem kapott levelet*, vagy bármely más 'teljes' mondatnak, amelynek a *Péter sem* a rövidítése lehet? Nem szabadulhatnánk meg számtalan *ad hoc* transzformációtól arra hivatkozva, hogy a beszéd mindig, vagy majdnem mindig, tökéletlen realizációja a nyelvnek?

Mint fentebb láttuk, Lyons először dicséri Chomsky idézett definícióját, majd később, ugyan szörmentén, de elmarasztalja. Az igazat megvallva nehéz lenne megmondani, mi is hát a nyelv Chomsky szerint. Egy helyen azt közli az elképedt olvasóval, hogy „[...] a 'nyelv' fogalma másodlagos és teljesen jelentéktelen. Nincs semmi paradox vagy kifogásolni való az ilyen következtetésekben, s azok láthatólag nem vetnének fel különleges problémákat.” (Chomsky, 1980, 127; angolul). Valójában semmi meglepő nincsen ebben a megállapításban. Ha a nyelvtudomány egyedüli és igaz tárgya, mint azt oly sokszor hallottuk éppen Chomskytól, az egyéni kompetencia, a nyelv egyéni ismerete, akkor az egyéni feletti általános nyelv üres absztrakció. Pontosan ez volt Paul meggyőződése: „Voltaképp annyi nyelvet kell megkülönböztetnünk, ahány egyén van” (1920, 31; vö. Antal, 1984). Tehát határozott különbség van egyfelől Paul meg a generativisták, másfelől pedig Saussure között, hisz az utóbbi számára a nyelv nemcsak „teljesen társadalmi és független az egyéntől” (Saussure, 1966, 18; angolul), hanem „konkrét” is (*ibid.* . . . 15).

Nincs módunk arra, hogy ezt a bonyolult problémakört részletesen tárgyaljuk. Csak egy kérdést szeretnék felvetni: Vajon Chomsky alaposan végig gondolta, hogy milyen következményekkel járna a nyelv fogalmának feladása? Többek között azt jelentené, hogy a 'nyelv'-ről tett minden megállapítás teljesen üres lenne. Márpedig százával és százával találhatók megállapítások a nyelvről Chomsky minden munkájában.

⁵ E párhuzamra utal Hewson is (1976, 342), de érdemben nem tér ki rá.

IRODALOM

- L. Antal: Die Wirklichkeit der Sprache. — In: *Annales. Sectio Linguistica*, 8. évf. (1977) 145—192. 1.
- L. Antal: Pszichologizmus, platonizmus és realizmus a nyelvészetben. — In: *Filológiai Közlöny*, 30. évf. (1984) 123—140. 1.
- L. Antal: A pszichologista falláció a nyelvészetben. — In: *Filológiai Közlöny*, 32—33. évf. (1986—1987) 84—90. 1.
- Ch. Bierbach: Sprache als „Fait social”. Die linguistische Theorie F. de Saussure’s und ihr Verhältnis zu den positivistischen Sozialwissenschaften. Tübingen 1978.
- B. Bloch és G. L. Trager: *Outline of Linguistic Analysis*. Baltimore 1942.
- L. Bloomfield: A set of postulates for the science of language. — In: *Language*. 2. évf. (1926) 153—164. 1.
- L. Bloomfield: On recent work in general linguistics. — In: *Modern Philology*, 25. évf. (1927) 211—230. 1.
- N. Chomsky: *Language and Mind*. New York 1968.
- R. A. Hall: *An Essay on Language*. Philadelphia/New York 1968.
- Z. Harris: *Methods in Structural Linguistics*. Chicago 1951.
- K. Heger: Die Semantik und die Dichotomie von Langue und Parole. — In: *Zeitschrift für romanische Philologie*, 85. évf. (1969) 144—215. 1.
- J. Hewson: Language and parole since Saussure. — In: *Historiographica Linguistica*, 3. évf. (1976) 315—348. 1.
- F. Hockett: *The State of the Art*. *Janua Linguarum* 73. The Hague 1968.
- J. J. Katz: An outline of platonist grammar. — In: *J. J. Katz: The Philosophy of Linguistics*. Oxford 1985.
- E. F. K. Koerner: Ferdinand de Saussure. *Schriften zur Linguistik*, Band 7. Braunschweig 972.
- J. Lyons: *Introduction to Theoretical Linguistics*. Cambridge 1968.
- J. Lyons: *Language and Linguistics*. Cambridge 1981.
- L. M. Myers: Two approaches to languages. — In: *Publication of the Modern Language Association*, Vol. 77, Part 2, (1962) 6—10. 1.
- H. Paul: *Prinzipien der Sprachgeschichte*. Halle 1920.
- R. H. Robins: *General Linguistics. An Introductory Survey*. London 1979.
- E. Sapir: *Language*. New York 1921.
- F. de Saussure: *Course in General Linguistics*. New York 1966.

Mikes Kelemen és Claude Fleury

HOPP LAJOS

A XVIII. század elején, a Rákóczi-emigráció francia- és törökországi éveiben a fejedelem és kamarása még Cl. Fleury életében olvashatta a jeles szerző műveit. Közülük számos kötet megvolt Rákóczi rodostói könyvtárában, köztük a Mikes által lefordított *Les Moeurs des Israélites* és *Les Moeurs des Chrestiens* című¹ munkák is. *Az Izraéliták Szokásáról és A Keresztényeknek Szokásáról* c. kiadatlan fordítások² korabeli francia eredetijének ismert szerzője Claude Fleury, 1640. decemberében született Párizsban. Atyja normandiai (Rouen) származású párizsi ügyvéd (avocat au Conseil privé) volt, aki gyermekét a jezsuiták Collège de Clermont-i iskolájába küldte, ahol a francia előkelőség fiai nevelkedtek. S mivel atyja ügyvédi pályára szánta, hat kollégiumi iskolaév után Cl. Fleury a polgári jog és jogtörténet tanulásába fogott; emellett az irodalom volt egyik fő kedvtelése. Még nem töltötte be 18. évét, amikor parlamenti ügyvéddé fogadták (1658); csaknem tíz esztendeig tevékenykedett itt. Jogi tanulmányait M. de Gaumont „conseiller au parlement” irányításával folytatta. Látogatta M. de Montmor tudós törvényszéki bíró szalonját. Szívesen látta őt Guillaume de Lamoignon „premier président du parlement”, akinek fogadásain olyan jeles személyiségekkel találkozhatott, mint Bourdaloue, Bossuet, Boileau, Pellisson, Rapin.

Jogi tevékenységével párhuzamosan érdeklődése kiterjedt a történelmre, az irodalomra, az antik kultúrákra. Kutató hajlama és a magány kedvelése már ifjú korában a könyvekben való elmélyülésre inspirálta. Atyja halála (1667) után egy életre szóló elhatározás kezdett érlelődni benne, amit összefüggésbe hoznak Bourdaloue és Bossuet személyes hatásával is. Elhivatottságot érezve az egyházi pályára, tanulmányait kiterjesztette a teológia, az egyháztörténet, a patrisztika és a kánonjog területére is. Az ígéretes ügyvédi jogi világi pályát a papi hivatás vállalásával cserélte föl. 1669 júniusában a csaknem harminc éves Cl. Fleuryt pappá szentelték.

¹ De Saussure Czézárnak II. Rákóczi Ferenc fejedelem udvari nemesének Törökországi levelei 1730–39-ből és följegyzései 1740-ből [. . .] Lettres de Turquie et Notices de César de Saussure [. . .] Közli Thalý Kálmán. Budapest 1909. 365–368. l.: Catalogue des Livres de la Bibliothèque. Rodosto 1736; Zolnai Béla: II. Rákóczi Ferenc könyvtára. Kny. a Magyar Bibliofil Szemle 1925/26. évf.-ból. Budapest 1926. 27. l.

² OSzK Quart. Hung. 1098. 4°; Papp Endre: Mikes Kelemen kiadatlan kéziratái. Budapest 1895. 4., 23. l.; Kürthy Menyhért: Mikes Kelemen kiadatlan munkái. Egri Főgimnáz. Értesítő 1906–1907. 5., 26., 28–30., 55–56. l.; feltűnő, hogy Nagy József: Fleury Kolos. (Budapest 1906. 28. l. Kny. a Magyar Paedagogia XV. évf.-ból) c. dolgozatában nem tud Mikes Fleury-fordításairól; Király György: Mikes Kelemen fordításai. Egyetemes Philológiai Közölny 1912. 27–28. l.

Első „sermo”-ját egy év múltán, 1670 júliusában mondta el. Ebben az évben készült az ún. Académie de M. de Lamoignon számára a *Discours (ou Lettre) sur Platon*, amelyben Szókratész filozófiája és az evangéliumi erkölcs összefüggéséről értekezett. A felkészülés éveiben Bossuet, Fénelon s mások társaságában részt vett a „petit concile” tudós kör munkájában, amely az egyházatyák, az egyháztörténet s a gyakorlati teológia kérdéseinek tanulmányozására irányult. 1672-ben kitüntető megbízásban részesült: Királyi rendeletre Armand de Conti herceg — Dauphin mellett nevelődő — két árvájának preceptora (prêtre et sous-prcepteur) lett. A tisztségre Bossuet, a Dauphin nevelője ajánlotta s jelölte ki. A rábízott ifjak számára írta a *Traité du choix et de la méthode des Études* (1675, megj. 1686), és *L’Institution au Droit françois* című munkáját. Bossuet hívének s tanítványának munkássága elismerést váltott ki az udvarban s mesterében egyaránt. Gyakran sétáltak együtt társalogni Cordemoy, La Bruyère és mások kíséretében a Versailles-i park egyik sétányán, amelyet „Allée de Philosophes”-nak neveztek el róluk. Ezekre az eszmecserékre vonatkozó némely korabeli följegyzés is fennmaradt. Ekkortájt készült Fleury *Histoire du Droit françois* (1674) és *Institution au Droit ecclésiastique de France*³ (1677), továbbá egy később megjelent könyvének kézírata, az udvari társadalmi viszonyokat érintő — a Dauphin által kulcsfontosságúnak ítélt — *Les Devoirs des maîtres et des domestiques* (kiad. 1688). Amikor Conti herceg fiainak nevelése befejeződött, Bossuet új feladatra szemelte ki. A király kegyét elnyerve, 1680-ban De Vermandois herceg, XIV. Lajos Mlle de La Vallière-től született, törvényesített tizenhárom esztendő fia nevelője lett. A királyi gyermek elhalálózása (1683) után a Napkirály udvari könyvtárosának nevezte ki Fleuryt, immár „királyi pensio”-val.

Cl. Fleury újabb életrajzi összefoglalásában ezek a jellemző sorok olvashatók: „Bien qu’il eût été, pendant toute sa vie, fort occupé par des fonctions de pédagogue qu’il prenait très au sérieux, bien qu’il eût été mêlé, dans l’ombre, à toutes les grandes discussions religieuses de son temps: gallicanisme (il assista à l’assemblée de 1682), quiétisme et jansénisme, Cl. Fleury a beaucoup écrit [. . .]”⁴ („Jóllehet egész életében lefoglalta pedagógiai tevékenysége, amit rendkívül komolyan vett, s a háttérbe húzódva benne volt kora minden nagy vallási vitájában, mint a gallicizmus — jelen volt az 1682. évi gyűlésen —, a quietizmus és a janzenizmus, Cl. Fleury sokat írt.”) Valóban a sokat alkotó szerzők közé tartozott, de műveit erudícióval és írói kifejezés- és stílusképességgel hozta létre. Említett első értekezéseit gyakorlati nevelő munkája hívta életre. A gondjaira bízott főrangú tanítványoknak szánta a nyolcvanas évek elején írt könyveit is.

Ezek közé tartozott a Rákóczi rodostói könyvtárában meglévő, Mikes által lefordított munka is. A negyvenéves szerző egymást követően három könyvet publikált: *Les Moeurs des Israélites* (1681), *Les Moeurs des Chrétiens* (1682), *Catéchisme historique* (1683). E három műben, Fleury szerzői s gyakorlati nevelői elgondolása szerint, a *Traité du choix et de la méthode des Études* kéziratában korábban kifejtett valláserkölcsei nevelési rendszer alkalmazására

³ Ez utóbbi megvolt az állam és egyház, vallás és politika kérdései iránt mindig érdeklődő Rákóczi rodostói könyvtárában; vö. Catalogue [. . .] 1736. I. m. 1909. 367. l.; Zolnai, i. m. 1926. 26. l.

⁴ Dictionnaire de Biographie française, sous la direction de R. d’Amat. XIV. köt. Paris 1979. 36. l.

került sor.⁵ A *Traité* megírására egyébként egy olyan személy ösztönzésére vállalkozott, akinek engedelmességre kellett. Ez a személy valószínűleg Bossuet volt, s óhaja találkozott Fleury alkotó szelleméből s oktatói tapasztalataiból fakadó írói szándékával. A *Traité*ben összegezett elvek alapján az értekezés Fleury említett írásai kulcsának tekinthető. A XVIII. századi francia oktatási rendszerről adott kritikája egy új oktatási program alapjainak kifejtésével párosul benne; kézírata az előbb jelzett három könyv megjelenése után került kinyomtatásra.

Az első kettő, *Les Moeurs de Israélites* és *Les Moeurs des Chrétiens*, a bibliai történetek és épületes példák feldolgozása, antik auctorok és modern szerzők felhasználása révén történeti tablót nyújt a zsidókról és Jézus Krisztus életéről, s az első keresztényekről. Az *Izraéliták* . . . első kiadását befolyásos személyek hagyták jóvá.⁶ A *Keresztények* . . . megjelenésekor is ők adták az „approbációt”.⁷ A két könyv összetartozását hangsúlyozandó, később együttes kiadásba foglalták őket, hiszen az utóbbi az előző téma folytatásának tekinthető.

A nyolcvanas évek derekán Fleury abbé egy apátságban (l'abbaye de LocDieu, dans le diocèse de Rhodéz, ordre de Cîteaux) találjuk. 1684-től királyi kinevezéssel tartózkodik itt; 1685-től a király neki adományozta. Újra találkozott a fiatal Fénelon abbéval, Meaux-i püspökkel, akivel együtt járja az egyházmegyét és segítségére van hivatalában. A Nantes-i ediktum visszavonása (1685) után csatlakozott hozzá, s megosztotta vele gondjait, amelyek új püspöki megbízatásával, Saintonge és Poitou misszióinak irányításával támadtak. Térítő munkájukat a keresztényi szeretet jegyében végezték; keresztényi lelkiülettel enyhíteni igyekeztek e provinciák lakóinak helyzetét, amely a vallási türelmetlenség és vérengzéssel kísért erőszakos térítés („dragonades”) következtében válságosra fordult. Egymás iránt tanúsított megbecsülésük és barátságuk megmaradt köztük nehéz „missziójuk” végeztével is. Fénelon jutalmul a „précepteur des enfants de France” tisztelet nyerte el; Fleuryt is sikerült hasonló királyi nevelői tisztségbe („sous-précepteur des petits-fils du roi” — des ducs de Bourgogne, d'Anjou et de Berry) helyeztetnie az udvarban (1689). Az új pedagógiai feladatokból fakadó eszmecsere, írói-nevelői gondolatok szorosabbra fűzték a köztük lévő baráti, szellemi kötelékeket.

Cl. Fleury másfél évtizedet töltött ebben a minőségben az udvarban. Azt tartják róla, hogy ezalatt szerény és könyvek közé visszavonult munkás életet élt, mint korábban kedves apátságában. A gallicanizmus vitájában ő is hallatta szavát, 1690-ben írta *Discours sur les libertés de l'Église gallicane* [. . .] fejtegetését a francia nemzeti egyház kiépítését célzó mozgalom ügyében. Minden idejét a nagy erudícióval tervezett *Histoire ecclésiastique* előkészítésére szentelte, amelynek első húsz kötete az ő nevéhez fűződik. Egyháztörténetének I. kötete 1691-ben jelent meg; kiadása 1720-ig folytatódott Mabilon, Bernard de Montfaucon, Dom Ruinart, Dom Calmet, Lenain de Tillemont

⁵ A Catéchisme [. . .] és a Traité [. . .] is megtalálható a rodostói könyvek jegyzékében, Catalogue [. . .]. I. m. 1909. 367. l.; Zolnai, 1926. 5., 12–13., 26. l.

⁶ „Approbation de Messire Jacques Benigne Bossuet, ancien Evêque de Condom, premier Aumosnier de Madame la Dauphine. Donné au Chasteau Royal de Saint-Germain en Laye le 13. Janvier 1681.” Utána „Approbation de Monsieur Pirot, Docteur et Professeur de Sorbonne. En Sorbonne le 16. Novembre 1680.”

⁷ „Approbation de Monseigneur l'Evêque de Meaux. Donné à Paris le 28. Février 1682. J. Benigne, E. de Meaux.” Alatta „Approbation de Monsieur Pirot, Docteur et Professeur de Sorbonne. En Sorbonne le 18. Février 1682.”

közreműködésével.⁸ 1696-ban az Académie française negyven tagja közé került, La Bruyère megüresedett helyére. Bossuet titkára, Lediou abbé egy levele szerint még ebben az évben kinevezhették volna Montpellier püspökének, de az ügy halasztódott. A quietizmus pöre („la querelle du quietisme”) csakhamar megrendítette Fleury helyzetét. Nem azért, mintha osztozott volna Mme Guyon tévesnek ítélt tanaiban, hanem Fénelonhoz fűződő barátsága miatt, mivel az ekkori Combray-i püspök kegyvesztettsége baráti körére is kiterjedt. Bossuet közbenjárására Fleury udvari pozíciója megszilárdult (1706). Bossuet ekkor a gazdag „prieuré d'Argenteuil” kolostort adta Fleurynek, aki Loc-Dieu apátságát visszaadta a királynak. A hivatalos udvari kötöttségektől mentesen, a hetven éve felé közeledő tudós író munkájába temetkezett.

XIV. Lajos halála (1716) után a régens az idős papot visszahívta az udvarba az ifjú XV. Lajos gyóntatójának. Kinevezésekor az orleansi herceg állítólag így nyilatkozott: „Je vous ai choisi parce que vous n'êtes ni janséniste, ni moliniste, ni ultramontain.” („Önt választottam, mivel ön nem janzenista, se molinista, se ultramontán.”) Fleury 1722-ben vált meg — magas korára tekintettel — utolsó udvari megbízatásától. A következő évben 1723. július közepén halt meg.⁹

Cl. Fleury munkásságának első két évtizede (1670—1690) után következő további hármat (1690—1723) főműve létrehozásának szentelte. Méltatói a korabeli forrásokból különféle véleményeket idéznek a szerző életművének megítélésével kapcsolatban; eszerint Voltaire, főleg a *Discours préliminaires* tartalmára célozva, írta: „C'est la meilleure histoire de l'Église qu'on ait jamais faite [. . .].” („Ez a legjobb egyháztörténet, amelyet valaha létrehoztak [. . .].”) Számos kritikusa (l'abbé Lenglet, Lonquerne, La Harpe) úgy vélte, hogy nem annyira történeti műről van szó, hanem inkább az ilyen összegezés alapjául szolgáló forrásanyagok gyűjteményéről, amely a szerző gondosságáról és tárgyilagosságáról, a tények mérlegeléséről tanúskodik.

Ami Fleury stílusát illeti, La Harpe szerint, „simple, clair et naturel”, tehát egyszerű, világos és természetes; L'abbé Desfontaines pedig azt írja róla, hogy „le style est simple, quelquefois négligé, mais presque toujours pur, élégant, concis [. . .].” („Stílus egyszerű, néha hanyag, de csaknem mindig tiszta, elegáns, tömör [. . .].”) Írói magatartását jellemezve Lemaître de Claville egyik munkájában (*Traité du vrai mérite*) hangsúlyozza: „Jamais homme ne fut plus savant et plus simple, plus humble et plus élevé [. . .].” („Soha ember nem volt tudósabb, egyszerűbb, szerényebb és emelkedettebb [. . .].”) M. Adam az Académie française-ben Fleury megüresedett székét elfoglalva, az alkalomhoz illő emlékbeszédet mondott róla 1723. dec. 2-án, méltatva emberi és tudósi kvalitásait, kiváló szellemét és hatalmas erudícióját, dicsérve kereszt-

⁸ Ez is megvolt a fejedelem rodostói könyvtárában, Catalogue 1736. I. m. 1909. 365 l.; Zolnai, i. m., 1926. 5., 21—22. l.

⁹ Dictionnaire de Biographie française, XIV. köt., 1979. 36. l.; Bibliographie de la littérature française du XVIIe siècle, par A. Cioranescu. II. köt. Paris 1969. 891—893. l.; Dictionnaire des Lettres françaises, publ. sous la dir. du G. Greente. Le dix-septième siècle. I. köt. Paris 1954.; Dictionnaire historique, par Louis Moréri. Paris 1673—1681—1718, és Le grand dictionnaire historique. X. köt. Paris 1759. — Nouveau Dictionnaire historique, par Louis Chandon. 4. köt. Avignon 1766. Réédité par Antoine-François Delandine: Nouveau Dictionnaire historique. 13. köt. Lyon 1804—1805.; Biographie universelle ancienne et moderne. Nouv. éd. publ. sous la dir. de M. Michaud. Paris 1843—1857 etc.; Nouvelle Biographie Générale [. . .]. Publié par MM. Firmin Didot-Frères, sous la dir. de M. Hofer. Paris 1862—1877.

tényi erényeit.¹⁰ Cl. Fleury több évtizedes munkássága alatt levelezésben állt tudós kortársaival, akikkel a becses forrásanyag bizyonysága szerint eszmecseréket és polémiákat folytatott főleg egyháztörténeti kérdésekben és pedagógiai, vallás-erkölcsi tárgykörökben.

Művei közül több Rákóczi és Mikes forrásértékű olvasmánya volt,¹¹ s polémikus jellegüknél fogva beletartoztak a korabeli politikai, eszmetörténeti viták európai áramába.

A francia forrásmű és a magyar fordítása

Rákóczi Franciaországból magával vitt, rodostói könyvtárában megőrzött, és a fejedelem kamarása által fordításra kiválasztott munka őskiadása: *Les Moeurs des Israélites, où l'on voit le modèle d'une politique simple et sincère pour le gouvernement des états et la réforme des moeurs, par M. Fleury* (1681) — *Les Moeurs des chrestiens, par M. Fleury.* (1682) S az első együttes (éditions collectives) kiadás: *Les Moeurs des Israélites et des chrestiens, par M. l'abbé Fleury.* (1700)

A megvizsgált korabeli kiadások alapján igyekeztünk meghatározni a francia forrásmű megfelelő, a magyar fordításhoz legközelebb álló kiadását. A szerkezeti, illetve szövegbeli egyezések és eltérések nyomán a Mikes-fordítások valószínűsíthető forrásai az *Izraeliták* esetében az 1701-es nyolcadrét (és 1712, 1713 stb.), a *Keresztények* esetében pedig az 1690-es nyolcadrét (és 1700, 1701 stb.) kiadás; együttes kiadásból e két típus valamelyikéből szerkesztett (1720, 1727 stb. tizenkettedrét) közös kötet a megfelelő.

Az előbbi harmincöt fejezetből áll; Ábrahámtól Jeruzsálem pusztulásáig tartó kétezer év történéseit foglalja magában. A bevezetesként szolgáló első fejezet („Dessein de ce Traité”) szól az értekezés célkitűzéséről; a mű három nagyobb részre oszlik: Patriarches. II—IV. fej. — Israélites. V—XXVIII. fej. — Juifs. Captivité. XXIX—XXXV. fej. Tehát a pátriárkák idejétől az izraeliták vándorlásain és fogságán keresztül rabságukból való megszabadulásukig, majd hanyatlásukig.

Az utóbbi hatvankilenc fejezetet tartalmaz: az előzményekhez kapcsolódva az I. Beszélgetés (I. fej. „Division de ce Traité”) a négyes szerkezeti felosztást okolja meg az őskereszténységtől; Krisztus életétől kezdve az üldöztetések át a keresztény fejedelmekig és a keresztények megromlásáig: Vie de Jesus Christ. (II—III. fej.) — Temps des persécutions. (IV—XXXIII. fej.) — Princes chrétiens. (XXXIV—LIV. fej.) — Relâchement des chrétiens. (LV—LXVIII. fej.) — (LXIX. fej.) Conclusion.

Fleury gyakorlott értekező és tudós erényekkel rendelkező író. A könyv célkitűzéséről és szerzője szándékairól előrebocsátott fejtegetés önmagában is egy kis értekezés. Tömörségére és fontosságára való tekintettel a fordító — a későbbiekhez képest — alig rövidített rajta. Isten „választott népének” histó-

¹⁰ Dictionnaire XIV. köt. 1979. I. h.; Moréri, Chandon-Delandine, Michaud, Firmin-Didot, vonatkozó kötet; vö. Louis Genay: Un pédagogue oublié du XVIIe siècle. L'abbé Fleury. Paris 1879. 65. l.; Abbé Fr. Gaquère: La vie et les ouvrages de Cl. Fleury. (1640—1723) Paris 1925. 515. l.; J. Lassailly: La vie et l'oeuvre de Cl. Fleury. Vieil Argenteuil 1930. 23—30. l.; Nagy, Fleury Kolos, 28. l.

¹¹ Zolnai, i. m., 1926. 5., 12—13. l.; Mikes Kelemen Törökországi Levelek és Misszilis levelek. Sajtó alá rend. Hopp L. Bp. 1966. 843 l.; Köpeczi Béla tanulmány és jegyz. II. Rákóczi Ferenc Politikai és erkölcsi végrendelete. Testament politique et moral de François II. Rákóczi. Archivum Rákócianum, III. Budapest 1984. 503—504. l.

riája a krisztusi evangélium prédikálásáig az emberiség történetének tanulságos példája. Az izraeliták szokásai, foglalatossága, társadalmuk igazgatása, mindezek ismerete hasznos lehet az erkölcs („la morale”) mellett a gazdaság („l’oconomique”) és az országbeli rendtartások („la politique”) szemszögéből is. Lehet, hogy visszatetszést kelt bennünk a régi és új közti társadalmi különbözőség, „mert az izraeliták között nem fogunk látni annyi nemesi titulust, se annyi sok tisztségeket, se annyi sok külömb külömb féle renden valokot, mint miközöttünk, ő közöttök tsak munkás embereket és parasztokot fogunk látni, mindnyájan a kézi munkában foglalták magokat”. A nagy különbség ellenére sem lehet úgy vélekednünk, hogy ez a nép „tudatlan” és „balgatag” lett volna, s hogy szokásaikat inkább megvetni, mintsem követni kellene. Kevesen és kevés haszonnal olvassák az ótestamentumot, s „bal ítélettel” vannak Izrael népe iránt. Ám mindez csak előítélet. „De ha az izraeliták szokásait a romaiak, a görögök és az egyiptum béliek szokásaihoz hasonlítjuk, akoron az olyan bal ítéletek füstben mennek.” Az összehasonlítás az izraeliták szokásai és életmódja tanulságos volta mellett szól, jóllehet megkülönböztetjük, ami jó s ami változott a régi időktől, mi tetszik s mi nem a régebbi s újabb szokások viszonylatában.

S ami nem tetszik — véli a szerző —, onnan is lehet, „hogy a mi szokásink meg vannak romolva”, nem pedig attól, hogy a kereszténység megvilágított volna bennünket „hanem attól” — folytatja —, „hogy kevesebb okosságunk vagyon, mivel nem a kereszténység hozta bé a sok külömb külömb féle rendeket” („cette grande inégalité de conditions”),¹² „a kézi munkának meg vetését, a sok féle játékokot, a férfiak és az aszszonyok között valo nagy szabadságot, a sok féle ételekkel meg rakot hoszu asztalokot; mind ezek igen meg különböztetnek minket a régiektől és azoktól a parasztoktól és munkásoktól, akiknél a pénz ritka volt, és akik nem vágytanak az előmenetekre, könnyebben lehetet volna azokbol jó keresztényeket tsinálni, mint sem a mi udvarainkbol, és a vármegyék biráibol és tiszteiből, akik vagy a nagy szorgalmatosságban vagy a nagy henyelésben töltik életüket”. A korabeli társadalom moralista kritikája után a szerző a valóságnak megfelelő hiteles történeti előadást ígér, mint egy idegen országban utazó, aki a jó és rossz dolgokról egyaránt beszámol.

Arra kéri olvasóját, legyen figyelemmel, „mitsoda időben és mitsoda helyen” („les circonstances des temps et des lieux”) „laktanak az izraeliták és mitsoda népek valának szomszédtságokban, és aszerént itélyen azután szokásokrol”. A történeti szemlélet jegyében érthetővé válik a szokások különbözősége és viszonylagossága. „Nem tudhattya az olyan a historiákat, aki nem tudgya, hogy mitsoda nagy különbözést okoz az időnek és a helynek mesze volta” („la distance des temps et des lieux”)¹³ „a szokásokban”. S nemcsak az egyes nemzetek között, hanem a népek évezredes vagy évszázados múltja s jelene között is. „Akik a historiát nem tudgyák” — értekezik Mikes a francia szerzőt követve, azt gondolják, hogy régen az emberek tudatlanabbak voltak a mostaniaknál, s „hogy most a világ sokkal okosab”. Az egyszerű ősi életviszonyokat az akkori nemzetek anyagi és erkölcsi világa összevetéséből s a változásokkal együtt lehet megítélni évezredek távlatából. A nemzetek életében vannak kezdetek, változások, szegénység és nyomorúság vagy tudatlanság idejét gazdagság, boldogság és tudomány válthatja fel, majd a boldog

¹² Les Moeurs des Israélites. Paris 1690. 7. l.

¹³ I. m., 7—8. l.

állapotot a „le felé való fordulás” követi. Például „a görögök leg nagyobb ditsőségeiben nagy Sándor alatt valának, a romaiak Augustus alatt, az izraéliták Salamon alatt”. Ezek Fleury történeti vizsgálódási módszerének vonásai, amelyeket Mikes fordításában pontosan jellemez. Ez a szemlélet az alapja a könyv anyaga három részre osztásának, s a történeti időrendet követő tárgyalásnak.

A befejezésben mindkét könyvet egybefoglalva írja, hogy munkája az izraeliták és a keresztények szokásairól, az ó és újtestamentumbéli hívek életéről szól. „Az első könyvben meg látjuk” — fordítja Mikes Fleury nyomán —, „hogyan lehessen leg jobban élni a világi jókkal, és ott meg tanulhatjuk az életnek leg okosabb módját. A másodikban meg akartam mutatni, hogy kicsodás életet élnek azok, kik csak lélek szerént élnek, amely élet mind lelki és mind természet felett való élet lévén, a Krisztus Jézus kegyelmének erejétől függ”. A „külsőképpen való élet” és a belső „lélek szerint való élet” bemutatását jámbor szerzői óhaj követi: „Boldognak mondhatnám magamot, hogy ha valaki ezen írásra való nézve, valóságosan meg vizsgálná az okos és keresztényi életet, és azt valójában akarná követni”. Az írói célkitűzés és moralista szándék tömör összegezése mintegy magyarázatul szolgál a két könyv egybefoglalására.

Jellemző Fleury tudós módszerére, hogy halmozza a bibliai, antik, zsidó-hellén, görög, római, középs- és újkori forrásutalásokat, auktorokra való hivatkozásokat. Úgy látszik, hogy nemcsak a forrásutalások túltengése, de a tudós értekező próza és a hosszadalmas fejtegetések helyenként unalmassá váló előadásmódja is terhére volt a fordítónak. Kiutat keresve az általa kedvelt élelkebb előadásfűzés irányába, szemmel láthatólag folytonosan rövidíti a francia szöveget. Fordítói munkáját figyelemmel kísérve megállapítható, hogy a gyakori összevonások, rövidítések során több mint félszáz esetben hagyta el egyes hosszú mondatok első vagy második felét; innen erednek félsoros, egy- vagy kétsoros rövidítései. A többsoros elhagyások egyes bekezdések vagy szövegrészek átalakításával, összevonásával, többször a bekezdés végének elhagyásával függnak össze, s kb. tizenöt esetben fél lapnyi szöveg, mintegy tíz alkalommal pedig jobbára egy, illetve 1—3 nyomtatott lapig terjednek. Összességében Mikes rövidítési törekvése mintegy 700—800 nyomtatott sor elhagyásához vezetett, ami ismert fordítói gyakorlatát s a könyv terjedelmét tekintve, igen jelentősnek mondható az *Izraéliták* esetében.

A *keresztényeknek szokásairól* fordítói eljárására itt is az jellemző, hogy a francia szöveget átültetve, Mikes a szerkezeti rendet megőrizve tömöríti Fleury művének tartalmát. Mintegy másfélszáz sort hagyott el, mondatok, sorok, bekezdések összevonásával, kihagyásával, nyomtatott lapok megrövidítésével, ami jóval kevesebb, mint az előző kéziratban. Ugyanakkor a forrásutalások túlzott mértékben megszapordtak, a bibliai hivatkozások aránya pedig az újszövetség javára tolódott el. Nyelvi stilisztikai szemszögből továbbra is rendkívüli erőpróba volt a francia klasszicizmus fejlett értekező prózájának, Fleury csiszolt egyéni nyelvezetének és sajátos történeti elbeszélő oktató prózájának magyarrá fordítása.

Mikes fordítói munkájával, rövidítő, tömörítő eljárásával kapcsolatba hozható Fleurynek egy olyan szerzői megnyilatkozása, amely saját módszerére vet fényt: „Je n'ai rien dit ici qui ne soit familier aux gens de lettres, et tiré des livres qu'ils ont entre les mains; ils verront même que j'en ai beaucoup omis.” „Az ilyen nagy bizonyos dolgokról írván [. . .] semmit itt olyat nem mondtam, a melyet az olvasó emberek nem tudnának, és azt olyan könyv-

vekből vettem ki, a melyek közönségesek, sőt még azt is meg láthatták, hogy sokat el is hagytam.” (68. Beszélgetés. Hogy mi haszonra légyen ez az írás.)¹⁴ Mikes figyelemmel kísérhette a szöveg és a források összefüggését, és ő is élt a Fleury által követett módszerrel, s önállóságát tanúsítandó, saját meg gondolása szerint hagyott el a francia szövegből, bár ezúttal jóval kevesebbet, mint Fleury előző könyve fordításakor.

A művelődéstörténeti érdekű fordítás keletkezése valószínűleg azzal függ össze, hogy Fleury munkája nemcsak Mikes tanulságos olvasmánya volt, hanem forrásul is kínálkoztak irodalmi leveleinek írása közben. A Lengyel- és Franciaországot megjárt levélíró utazásai és törökországi életkörülményei folytán is foglalkozott a szokások viszonylagosságával, mind a korabeli eltérések megfigyelésével, mind történeti összefüggésben, amihez személyes élményei és olvasmányai egyaránt hozzájárultak,¹⁵ s amire Fleury könyveinek olvasása is ösztönözhetett.

¹⁴ „Usages de cet écrit.” I. m., 420. l.

¹⁵ Vö. Mikes ÖM I. 1718—1727 között keletkezett számos levelét

Joseph Roth és Magyarország

KEREKES GÁBOR

Személyes találkozás

Golubtschik, a *Beichte eines Mörders* orosz főhőse, így emlékezik vissza az első magyarra, akivel megismerkedett:

„Még sohasem láttam magyar embert, de mindazok alapján, amit a történelemből tudtam róluk, volt egy határozott elképzelésem. Azt nem állíthatom, hogy mindez alkalmas lett volna arra, hogy bennem tisztelet ébredjen ez iránt a nép iránt, amely szerintem még kevésbé volt európai mint mi. Ezek tatárok voltak, akik belopakodtak Európába és ott rekedtek. Az osztrák császár alattvalói voltak, aki őket oly kevésbé értékelte, hogy minket oroszokat hívott segítségül, amikor egykoron fellázadtak.”¹

Természetesen csak a legritkább esetekben lehet egyenlőségjelet tenni az egyes szám első személyű elbeszélők és azon szerzők közé, akiknek műveiben ezekkel az elbeszélőkkel találkozunk, de ebben az esetben, abban a kérdésben, milyennek látta a magyarokat Joseph Roth, bizonyára saját szellemi teremtményével, Golubtschikkal, azonos véleményen volt.

Joseph Roth, a „mitomán”, minden inkonzekvenciája, összes érzelmi és világnézeti válsága ellenére nézeteiben Magyarországról mindvégig következetes maradt: se az országot, se az embereket nem szerette.

1919-ben a nyugat-magyarországi habsburgbarát hangulat láttán még óva intett: „Nyugat-Magyarország a monarchizmus egyik legveszélyesebb góca.”² 13 évvel később a közben politikai felfogásában gyökeresen megváltozott Roth újra elégedetlen volt Magyarországgal, ha most egész más indítástól is: Magyarország szerinte hozzájárult a Monarchia tönkretételéhez, ezért gyűlölte és ezt egyértelműen és — nekünk magyaroknak azt kell mondanunk: sajnos — nagyon hatásosan ki is nyilvánította a *Radetzky-marsch* 19. fejezetében, amelyben érzelmeit szabadjára engedte.

Személyes kapcsolatba Roth csak 1914-ben és 1919-ben került az országgal. 1914-ben Jozef Wittlinnel Rimaszombatra utaztak, hogy az ott állomásozó ezredüktől megkaphassák az engedélyt ahhoz, hogy átkerülhessenek a 21. tábori vadász zászlóaljba. Ez az élmény — legalábbis ami Magyarországot illeti — nem tehetett mély benyomást Rothra. 1919 augusztusában Roth egy hétig a bécsi *Der Neue Tag* nevű újság megbízásából Magyarországon tartózkodott, hogy néhány beszámólót írjon a nyugati országrészről és a területek

A fordítások minden esetben, amikor nem magyar kiadás alapján idézek, tőlem származnak — K. G.

¹ Joseph Roth: *Beichte eines Mörders* erzählt in einer Nacht. Frankfurt 1974. 33. 1. (A továbbiakban: *Beichte*.)

² Joseph Roth: *Die Wahrheit über Westungarn*. — In: *Der Neue Tag*, 26. 8. 1919.

hovatarozásáról megtartandó népszavazás előtt uralkodó hangulatról. A cikkei, összesen háromról van szó, elsősorban politikai eszmefuttatásokat tartalmaznak és a szászkeresztúri — a cikkben természetesen „deutschkreutzi” — zsidók életének megértő leírását.³ Roth ezalatt az idő alatt egy nagybirtokos vendége volt, aki Horthy magyar nemzeti kormányával rokonszenvezett és akire Roth később pozitívan emlékezett vissza.⁴

Később még Bécsben, Berlinben és az emigráció éveiben került kapcsolatba magyarokkal, ezekről a találkozásokról sajnos szinte alig maradtak adatok és bizonyítékok. Viszont nagyon valószínűtlen, hogy azokban a körökben, amelyekben Roth Bécsben és Berlinben mozgott, egyik városban se találkozott volna magyarokkal, hiszen mind Bécs, mind Berlin az első világháború és a magyar Tanácsköztársaság után a magyar emigráció központja volt. A legtöbb emigráns először Bécsbe igyekezett, a legközelebb fekvő demokratikus fővárosba, abban reménykedve, hogy nemsokára hazatérhet. Amikor legkésőbb 1923-ban nyilvánvalóvá vált, hogy hazatérésről egyelőre szó sem lehet, a legtöbbjük a többi magyar emigránst követte Berlinbe. Egyedül csak a képzőművészetekben 50 jelentős magyar művészt tartunk ma számon, akik előbb Bécsben, majd Berlinben éltek és alkottak.⁵ És — ha művészetük médiuma, a nyelv miatt kisebb számban is —, az írók és a művészeti teoretikusok között is hasonló volt a helyzet.

Egyszóval: Joseph Roth bizonyára egy sor magyart ismert, ha ezek az ismeretségek felületesek is maradtak. Ellenszenvének intenzitása erre utal.

A magyarok és Magyarország ábrázolását és szerepét szeretnénk Joseph Roth műveiben közelebről megvizsgálni. Publicisztikájában — hogy erről is szót ejtsünk — meglehetősen negatívan szerepelteti Magyarországot. A már említett cikkein kívül még néhány másban is említést tesz országunkról. A magyar—szlovák írnok, Imre Ziska öngyilkosságának példáján már 1922-ben éppúgy gyászolja a Monarchia békéjének elvesztését, mint 17 évvel később, amikor 1939-ben Munkácson történt zavargások során 10 embert megöltek. Mindkét esetben a Monarchia egykori részállamai határán fennálló kusza és áttekinthetetlen helyzetet okolja a katasztrófáért.⁶

A ritka példák közül Roth publicisztikájában még utalhatnánk Babits Mihály *Kártyavár* című regényének német kiadásáról írott rendkívül rövid recenziójára, amelyet Roth úgy kezd:

„Michael Babitsnak [...] az a pechje (ami már majdnem szerencsétlenség), hogy magyar nyelven ír, tehát ismeretlen, egy olyan ország költője, amelytől Európa megszokta, hogy könnyen csordogáló vígjátékokat, tárcákat, operettekét és 'Mikosch'-vicceket importáljon.”⁷

És ennek az — egyébként mindössze nyole mondatból álló — recenziónak a vége is hasonló hangnemben íródott:

„Egy város belső életet fed fel, egy magyar városét, vagyis: egy vidékiebb vidékét, Horthy és a fehér önkénybíráskodás országában egy városét. Ez a könyv viszonya ehhez az időhöz: tiltakozás, anélkül, hogy valamilyen

³ Joseph Roth: Reise durchs Heanzenland. — In: Der Neue Tag, 9. 8. 1919.

⁴ David Bronsen: Joseph Roth. München 1981. 197 l. (A továbbiakban: BRONS.)

⁵ Nóra Aradi: Berlin und die bildende Kunst Ungarns. — In: Germanistisches Jahrbuch DDR—UVR 1988. Budapest 1988. 102—104. l.

⁶ Joseph Roth: Werke. IV. köt. Köln 1975—76. 76—78. l. és 694—695. l.

⁷ Uo., 342. l.

tendenciát mutatna. Aki Magyarországot meg akarja ismerni, az olvassa el ezt a könyvet, amely ugyanakkor egy sokkal rokonszenvesebb ismeretséget is nyújt: a költő Babitsét.⁸

Egy másik cikkben, amikor Roth a Nibelungen-mítosz erkölcsileg kétes aspektusaival foglalkozik, nem bírja megállni, hogy meg ne jegyezze: Amikor Kriemhild meghívja bátyjait és Hagent Etzel udvarába, akkor ezek voltak „az első bizonyítható kapcsolatok Magyarország és Németország között”.⁹

De foglalkozunk inkább a szépirodalmi művekkel. Ha időrendi sorrendben végigtekintünk Roth művein, akkor feltűnik, hogy korai művei közül elszórtan és röviden a következőkben tesz említést Magyarországról, illetve a magyarokról: *Das Spinnenetz* (1923; A pókháló), *Flucht ohne Ende* (1927; Végnélküli menekülés), *Zipper und sein Vater* (1928; Zipper és az apja), *Rechts und Links* (1929; Jobb és bal), *Der stumme Prophet* (valószínűleg 1929-ben keletkezett; A néma proféta), *Perlefter* (1929), *Heute früh kam ein Brief . . . II* (1929-ben keletkezett; Ma reggel levél érkezett . . . II. változat), valamint *Wasserträger Mendel* (1929/30 a keletkezés ideje; Vízhordó Mendel).

Roth további életművében aztán már csak a *Radetzky-marsch* (1932; *A Radetzky induló*, 1935, ill. *Radetzky-induló*, 1957), *Triumph der Schönheit* (1934; A szépség diadala), *Leviathan* (1934), *Beichte eines Mörders* (1936; Egy gyilkos gyónása) és *Die Kapuzinergruft* (1938; *A kapucinus kripta*, 1982) olyan művek, amelyekben Magyarország, ill. egyértelműen Magyarországról származó szereplőkként bemutatott figurák fontos vagy legalábbis nem lényegtelen szerepet játszanak. Mellékesen a rothi késői életműben Magyarországról és a magyarokról még olvashatunk három másik műben is, ezek: *Büste des Kaisers* (1934; A császár mellszobra), *Rast in Jablonowka* (1938; Pihenő Jablonowkában), valamint *Die Geschichte von der 1002. Nacht* (1939; Az 1002. éjszaka meséje).

Az emigráns magyar figurája

Vessünk egy rövid pillantást az 1930-ig keletkezett művekre. Magyarország csak nagyon ritkán szerepel, és ez talán fel sem tűnne, ha csak nem mindig különösen negatív konnotációval történne az említés. Már a *Spinnenetz*-ben olvashatunk egy megjegyzést a magyarok arcátlanságáról és önzéséről, ami a *Zipper und sein Vater*-ben is folytatódik, ahol a trónörökös meggyilkolása után „a magyar mágnások félnek, hogy a sertéseik olcsóbbak lesznek”, viszont a történelmi pillanat súlyát képtelenek felfogni, éppúgy mint a szerek. „Mindannyian csócselék!”, ítélik az öreg Zipper ennek megfelelően is.¹⁰

Tipikus figurája ezeknek a korai műveknek a külföldön, Párizsban, Berlinben vagy Bécsben élő magyar. És ez a figura műről műre szinte semmit se változik. A *Flucht ohne Ende*-ben olvassuk:

„A költő barátja, egy magyar, éppúgy akklimatizálódott Párizsban mint egykor Budapesten. Az a magyar dallam, amellyel a franciát énekelte, sértette volna a franciák fülét, ha nem éppen ezzel a dallammal adott volna elő történeteket nagy irodalmi barátja életéből. A magyar is egy kultúraközvetítő volt, poliglott már születése óta. Meg tudott ebből élni. Mert Molnárt, Anatole

⁸ Uo., 342. l.

⁹ Uo., 620. l.

¹⁰ Joseph Roth: *Zipper und sein Vater*. — In: Joseph Roth: *Die Rebellion. Frühe Romane*. Berlin und Weimar 1984. 456. l. (A továbbiakban: REB.)

France-t, Proust-t és Wellst fordított — mindegyiket arra a nyelvre, amelyen éppen keresték, valamint a menő bohózatokat egyszerre az összes nyelvre. A genfi Népszövetség sajtótribünjén, a berlini revűszínházak, a színházi ügynökök irodáiban és a kontinens minden nagy újságjának tárca szerkesztőségében ismerték.

Úgy beszélt mint egy furulya. Csodálatos volt, ahogyan evvel a puha torokkal az emberi jogok ligájában protekciót tudott szerezni magyar barátai számára. Egyáltalán — tett néhány jó dolgot, nem veleszületett segítőkészségből, hanem mert a kapcsolatai arra kényszerítették, hogy szívességeket tegyen.”¹¹

A *Rechts und Links* című regényben egy „Temesvárról származó fiatal embert” ismerünk meg:

„aki budapestinek mondta magát és Sándor Tekely névre hallgatott. Újságíróként és rajzolóként jött Berlinbe. Éppúgy jöhetett volna úrlovasként, fekete mágusként és politikai ügynökként is. [. . .]. Egyszer a sajtó- és propagandaosztály tagjaként elkísérte a magyar diktátor, Béla Kun vörös hadseregét a románok elleni hadjáratán. Ezt az időt és tevékenységét már rég elfelejtette. Képes lett volna egy gyilkosságot elfelejteni, sokévi börtönt és tífuszt. Ennek a képességének megfelelt a tehetsége, hogy a jelent kihasználja. [. . .]. Nem lett volna helyes Sándor Tekelyt ’jellemtelennek’ gondolni. [. . .]. Gondtalanul, és csak kapcsolatokra áhítozva Tekely egyik háziasszonytól a másikhoz szálldosott, anélkül, hogy különbségeket vett volna észre, látogatta a kosztümbálokat, amelyek abban az évben még sokáig túléltek a karnevált, [. . .], mindig készen arra, hogy mindenkinek elsőre valami barátságosat mondjon, másodszor pedig valami bizalmasat.”¹²

És természetesen ez a Sándor Tekely is egyszerre több dologgal foglalkozik, jól kiismeri magát a társadalmi életben, pletykákat terjeszt és megbízhatatlan. Ugyanennyire komolytalan ember alapjában véve a *Perlefter* című regénytorzóban a Roney nevű magyar újságíró, aki az Ilona nevű énekesnőt „összehozza” Perlefter fiával, Fredyvel. Természetesen Ilona megcsalja Fredyt.

Ezek a szereplők csak kapcsolatokra, pénzre és tekintélyre éhesek, igazi nemes emberi érzéseket nem ismernek. Ezek rossz értelemben vett „ördöngös fickók”, ahogyan Nikolais Brandeis, a *Rechts und Links* meghatározó egyénisége vélekedik a magyarokról.¹³ Kicsérélhetők, identitásukat — amennyiben valaha is rendelkeztek ilyesmivel — elvesztették. Egy Brandeis vagy egy Benjamin Lenz lehet gátlástalan, csalhat, játszhat más emberek sorsával, mégis mindig megtartja identitását és egy magasabb cél érdekében cselekszik, így tehát az elbeszélő szimpátiájában mindig biztos lehet. Nem így viszont ezek az „ördöngös fickók”, akik külföldön beilleszkedni, identitásukról önként lemondva asszimilálódni akarnak és csakis saját önző érdekeiket képviselik. Brandeis pl. sokéves nyugati tartózkodása ellenére a kelet embere, orosz maradt. Ez a szempont a legfontosabb Roth számára, ez majdnem mindent megbocsáthatóvá tesz. Ennek megfelelően a visszataszító Tekely-k és Roney-k hazája görcsös igyekezettel lohol a nyugat létséges értékű vívmányai után, éppúgy mint Románia, India és Egyiptom.¹⁴

¹¹ REB, 407—409. l.

¹² Joseph Roth: *Rechts und Links*. Köln 1985. 102—103. l.

¹³ Uo., 165. l.

¹⁴ Uo., 135. l.

De még a legrövidebb magyar vonatkozású megjegyzések sem hízelgőek ezekben a művekben. Ha a *Flucht ohne Ende* végleges változatában még hiányzik is a kéziratban szereplő magyar lelkész figurája, aki rabtársai szardíniás-konzerveit lopkodja, úgy a *Rechts und Links*ben már megtudjuk az elbeszélő révén, milyennek is képzelte Theodor Magyarországot, és pedíg „piszkosnak és barbárnak”.¹⁵ Hogy végül milyen benyomást is tett Magyarországra Theodorra, az nem deríthető ki egyértelműen a regényből, mindenesetre Németországba való visszatérése után „napos és tiszta” országgént él emlékezetében.¹⁶ Kevésbé kellemes emlékeket őriz a haditudósító Dr. Süßkind a *Der stumme Prophet* című regénytorzóban:

„És Budapesten egy éjszaka két poloskát látott. A magyarok nem akartak vele németül beszélni. Pedig mindent megértettek. Egy hadnagy a huszároktól nagyon kedves volt, de semmi fogalma sem volt a tüzérség fontosságáról a nyugati fronton.”¹⁷

E regénytorzó főszereplője egyébként egyszer átutazik Magyarországon, ami a szövegben röviden — és sokkal rövidebben már nem is lehetne — így csapódik le: „Friedrich Magyarországon keresztül utazott Bécsbe”.¹⁸

Kellemetlen dolgok kapcsolódnak vízholdó Mendel számára is Magyarországhoz. Amikor a fiát behívják a katonasághoz, először „egy távoli magyar városba” kell utaznia.¹⁹ Másrészt Mendel egy magyar gesztenyesütőtől ajándékba kap „néhány sült gesztenyét, egy krumplit és egy rothadt almát”.²⁰ Ő aztán a rothi életműben egyúttal a legnagyobb magyar is, amit nem csak ironikusan gondolunk. A társadalmilag kisémmizett gesztenyesütő ugyanis közel áll vízholdó Mendelhez, de pl. a *Hiob* Mendel Singeréhez is, tehát azokhoz a figurákhoz, a szegényekhez, akikkel a sors is rosszul bánik, akiket Roth szeretett és akikhez önmagát is szívesen hasonlította.²¹ Azonkívül a gesztenyesütő mint szereplő Roth több művében egyértelműen pozitív konnotációval bukkan fel, így pl. Joseph Branco Trotta a *Die Kapuzinergruft*ban és Sameschkin a *Das falsche Gewicht*ben, mindig lelkileg egészségesen, kötetlen és szabad életet élve.

A *Heute früh kam ein Brief . . . II* című elbeszéléstervezetben is találkozzunk egy magyarral. Naphtali Kroj, egyébként egy olyan figura, akit Roth nagyon is a szívében viselt és több művében is előfordul, éppúgy mint Mendel — és mint maga Roth is — a galíciai hazából Bécsbe megy, de utazása, ahogyan ezt az utolsó mondatból kiolvashatjuk, nem teljesen eseménytelen:

„Útközben még lehetőséget talált arra, hogy agyonszúrjon egy magyart, aki le akarta húzni az új sárga csizmáját.”²²

Ezen a ponton szeretnénk még néhány megjegyzést fűzni a magyar nevek írásához Joseph Roth műveiben. Abból a kb. harminc magyar névből, amelyet Roth műveiben találunk, csak kilencnek helyes az írása. Ezek az Ausztriában is ismert nevek: Esterházy, Festetics és Wessely, a már említett Kun Béla, vala-

¹⁵ Uo., 67. l.

¹⁶ Uo., 125. l.

¹⁷ Joseph Roth: *Der stumme Prophet*. Köln/Berlin 1966. 153. l.

¹⁸ Uo., 128. l.

¹⁹ Joseph Roth: *Wasserträger Mendel*. — In: Joseph Roth: *Perlefter. Fragmente und Feuilletons*. Leipzig, Weimar 1987. 108. l. (A továbbiakban: PER.)

²⁰ PER, 110. l.

²¹ Joseph Roth: *Briefe 1911–1939*. Köln/Berlin 1970. 465. l. (A továbbiakban: BRIEFE.)

²² PER, 164. l.

mint a külföldiek számára is relatíve egyszerű Nagy, Földes, Lakatos és Farkas családnevek. Ha a többi esetben nagyvonalúan eltekintünk az ékezetektől — és ebben az esetben mi ilyen nagyvonalúak vagyunk —, akkor még mindig marad 8 név, amely egy külföldi számára talán magyarnak tűnhet, de ebben az alakban a magyarban nem létezik.²³ Hogy Rothnak a magyarhoz nem volt túl sok köze, azt 1934. július 20-ával keltezett Stefan Zweighez írt levelében mutatja az egyik kirohanása is. Miután az angol kiadó Victor Gollancz megtudta, hogy Roth már előzetesen eladta az *Antichrist* angol jogait és ezután neki ajánlotta fel megvásárlásra, természetesen nem volt hajlandó Roth-tal tárgyalni, amiért is Roth bosszúsán így ír Zweignek: „És — ha, mellékesen mondva orosz eredetem és osztrák származásom által művelt fülem nem csal — akkor egy bizonyos Gollancz nevű úr zsidó Budapestről, Kecskemetről (sic! K. G!) vagy Pozsonyból. [...] Az az érzésem, hogy Gollancz úr magyar. Nem csak a 'cz' miatt a nevében. A levelei hangneme miatt is.”²⁴ Roth „orosz eredete és osztrák származása által művelt füle” igenis csalt. Gollancz Londonban született.²⁵

A dzsentrí

Roth 1930 utáni műveiben a Magyarország témakört három részre bonthatjuk. Még mindig előfordul egy sor lekezelő megjegyzés és utalás, de most már magyar figurák fontos szerepet is kezdenek játszani a műveiben. Többek között szó esik Magyarország szerepéről a Monarchiában és annak széthullásában a *Radetzky-marschban* és a *Die Kapuzinergruftban*. A főszereplők sorsát, természetesen negatív irányban, magyarok a következő művekben befolyásolják: *Triumph der Schönheit*, *Leviathan*, *Beichte eines Mörders* és *Die Kapuzinergruft*.

Így eljutottunk Joseph Roth legismertebb regényéhez, a *Radetzky-marschhoz*, amely sok szempontból egyezik a *Kapuzinergrufttal*. Ha a magyar összefüggésekre figyelünk, akkor feltűnik, hogy néhány pozitív és több semleges említés mellett a magyarok és Magyarország kimondottan hátrányos színben jelenik meg.

Semleges vagy pozitív elemként említhetjük itt: A solferinói hős egy délmagyar helyőrségen állomásozik; a császár magyar testőrei „Jeruzsálemnek, a szent városnak őreire emlékeztettek, hiszen Ferenc József Jeruzsálem királya is volt”²⁶ és Körner „Zrínyi” című drámája, egyébként a német irodalom egyik azon kevés műve közül, amelynek tematikája magyar, volt az egyetlen, ami a felnőtt Trottnak eszébe jutott, „ha történetesen egyszer azt a szót hallotta, hogy irodalom”.²⁷ De ez is csak azért, mert gyermekkorában a darab tartalmát

²³ A következő Roth által használt nevek alakjaira se Nagy Iván: Magyarország családai czímerekkel és nemzékrendi táblákkal. Pest 1859. című könyvében, se az 1988-as budapesti telefonkönyvben nem találtam rá: Tekely, Sennyi, Benkyő, Roney, Hojos, Khun, Joszi, von Nagyfőteg vagyis Nagyfőtegy.

Létezett és létezik viszont a Teleky, ill. Teleki, a Sényi, Sényei, Senyei, ill. Sennyei, a Benki, ill. Benkő, a Rónay, ill. Rónai, a Hajas, Hajós, Hojnos, Hoynos, ill. Hojas, a Kun, ill. Khuen alak valamint a Józsi becenév, amelyekre Roth nyilván gondolt.

Végleges választ természetesen csak maguk a kéziratok adhatnának . . .

²⁴ BRIEF, 364. l.

²⁵ Uo., 594. l.

²⁶ Joseph Roth: Radetzky-induló (ford.: Boldizsár Iván); A kapucinus kriptá (ford.: Déri György). Budapest 1982. 209. l. (A továbbiakban: RAKA.)

²⁷ Uo., 285. l.

felvonásról felvonásra fel kellett mondania apjának, tehát semmiképpen sem lehet ebben az esetben a műhöz fűződő „bensőséges” kapcsolatról beszélni. Éppúgy nem negatív megvilágításban tűnik fel két tiszt, két ezredes, Kovács és Festetics ezredes. Kovács ezredes Trotta felettese és egy „kedélyes ember”²⁸ aki kedveli Trottat. Kovács mindenben visszafogja magát, nem megy a többi tiszttel Horwathné bordélyházába és egyébként is mindenben valamelyest túlterheltnek tűnik. (Egyébként a 'Horwath' név már szerepelt a *Flucht ohne Ende*-ben, ott Tunda kadettiskolájában hívták így azt a történelemtanárt, aki a guillotine felépítését „pontosan ismerte és csodálta”.²⁹ És ami a bordélyt illeti, úgy a *Geschichte von der 1002. Nacht*ban egy ilyen ház vezetőnöje még vissza fog emlékezni fiatalkorára egy budapesti örömházban.)

Festetics ezredes számottevő részt vállal az ezred „Jahrhundertfeier”-ének³⁰ megszervezésében és szintén jóindulatú, de nem túl intelligens embernek mutatkozik, aki a trónörökös szarajevói meggyilkolásának hírére vissza szeretné tartani, hogy az ünnepséget be lehessen fejezni. Amikor a hír ismertté válása után a botrányos jelenetekre sor kerül, akkor nincsen része ezekben, s mikor Trottat rendreutasíttatja, akkor sem a magyar tisztekkel való szolidaritásból, hanem mert a katonai rangsort figyelembe veszi és tiszteli.

Természetesen mind a *Radetzky-marsch*ban mind a *Kapuzinergruft*ban magyar nemesi családok nevei sokszor semleges összefüggésekben is előfordulnak, de ezekre most nem akarunk kitérni.

Roth egyik — nemcsak ebben a két művében — visszatérő figurája Chojnicki gróf alakja, akit kicsit önmagáról mintázott meg. Chojnicki az, aki a *Kapuzinergruft*ban kimondhatja, mit nehezményez Roth a magyarokkal kapcsolatban:

„A magyarok [. . .] mindössze a következő népeket nyomják el: a szlovákokat, a románokat, a horvátokat, a szerbeket, a ruténeket, a bosnyákokat, a bácskai svábokat és az erdélyi szászokat.”³¹

Amikor az elbeszélő később hangosan azon gondolkodik, ki is tartozik a Monarchia leghűségesebb alattvalóihoz és fenntartóihoz, akkor megemlíti a puszta cigányait, de a magyarokról nem szól, ugyanakkor viszont — legalábbis ami a területet és a külsőségeket illeti — nem is helyezi Magyarországot a Monarchiánkívülre:

„Ugyanilyet láttam már Zágrábban, Olmützben, Brünnben, Kecskeméten, Szombathelyen, Sopronban, Sternbergben, Müglitzben. [. . .] . . . mindez együtt az otthont képviselte, többet mint csak a hazát, a végtelent és tarkabarkát, ami mégis ismerős és otthonos: a császári és királyi Monarchiát.”³²

A Monarchia magyar részének tisztjei aztán a *Radetzky-marsch* már említett 19. fejezetében úgy viselkednek, hogy a birodalom belső feszültsége és szétmállottsága több mint csak sejthető. A jelenet önmagáért beszél, ezért valamivel hosszabban szeretnénk idézni — méghozzá Boldizsár Iván szép, de sajnos nem mindig pontos magyar fordításában. (Amire viszont mi itt a hangsúlyt helyezzük, az végül is nagyjából korrekt Boldizsár magyar fordításá-

²⁸ Uo., 75. l.

²⁹ REB, 316. l.

³⁰ Joseph Roth: *Radetzky-marsch*. Berlin, Weimar 1979. 290. l. (A továbbiakban: RAD.) A RAKA 305. l.-on a nyakatekert „százéves évforduló ünnepsége” megfogalmazást olvashatjuk.

³¹ RAKA, 368. l.

³² Uo., 387. l.

ban. Még az is megjegyzendő, hogy Boldizsár Iván a magyar nevek írását a műben „kijavította”, „magyarosította”.³³

Amikor a szarajevói merénylet még meg nem erősített híre ismertté válik az ezred ünnepségén, különböző felfogások csapnak azon össze, hogy lehet-e, szabad-e, kell-e az estélyt folytatni:

„— Bravó! kiáltotta báró Nagy Jenő huszártiszt. Noha a nagyapja még kétségkívül soproni zsidó volt, és csak az apja vásárolta meg magának a báróságot, a magyarokat a Monarchia, sőt az egész világ legnemesebb fajtájának tartotta, és sikeresen fáradozott azon, hogy a magyar dzs centri minden hibáját fölvéve, elfeledtesse szemita származását. [. . .]

Sennyei urat, aki magyarabb vérű volt, mint Nagy úr, hirtelen félelem fogta el, hogy ez a zsidó ivadék felülmúlhatja magyar érzésében. Ezért felkelt, és nagy hangon így szólt:

— Ha a trónörököszt meggyilkolták, arról először is semmi biztosat nem tudunk, másodsor is semmi közünk hozzá! [. . .] Erre a részeg Batthyány gróf honfitársaival magyarul kezdett beszélgetni. A többiek egy szót sem értettek belőle. Elcsöndesedtek, sorra végignézték a beszélőket, és kissé megbotránkozva vártak. Úgy látszott, mintha a magyarok nyugodtan folytatni akarnák az estélyt. Tehát valószínűleg nemzeti érzésük kívánta így. Észrevették arc kifejezésükön, noha távol állottak tőlük, és egy árva szót sem értettek meg, hogy lassanként megfélemedkeznek a többiek jelenlétéről. Olykor egyszerre nevettek föl.”

Végül a szlovén Jelacich kapitány felszólítja őket, hogy németül beszéljenek:

„Benkőy, aki éppen beszélt, egy pillanatra megállt, és így felelt:

— Megmondhatom németül is: megegyeztünk abban, hogy boldogok lehetünk, ha vége ennek a disznónak!”

Miután Trotta erre azzal fenyegetődzik, hogy mindenkit lelő, aki valami rosszat merészel mondani a halotról, és Zoglauer őrnagy megkéri, hogy távozzon, következik a groteszkbe hajló fináléja az ünnepségnek, amikor az összes jelenlévő megtudja a hírt

„— A gyászindulót! — kiáltotta Benkőy.

— A gyászindulót! — mondták utána többen.

Kiáradtak a szobából. Abban a két nagy teremben, ahol eddig táncoltak, a két zenekar most együttesen Chopin gyászindulóját játszotta. A két mosolygó, pulykavörös karmester vezényelte őket. [. . .] A vendégek körbe-körbe masíroztak a parketta tükröződő közepe körül. Körben keringtek, mindegyik előre gyászolta az előtte járó ember halálát és a terem közepén holtan fekvő trónörököszt és a Monarchiát. Részegek voltak valamennyien. [. . .] Lassanként meggyorsították a zenekarok az ütemet, és a körben keringők masírozni kezdtek. A dobosok megállás nélkül doboltak. A nagy dob nehéz verői éppen olyan

³³ Rothnál (RAD 302—307. l.) a következő alakban szerepelnek a nevek: Nagy Jenő, von Sennyi, Battyanyi, Benkyó valamint — mert ebben is különbözik a német és a magyar kiadás — Jelačich.

Boldizsár Iván bizonytalanságát egyedül az itt idézett néhány részletben is több példán lehetne illusztrálni. Összehasonlítási alapként a továbbiakban idézett magyar fordítás rothi „alapanyagából” néhány mondat: „Die anderen blieben still, sahen die Sprechenden der Reihe nach an und warteten, immerhin ein wenig bestürzt. Aber die Ungarn schienen munter fortfahren zu wollen, den ganzen Abend; also mochte es ihre nationale Sitte heischen. Man bemerkte, obwohl man weit davon entfernt war, auch nur eine Silbe zu begreifen, an ihren Mienen, daß sie allmählich anfangen, die Anwesenheit der andern zu vergessen.” (RAD 303 ill. RAKA 318)

gyorsan peregték, mint a kis dobói. A részeg dobos hirtelen ráütött az ezüst triangulumra, és ugyanabban a pillanatban gróf Benkőy nagyot ugrott örömeiben.

— Vége a disznónak! — kiáltotta a gróf magyarul. De mindenki megértette, mintha csak németül beszélt volna.³⁴

Ezekben a szövegrészekben Roth összes magyarok elleni vádját megtalálhatjuk:

1. A magyarokban nem él semmilyen pozitív érzés a közös nemzetekfeletti haza, a Monarchia iránt, nem úgy mint pl. a szlovén Jelacich kapitányban, aki igaz patrióta. Tehát ők is felelősek a Monarchia felbomlásáért.

2. A magyarok több más — méghozzá főleg szláv — nép elnyomói a Monarchiában.

3. A magyaroknál a nemesi címet egyszerűen meg lehet vásárolni. (A fenti idézetten kívül még két másik helyen is utal erre Roth a *Radetzky-marsch*-ban és még egyszer a *Kapuzinergruft*-ban.)

4. A magyar zsidók feladták az identitásukat és mindenben a magyarokat majmolják, talán néha még túlzásokba is esnek azért, hogy kompenzálják gátlásaikat.

Ezekre a vádakra csak azt lehet válaszolni, hogy a magyarok — ha nem is mind — bizonyára szerepet játszottak a Monarchia széthullásában. A Monarchia felbomlása a fiatal Roth számára még nem tűnt katasztrófának, csak amikor úgy gondolta, a Monarchia jobb volt mint az utódállamok „káosza” és feltartóztathatta volna a náci Németországot, akkor vált utólag szemében a Monarchia felbomlástása elítélendő cselekedetté.

Az is megfelel a tényeknek, hogy a magyarok más népek felett uralkodtak a Monarchiában és azok érdekeit nem, vagy csak alig vették figyelembe — sajnos olyan magyar mozgalmak se figyeltek kellőképpen a többi népre, amelyek a szabadság és igazságosság jelszavát írták a zászlajukra. Roth zsidó—szláv származásánál fogva nem szimpatizálhatott egy „a szlávokat elnyomó” néppel.

Hogy a nemesi címet Magyarországon meg lehetett vásárolni — vagy ahogyan Chojnicki kifejezi: „Hetenként lesznek a magyar klozettgyárosokból bárók.”³⁵ — éppúgy igaz, mint az a körülmény, hogy a magyarországi zsidóság — ebben a németországi zsidóság újkori történelmét követve — kialakított önmagának egy saját, egy jellegzetesen magyar-zsidó identitást. Ez utóbbit Roth kizárólag abból a szempontból ítélte meg, hogy a magyar zsidóság — ellentétben az általa annyira szeretett galíciai zsidósággal, amelyről és amelyhez *Juden auf Wanderschaft* címen írt szerelmi vallomást — elfordult a régi életformától, szokásoktól és közösséget vállal egy olyan nemzettel, amely más népeket, méghozzá elsősorban szláv népeket elnyom.³⁶

Kicsit leegyszerűsítve, de ez volt a rothi gondolatmenet.

(A sors iróniája és jellemző Rothra, az emberre, hogy nemcsak nem maradt Galíciában, hanem — mint az a *Juden auf Wanderschaft*-ból is kiderül — nem is volt már teljesen tisztában a galíciai stétl együttélésének bizonyos elemeivel.³⁷ Távolról szerette a számára idillinek, békésnek, egyszerűnek és tisztának tűnő Galiciát. Hasonló a helyzet a nemesi cím megvásárlásának magyarországi lehetősége miatti felháborodásával.)

³⁴ RAKA, 317 — 322. l.

³⁵ Uo., 147. l.

³⁶ Száraz György: Egy előítélet nyomában. Budapest 1976. Zsidókérdés, asszimiláció, antiszemitizmus. Budapest 1984. Dr. Kende Péter: Röpirat a zsidókérdésről. Budapest 1989.

³⁷ BRONS, 60. l.

Rothot, a szlavofíl galíciai származású zsidó író, aki ráadásul még monarchistává is vált, egyszerűen túl sok minden elválasztotta a magyaroktól, hogy elmélyültebb kapcsolatba kerülhetett volna velük. Impulzív ember volt, kitarított az előítéletei mellett, de ugyanakkor volt annyira intelligens is, hogy ne ragaszkodjon a végletekig hozzájuk. Míg a *Radetzky-marsch*ban a magyarok szerint még aktívan bűnösök voltak a Monarchia széthullásában, úgy Ausztria 1938-as Németországhoz való „Anschluss”-a után valamiképp megváltozott a véleménye, ami a *Kapuzinergruft*ból is kiolvasható. Most már szerinte elsősorban az államnép volt hibás a Monarchia szétesésében. De ugyanakkor Chojnicki a magyarokat a kimondottan ártatlanok közt sem említi, amikor erről a kérdéstről beszél:

„Nem akartátok észrevenni, hogy azok az alpesi trotlik és a szudétavidekiek, ezek az agyalágyult Nibelungok addig sértegették és gyalázták nemzetiségeinket, míg azok meggyűlöltek a Monarchiát, és elárulták. Nem a csehjeink, szerbjeink, lengyeleink és ruténjeink árulták el, hanem csakis németjeink, maga az államnép.”³⁸

A pokol küldöttei

Roth néhány utolsó művében két magyar, Jenő Lakatos és Jolanth Szatmáry, akiket Roth összefüggésbe hoz egymással, démoni minőséget nyer — de talán jobb az a megfogalmazás, hogy ezekben a művekben ők jelképezik a démonit, a boldogságot megsemmisítőt, a csábítást.

Mint Roth többi olyan figurájánál, akik több művében előfordulnak, úgy Lakatos leírásában is vannak eltérések, ha összehasonlítjuk a műveket. A *Triumph der Schönheit*ben Lakatos budapesti ügyvéd, a *Leviathan*ban korallgyöngyökkel kereskedik és a *Beichte eines Mörders*ben komlóbizományosként lép színre és címe Budapest „Rakocziutca 31”. A figura külseje is változik valamelyest, és ha Dr. Skowronnek a *Triumph der Schönheit* című elbeszélésben végül megállapítja, hogy „Lakatos Budapestről egy típus, nem személyiség”³⁹, akkor ezzel a megállapítással minden további nélkül egyetérthetünk. Skowronneknek barátja feleségére kellene vigyáznia, de ez nem sikerül neki. Már akkor sejti ezt, amikor először találkozik Lakatossal, aki éppen akkor lép ki a nő szobájából.

„És kijött, de háttal előre, a Lakatos a 32-esből. Először hátulról pillantottam meg. De ez teljesen elegendő volt. Egy kis, kerek fejecske fénylő, fekete, olajozott hajjal: Mintha maga a természet állítana elő parókákat. Egy nagy, négyszögletű törzs, valamiféle felöltöttetett kommod. Alatta az a testrész, amelyet nem szoktak megnevezni, legalább hatszor nagyobb mint a fej, világosszürke nadrág, rikítóan sárga cipő. A félig nyitott ajtón át kisztihandokat dobott a szobába, vihorászott, meghajolt, végre becsukta az ajtót, megfordult — és szembe találta magát a pincérral és velem. Az arca, amely csak fekete gombszemecskékből, egy orrocskából és egy szurokfekete bajuszocskából állt, mintha viaszból lett volna, kipirosított viaszból. Egyébként: Még csak zavarba se jött. Felénk mosolygott. Bedugta kezét a zsebébe és a szobájához ment, a 32-es szobához.”⁴⁰

³⁸ RAKA, 457. l.

³⁹ Joseph Roth: *Triumph der Schönheit*. — In: Joseph Roth: *Leviathan*. Erzählungen, Erzählfragmente, kleine Prosa. Berlin, Weimar 1979. 211. l.

⁴⁰ Uo., 196. l.

Nissen Piczenik, a korallgyöngy-kereskedő számára a „Leviathan” című elbeszélésben szintén van következménye Jenő Lakatos megjelenésének. Lakatos elegáns külsejű és nemsokára az öreg, egész lelkéből a korallokat és a tengert szerető kereskedő konkurense lesz, mivel olcsóbban tudja koralljait árulni, hiszen azok celluloidból készültek. Nissen Piczenik felkeresi Lakatost és

„látta, hogy amaz egy kicsit sántított. Úgy látszott, a bal lába valamivel rövidebb, mert bal csizmáján kétszer olyan magas sarkot viselt mint a jobbon. Hatalmasan és bódítóan illatozott — és nem lehetett tudni, hogy vézna testén végül is hol volt minden illatának a forrása.”⁴¹

Lakatos felajánlja Piczeniknek az együttműködést, adjanak el közösen hamis korallokat.

„Így környékezte meg az ördög elsőre a korallkereskedő Nissen Piczeniket. Az ördög neve Jenő Lakatos volt Budapestről, és ő vezette be a hamis korallokat az orosz földről, celluloidkorallokat, amelyek, ha meggyújtják őket, oly kékesen égnek, mint a sövénytűz, amely körbeveszi a poklot.”⁴²

Az olvasó Lakatos alakjával harmadszor a *Beichte eine Mördersben* találkozik, és Lakatos itt újra egyértelműen az ördög megszemélyesítése, újra kimondottan piperkóc módjára öltözködik, parfümillat lengi körül és természetesen bal lábát húzza, mint ahogyan ez a „pokol küldöttjének” illik is.⁴³ Lakatos szítja a főszereplő elégedetlenségét és nagymértékben felelős is azért, hogy végül a cári titkosrendőrség, az Ochrana, amelynek maga is spiclije, munkatársa lesz. Később is újra meg újra fenyegetésként jelenik meg Lakatos Golubtschik számára, beavatkozik annak sorsába — de végül is minden döntés Golubtschik kezében van. Sem ő, sem Nissen Piczenik vagy a Dr. Skowronnek felügyelete alatt álló hölgy sem válhatott volna Lakatos áldozatává, ha nem lett volna meg bennük magukban erre a hajlam. Így pl. Lakatos képtelen befolyásolni az író-elbeszélőt a *Beichte eines Mördersben*,⁴⁴ és, ha hajlandók vagyunk elfogadni az egyenlőségjelet Lakatos és az ördög között, nem is vészett el minden lány, aki Jenny Lakatos örömházában dolgozott, amire jó példa a *Die Geschichte von der 1002. Nacht*ban Matzner asszony alakja.⁴⁵ Talán ebből olvasható ki legjobban Roth magyarok iránti ellenszenvé és talán itt a legmegsemmisítőbb — még ördögi figuraként sem rendelkeznek ezek a magyarok formátummal; ezek amolyan szerencsétlen „ördögi ördögös fickók”.

Hasonlóan negatív befolyással van a *Die Kapuzinergruft*ban Jolanth Szatmary Franz Ferdinand von Trotta magyar feleségére, Elisabethre. A regényben Trotta anyja hozza összefüggésbe Jolanth Szatmaryt Lakatossal. Először is úgy, hogy soha nem tudja a Szatmary nevet megjegyezni és ezért hasonló csengésű más neveket használ, viszont egy alkalommal „némi gondol-

⁴¹ Uo., 275. l.

⁴² Uo., 276. l.

Gershon Shaked Jeruzsálemből hívta fel figyelmemet arra, hogy a *Lakatos* név használata nem véletlen. Shaked a *Leviathan* c. elbeszélés elemzésében kimutatta: Több szinten értelmezhető, ezek közül az egyik Roth saját művészetével foglalkozik. Így egyrészt Roth, a hagyományos, de igaz művész, másrészt pedig Lakatos, a rothi felfogás szerinti silány mulattató író ellentétéként is értelmezhető az elbeszélés. A pokol küldöttjének névadója eszerint Lakatos László (1882–1944), aki — úgy mint Roth — a II. világháború kitörése után haláláig 1944-ig Franciaországban élt.

⁴³ *Beichte*, 35. l.

⁴⁴ Uo., 173–174. l.

⁴⁵ Joseph Roth: *Die Geschichte der 1002. Nacht*. Berlin, Weimar 1974. 87. l.

kodás után”,⁴⁶ tehát nem spontán módon, Lakatost mond Szatmary helyett, és másodszer, amikor — meg emlékszünk a *Leviathanra* — azt mondja, Szatmarynak „be kell érnie azzal, hogy új korallokat állít elő fenyőtobozból”.⁴⁷

És tényleg — Jolanth Szatmary éppúgy mint Lakatos hamis tárgyak előállításával foglalkozik. Az iparművészet — tehát nem a művészet — és a film az a két terület, amelyen tevékenykedik (ha nem is túl nagy sikerrel), és e mindkét területet Roth gyűlölte. Gondoljunk csak Roth gyakori kirohanásaira a film mint médium ellen és *Antichrist* című, nem túl jól sikerült monstretanulmányára, amelyben Hollywood-ból a német „Hölle-Wut” fordítást alakította ki, vagyis „den Ort, wo die Hölle wüetet”, azt a helyet, ahol a pokol tombol.⁴⁸

Abban a tekintetben, hogy ő képes Trotta feleségét, Elisabethet, a pokolba, Hollywoodba csalogatni, Jolanth Szatmary sikeresebb mint magyar férfi „ördögkollegája”. Viszont ez is csak azután sikerül, hogy legyőzte Elisabeth ingadozását, mert ingadozott, úgy ahogyan ezt Golubtschik és Nissen Piczenik is tette.

Miért van Jolanth Szatmarynak sikere? Rothnak a világ menete láttán kialakult pesszimizmusa jut itt kifejezésre vagy arról van szó, hogy az áldozat itt éppúgy nő, mint a *Triumph der Schönheit*ben, és ezekben az esetekben még egy szexuális komponens is közrejátszik? Vagy talán annak a magyar zsidó pszichológusnő, egy bizonyos „Frau Dr. Szabo” emlékének volt itt elsősorban szerepe, akit Joseph Roth 1930-ban feleségével, Friedllei Perchtoldsdorfban szállásolt el és akiről később azt írta Stefan Zweignek: „Volt valami pokoli a tekintetében és arcjátékában. Úgy tűnt nekem, hogy boszorkány és abból az anyagból készült, amiből maga az örület áll.”⁴⁹

Talán mindhárom szempont miatt.

Joseph Roth viszonya Magyarországhoz az évek folyamán lényegét tekintve mitsem, előjelét tekintve nagyot változott. A fiatal Roth Magyarországot mint egy reakciós, a Monarchia fenntartására törekvő országot gyűlölte, a késői Roth viszont a Monarchia felbomlasztása miatt volt rossz véleménnyel Magyarországról. Magyarországon, tisztán magyar területeken Roth sohasem tartózkodott, ismeretei Magyarországról — amennyiben egyáltalán rendelkezett ilyenekkel — felületesek voltak és nem magyar, hanem szláv, osztrák, német forrásból származtak. A magyarok és szlávok közt fennálló ellentétek éppúgy hozzájárultak Roth Magyarországgal szemben tanúsított antipátiájához, mint a magyar nemzeti öntudat megnyilvánulásai és a magyarországi zsidóság sajátos zsidó-magyar, magyar-zsidó öntudata. Mindez együttvéve arra készítette Rothot, hogy Magyarországot és a magyar figurákat műveiben negatív összefüggésekben ábrázolja.

⁴⁶ RAKA 455. l.

Meg kell még jegyezni, hogy Déri György kitűnő fordításában egy kicsit leveszi a felelősséget a magyar szereplők válláról, hiszen minden előforduló magyar nevet ellátja ékezetekkel és a helyes írást használja (pl. Kecskemet helyett Kecskemét), de: Jolanth Szatmaryból nem lesz Szatmáry Jolánth, és a magyar Elisabethból sem lesz Erzsébet. Ez első pillantásra csekélységnek tűnhet.

⁴⁷ RAKA, 455. l.

⁴⁸ Joseph Roth: *Der Antichrist*. Amsterdam 1934. 130. l.

Kuriózum, de igaz: Ez a mű most — 1989 őszén — „Z 441098” jelzettel a budapesti Egyetemi Könyvtárban a zárolt anyagokhoz tartozik, amely „csak osztályvezetői, ill. főigazgatói engedéllyel kölcsönözhető”. Feltehetőleg Lenin tetemének elhelyezési módjával foglalkozó fejtegetései miatt (110—111. l.).

⁴⁹ BRIEFÉ, 177. l.

Miért nehéz Suksint fordítani?

(V. M. Suksin és a mai orosz beszélt nyelv)

RÉPÁSI ERZSÉBET

A modern nyelvészet egyik alapvető kérdése az irodalmi nyelv, a köznyelv és a szépirodalom nyelvének kölcsönhatása, s e kölcsönhatások törvényszerűségeinek vizsgálata. Az irodalmi nyelv része a köznyelv is és a szépirodalom nyelve is, míg azonban az előbbi elsősorban kommunikatív, az utóbbi inkább esztétikai funkciójú. Maga a stílus pedig viszonyfogalom, hiszen elemzésének kiindulási pontja az összehasonlítás. Ha a szépirodalmi stílus helyét próbáljuk meghatározni a funkcionális stílusok rendszerében, akkor a szépirodalom nyelvét a többi funkcionális stílussal egyenjogúnak, egyenértékűnek kell tekintenünk. (Vö.: V. V. Vinogradov, R. A. Budagov, A. N. Gvozgyev, A. U. Jefimov, D. E. Rozental, J. Sz. Szorokin, M. N. Kozsina és mások munkáit.) A szépirodalmi művekbe azonban beáramlanak a többi funkcionális stílus jegyei, és a művészi jellemzés eszközeivé válnak. Suksin elbeszéléseiről szólva azt vizsgáljuk, hogy ez a beáramlás, különösen a beszélt nyelvi elemek gyakori, tudatos használata milyen célból történik, és milyen problémákat vet fel a művek magyarra fordításakor. „Veleszületett képessége volt arra, hogy figyelmesen meghallgasson, megjegyezzen és visszaadjon mindent, amit maga körül hallott, s hősei nyomában járva könnyedén, fesztelenül megértette magát a falusi és a városi lakos, a régi vágású és az új mentalitású ember, a munkás, a kolhozbeli pásztor és lakatos, a falusi könyvelő és mesterember, a fővárosi bürokrata és a vidéki sznob nyelven [. . .]. Végül szokatlan pontosan kapta el és reprodukálta saját hangszerelésében — komolyan és parodizálva — azt a zsargont, azt a megismételhetetlen szó- és stilisztikumkeveréket, amelyet rengeteg olyan ember használ, aki a társadalmi és geográfiai útkereszteződésben él. Mindez lehetővé tette számára, hogy könnyedén, kényszeredettség nélkül térjen át nemcsak az egyik beszédmodorról a másikra, hanem az egyik művészeti ágról a másikra [. . .].”¹ Az a folklorisztikus mag, ami Csingiz Ajtmatovnál a legenda, Raszul Gamzatovnál a vers és a dal, Suksinnál csupán egy hétköznapi történet, egy anekdotikus hétköznapi esemény, mely többnyire csupán ürügy az írónak, hogy elkezdje, illetve hogy szereplői szájába adja az egyszerű népnyelvi társalgási nyelvi, olykor vulgáris, néha dialektális fordulatokat. Az írói „én” hősei mögé bújik. Elbeszélései pár lapnyi terjedelműek, bennük a nyelvi anyag nagy részét dialógusok alkotják. Dramatizmusuk, a párbeszéd domináns volta, az egyszerűség, közérthetőség, valamint az „in medias res” kezdés Csehov novelláit juttatja eszünkbe. A korai Csehov-modell jelenléte Suksin elbeszéléseiben vitathatatlan. Terjedelmes leírások, jellemzés, tájfestés helyett Suksin a maga hétköznapi hőseit szólaltatja meg. Hőseinek

¹ Borisz Pankin: Vaszilij Suksin és csodabogarai. — In: Szovjet Irodalom, 1976. 12. sz., 177–186. l.

nyelve önmagáért beszél és szükségtelenné tesz mindenfajta szerzői kommentárt. Szereplőinek stilizálatlan, élő nyelve a maga meglepően individuális és szociális árnyalataival szinte „hallhatóvá” teszi a művet. Az elbeszélés vizuális, nyomtatott képe van előttünk, mégis szinte halljuk a hétköznapi beszéd intonációját, meg-megmosolyogjuk némely hősének a kodifikált irodalmi nyelv normáitól eltérő beszédét, szinte látjuk a gesztusokat. (Nem véletlen, hogy egyre több Suksin-elbeszélésből készül TV-film, hiszen a művek szinte kínálják magukat megfilmesítésre.) Vajon melyek azok az írói műhelytitkok, amelyek Suksin elbeszéléseinek nyelvét oly élővé, oly kifejezővé teszik? Kifejezőeszközei pedig szokatlanul szerények, igénytelenek. Szinte teljesen mellőzi az irodalmi művekben szokásos stilisztikai jegyeket: a hiperbolákat, allegóriákat, metonímiákat, metaforákat. Elbeszéléseiben az írói beszéd stílusában egybeolvad a szereplők által mondottakkal, hangnemük majdnem azonos. A tömörség, egyszerűség, életszerűség nyelvi megformálása Suksinnál egyet jelent a beszélt nyelv különböző árnyalatainak stilizálatlan beépítésével a művekbe. Mint ahogy az életben, a művészetben is mindig az egyszerű a legnehezebb, a legritkább. Amikor a beszélt nyelvi struktúrákat fonetikai, morfológiai, szintaktikai szinten összetvetjük a kodifikált irodalmi nyelv szerkezetével, szembevető eltérések mutatkoznak mindhárom szinten.

A beszélt nyelvre jellemző fonetikai törvényszerűségek egy részét az író jelöli a hangok grafikai képének megteremtése során, s ez a szereplők nyelvi jellemzésének eszközévé válik, a hősök szociális hovatartozását hivatott érzékelteni. A nyomtatásban megjelenő beszélt nyelv a kultúrátlanság benyomását kelti, mivel nem szoktunk hozzá nyomtatott formában is látni.² Az irodalmi nyelv helyesírásától eltérően Suksin a pontosabb nyelvi jellemzés érdekében sokszor nem az egyes fonémákat tükrözteti az írás során szereplői beszédében, hanem a fonémáknak mint absztrakt egységeknek konkrét hangrealizációját. Az egyes hangok ejtése során mutatkozó variánsok gyakorisága következtetni enged a beszélő szociális hovatartozására. E jelenség tanulmányozásával a szociolingvisztika részterülete, a szociofonetika foglalkozik. Suksinnál a standardtól eltérő alakok jelentős hányada a beszélt nyelv fonetikai törvényszerűségeinek tükrözése az írott nyelvben, de szerepel köztük tájnyelvi fonetikai jelenség is. A magánhangzók körében megfigyelhető maximális mennyiségi redukciót Suksin a következőképpen jelöli: *тыщи* (= тысячи), *Евстигнеич* (= Евстигнеевич), *Степаныч* (= Степанович), *Сергеевна* (= Сергеевна), *здрасте* (= здравствуйте), *хощь* (= хочешь), *там* (= мама), *эт* (= это), *Генк* (= Генка), *счас* (= сейчас), *ничо* (= ничего), *грю* (= говорю), *кой* (= какой), *седня* (= сегодня), *бу* (= будет).

A redukált szótagok írásban történő jelölésével az írónak célja van: sodró erejűvé, élővé, olykor kissé vulgárisá teszi a párbeszédet. A hevenyészett fogalmazás, az elnagyolás érzékeltetésére kiválóan alkalmasak az effajta redukált szóalakok. Mit tesz a műfordító, hogy ezt az emocionális többletet átmentse a másik nyelvbe? Egyáltalán van-e lehetőség valamiféle átváltásra? Nézzünk néhány példát a felsoroltak közül.

„Старик Наум *Евстигнеич* хворал с похмелья”³ „Az öreg Naum *Jef-sztyigneicset* macskajaj gyötörte.”

² М. В. Панов: Современный русский язык. Фонетика. Москва 1979. 220. 1.

³ Космос, нервная система и шмат сала. — In: В. Ш.: Избранные произведения в двух томах. 1. кт. Москва 1975. 50. 1. A kozmosz, az idegrendszer meg egy darab szalonna. — In: V. S.: Kígyóméreg. Budapest 1972. 35. 1. Füzesi Gyula fordítása.

Mint látjuk, a fordító ugyancsak redukált alakot közvetít az apai név átírásakor, sőt megtoldja még egy hangnak a fonetikus átírásával $v \rightarrow f$. Jevsztyignyeics helyett Jefsztjignyeicset ír. A „macskajaj gyötörte” kifejezés pedig a maga népies jellegével egyenesen telitalálat. Ugyanebben az elbeszélésben: „*Что эм вас так шибко в город-то тянет?*” (52. l.) Itt sem vizsgálhatjuk elszígetelten az *эмо* mutatónévmás redukált alakját, hanem a mondatba, sőt a szövegbe ágyazva kell néznünk. „Aztán mondd csak . . . miféle varázslat húz benneteket abba az elátkozott városba?” (38. l.) A *varázslat* és az *elátkozott* lexikai többlet a fordításban, ez az a plusz, melynek segítségével a fordító próbálja megjeleníteni a magyarban fonetikusán ki nem fejthető érzelmi többletet.

A következő példa fordításában hiányként jelentkezik a mennyiségi redukcióval megjelenített szavak tolmácsolása:

„— *Ничо . . . сейчас маленько уймусь . . . мирно побеседуем, — тихо говорил старик и все не мог унять слезы. — Третий день маюсь -- не знаю, куда себя деть. Руки опустились . . . хошь што делай.*”⁴

„— Na, itt jó lesz, kicsit leülök . . . itt nyugodtan beszélgethetünk — az öreg halkán suttogott, és könnye egyre folyt. — Lásd, már harmadik napja csak emészttem magam, mert nem tudom, hová legyek. Nem engedelmeskedik a karom, elhagyott az erőm.”

Éppen a jelzett szavak fordításának hiánya egyfajta stílusbeli szegényedést von maga után — hiányzik a fordításból a népies árnyalat, amely az eredetit pedig áthatja. Szerencsésebb lenne pl. egy ilyen fordítás: „Semmi baj, *mingyán megnyugszok* . . . békésen elbeszélgetünk, — mondta csendesen az öregember, a könnye meg egyre csak folyt. — Lásd, már harmadik napja csak emészttem magam, nem tudom, hová legyek. Nem engedelmeskedik a karom, *amit akarsz, azt teszel velem.*”

A *седня* fordításakor érezte a fordító, hogy ezt valami népies szóval kellene átültetni magyarra:

„— Я думаю, их совсем *седня* не будет, — сказал Павел.”⁵

„— Nem is jön *mán* több, én aszondom — kezdte Pável”. Pontosabb lett volna a *máma*, és legalább annyira népies, mint a *mán*.

A tudatlanság, műveletlenség érzékeltetését szolgálják az irodalmi nyelv kiejtési normáival megegyező, fonetikus írásmódú mássalhangzók. Ennek leggyakoribb példája a „*что*” kétféle írásmódja: *што* és *чо*. A hősök nyelvi jellemzésében fontos szerep jut ezeknek az alakoknak, segítségükkel jelzi az író a hős iskolázatlanságát. „A kozmosz, az idegrendszer meg egy darab szalonna” c. elbeszélésben ez különös hangsúlyt kap, mivel Naum pallérozatlan, durva beszéde a nála lakó diákfiúnak, Jurkának a tudományos szakszókincs bátor használatával kerül szembe. Jurka mondataiban egyetlen olyan szót sem találunk, amely eltérne az irodalmi nyelv helyesírási normáitól.

⁴ Горе. Уо., 74. l.

Бánat. Уо., 76. l. Péter Ágnes fordítása.

⁵ Капроновая ёлочка.;— In: В. Ш.: Брат мой. Москва 1975. 320. l.

Műfenyőfa. Уо., 61. l. Péter Ágnes fordítása.

⁶ Космос, нервная система и шмат сала. — In: Избранные произведения в двух томах. М. ф., 50. l.

A kozmosz, az idegrendszer meg egy darab szalonna. Уо., 35. l. Füzesi Gyula fordítása.

„— *Што я, не человек, што ли?*”⁶ „— Én is csak ember lennék, nem? Nekem is kijárna valami az életből, nem?”

Mintha érezte volna a fordító, hogy kevés az az egy mondat a fentiekben említett nyelvi jellemzés kifejezésére, ezért megtoldotta még egyvel, melyben egy nyelvhelyességi hibát is (tudatosan?) elkövetett, mintegy a *што*-féle írásmódban rejlő többlet érzékeltetésére: „Nekem is kijárna valami az életből, nem?” Helyesen: nekem is *járna* valami az *életől*.

A magánhangzók nyújtása az intonációs eszközök körébe tartozik. Suk-sinnál a hangsúlyos magánhangzók nyújtására találunk legtöbb példát. Ez mindig valami többletjelentést, sajátos stílusárnyalatot ad az egyes szavaknak, sőt olykor az egész szövegnek.

„— *Моро-оз, язви его! — сказал он.*”⁷

Azzal, hogy a „мороз” szó második magánhangzóját megkettőzte az író, szinte láthatóvá tette számunkra azt a gesztust, ahogy a hidegről a szobába belépő ember összedörzsöli a kezét, és valami ilyesfélét mond: kutya hideg van. Mindez, sajnos a fordításban elvész, szegényebb lesz:

„— *Фagy, erősen фagy — mondta topogva.*”

A mássalhangzók nyújtása az ironia kifejezésének eszköze is lehet.

„— *У вас есть электроорган? — спросил он Сержа. Нет, у меня есть балалайка. — Фи-и . . . и вы на ней играете?*”⁸

„Önnek is van villanyorgonája? — kérdezte Serge-től. — Nem, nekem balalajkám van. — *Пфу! . . . Csak nem balalajkázik?*”

Tárgyak méreteinek, mennyiségének expresszív értékelésére is használja Suksin a magánhangzók nyújtását. Következő példánkban is szinte láthatóvá válik az olvasó számára az a kézmozdulat, mellyel a hős saját szavait kíséri. „— *Это такой маленький рецептик, да? Бумажечка такая. . .*”⁹ „— A recept olyan kis papír, ugye? — dadogta.” Sajnos a fordításból itt is elveszett az az emocionális többlet, ami az eredetit jellemzi. Szerintünk pontosabban visszaadná az eredeti hangulatát egy ilyen fordítás: „— Ez egy ilyen ici-pici kis recept, ugye? Egy ilyen kis papírlap . . .”

A határozott, tagolt kiejtés, felfokozott hangerő írásban történő megjelenítésének érzékeltetésére szolgál a következő példánk:

„*Костя миновал его, молча прошел на кухню. И заорал оттуда что было силы: Все равно дознаюсь! Доз-на-а-ю-ушь!*”¹⁰ „Kosztya szóra se méltatta, úgy ment el mellette, és be, a konyhába. Csak onnan ordította vissza torkaszakadtából: — *Pedig kinyomozom én ezt! De kinyomozom ám!*” A magyar megfeleltetés kevésbé határozott, kevésbé fenyegető hangnemű. Itt a fordító is követhette volna az író módszerét, a magánhangzó nyújtásának írásban történő megjelenítését, mint ahogy a „Hiszekegy” c. elbeszélés fordítója tette: „— *Громче! Торжественно: ве-пую! Вместе: ве-пу-ю-у! Ве-пу-ю-у!* —

⁷ Как помирал старик. Уо., 112. l.
Elment az öregember. — In: V. S.: Vörös kányafa. Budapest 1980. 241. l. Gerencsér Zsigmond fordítása.

⁸ Привет Сивому. Уо., 415. l.
Tiszteltetem Hókat. — In: V. S.: Harmadik kakasszóra. Budapest 1977. 250. l. Zelei Miklós fordítása.

⁹ Змеиный яд. — In: Брат мой. М. ф., 335. l.
Kígyóméreg. — In: Kígyóméreg. М. ф., 88. l. Gerencsér Zsigmond fordítása.

¹⁰ Други игрици и забав. Уо., 246. l.
A murik és balhék szítói. — In: Harmadik kakasszóra. М. ф., 268—269. l. Elbert János fordítása.

zablažili вместе.”¹¹ „—Hangosabban! Ünnepelesen. *Hi-szek*. Még egyszer együtt: *Hi-szek* . . . — *Hi-i-szek!* — kántálták kórusban.”

A morfológiai jelenségek közül a kicsinyítőképzős névszók gyakori használata jellemzi Suksin elbeszéléseit, valamint a kodifikált irodalmi nyelv normatív alakjaitól való eltérések az ige- és névszóragozásban. A kicsinyítőképzős névszói alakok a *Műfenyőfa* c. elbeszélésben jól érzékeltetik az áhított ünnep ízeit, melyek éles kontrasztot alkotnak a félresikerült szilveszterezés miatt érzett bosszúság nyelvi kifejező eszközeivel. „Счас там *пельмешки* заворачивают! . . . *Водочка* в сенцах стоит, зараза . . . С морозца то так оно это дело пойдѣт! Люблю *празднички*, грешная душа.”¹² „Најтогатјак мán a *vargabélest* otthon! . . . A pitvarba bekészítve ott a *vodka*, az isten verné meg . . . Ennyi fagyoskodás után le is csúszik majd, hétszentség! Ó, hogy szeretem az *ünnepeket*, én gyarló lélek!”

A fordításban a *vargabéles*, *pitvar*, *hétszentség* népnyelvi szavak veszik át annak a stílustöbbletnek az érzékeltetését, amit az eredetiben a kicsinyítőképzős szavak hordoznak. A normatív alakoktól való eltérések a főnév- és igeragozásban a hősök szociális hovatartozására utalnak, hitelesebbé teszik a miliórajzot, pontosabban jellemzik a hőst, mint bármely terjengős leírás. A „*люди*” többes szám eszközhatározós esetének a kodifikált normától eltérő használata mintha az adott elbeszélés címét igazolná: Falusiak. „— Пиши: дорогой сынок Паша, посоветовалась я тут со знающими *людьми* . . .”¹³ A nagymama iskolázatlanságát jelző szóalakok ebben a Suksin-műben is kontrasztot alkotnak. Itt az unoka, Surka helyesen megkomponált beszéde az ellenpólus. Kár, hogy a fordításból hiányzik az a népies-falusias íz, ami pedig a nagymama beszédét át- meg átszövi: „— Irjad: „Drága fiam, Pása, tapasztalt emberekkel *tanácskoztam itt* . . .”. A *tanácskoztam* egyáltalán nem illik a falusi nagymama szókészletébe, helyette talán inkább megfelelne az alábbi fordítás: *meghánytam-vetettem* itt a dolgot hozzáértő emberekkel. A falusi rendőr beszédét vulgárisává színezi a *дело* többes szám birtokos esetének népnyelvi használata: „— Фу-у . . . Вот каких ты *делов* натворил — любуйся теперь”¹⁴ Itt sem egészen pontos a fordítás: „— Pfű! Szép kis história, mondhatom!”

Szerencsésebb lenne az alábbi megfeleltetés:

— Lám csak, mit műveltél — gyönyörködhetsz a *művedben!*

A Suksin-művek szókincsét vizsgálva megállapíthatjuk, hogy sajátosan keverednek benne a népnyelvi szavak a tájnyelvi elemekkel és az argóval. A fordítónak nem mindig könnyű megtalálni az adott rétegnyelvi megfeleltetéseket. A *Медик Володя* c. novellában például az író a szülőfalujába nyári vakációra utazó orvostanhallgató pózolását, cinizmusát, megjátszott nyegléségét érzékelteti, melyet városi társaitól vett át. E pózolás kifejezésének nyelvi elemei az argóból valók: *пронюхали* — megtudtuk, kiszagoltuk; *скооперуемся* — jöjjünk össze, társuljunk.

A beszélt nyelv spontán, előkészítetlen, szituációtól függő volta más mondatmodelleket kíván, mint az előre átgondolt, csiszolt, szépen kimunkált

¹¹ Верую. Уо., 140. l.

Hiszekegy. Уо., 321. l. Szabó Mária fordítása.

¹² Капроновая ёлочка. Уо., 324. l.

Műfenyőfa. — In: Kígyóméreg. M. f., 67. l. Péter Ágnes fordítása.

¹³ Сельские жители. — In: Избранные произведения в двух томах. M. f., 21. l.

Falusiak. — In: Harmadik kakasszóra. M. f., 304. l. Lénárt Éva fordítása.

¹⁴ Стѣмка. — In: Брат мой. M. f., 49. l.

Sztyopka. — In: Kígyóméreg. M. f., 125. l. Szabó Mária fordítása.

irodalmi nyelv. A beszélt nyelvi modelleknek persze nem mindegyike kerül be a szépirodalmi művekbe a szereplők beszédének tipizálása során, az író a számára, illetve hőse számára legmegfelelőbbeket választja ki a rendelkezésére álló modellekből. Suksint olvasva az az érzésünk, hogy szó sincs a nyelvi elemek tudatos szelektálásáról, hanem sokkal inkább a beszélt nyelv változatlan, stilizálás és tipizálás nélküli alkalmazását látjuk nála. Bár a kutatók többsége azon a véleményen van, hogy a beszélt nyelvi törvényszerűségek a szépirodalmi szöveg stiláris komponenseként feltétlenül átalakulnak, vagyis a beszélt nyelv elemei nem azonosak a szépirodalmi mű dialógusaiban előforduló beszélt nyelvi megnyilvánulásokkal, Suksin műveiben nem érzünk semmiféle transzformációt, hanem egy az egyben „halljuk” a beszélt nyelvi mondatmodelleket. Szórendjük nem azonos az írott nyelv mondatainak szórendjével; kevésbé kötött, nehezen foglalható rendszerbe. Többnyire azok a szavak illetve szókapcsolatok állnak prepozícióban, amelyek az adott beszédhelyzetben az új, az addig ismeretlen információt hordozzák, s ezáltal az aktuális tagolás, a figyelemfelkeltés, a kiemelés, az expresszivitás, a dinamizmus érzékeltetésének eszközeivé válnak.

„Водка, она действует тем же методом: я тебя сперва ублажу, ублажаю, а потом уж возьмусь за тебя.”¹⁵ „A vodka ugyanilyen metódussal dolgozik: előbb elandalít, elringat, aztán a körmei közé kap.” Hiányzik a fordításból az *она* névmás megfelelője, ami pedig a magyar nyelvben is használatos a mondanivaló pontosítására: A vodka, az ugyanilyen ... A beszélt nyelv gyakran használ pleonazmusokat különösen azoknak a hézagoknak a kitöltésére, amelyekben keressük a megfelelő szót. Suksin is használ a nyelvi jellemzés eszközeként pleonasztikus névmásokat. „— В город поехала, в эту ... как её ... в комиссионку.”¹⁶

Magyarra fordításkor még terjengősebben tudjuk csak kifejezni ezt a tipikusan beszélt nyelvi jelenséget: „— A városba ment, *abba a ... hogy is hívják ... bizományiba.*” Hasonló célt szolgálnak a hézagöltő szócskák. „Szünet-jelként”, amíg a mondat folytatásán gondolkodik a beszélő, a mondat legkülönbözőbb helyeire toldódhatnak be. Tördeltté, intonációs szempontból is akadozóvá, darabossá teszik a stílust. Plyn szavak: *штука, дело, вещь, понимаешь, знаешь, так сказать, значит, вообще, в общем, вот, ну, так вот, это, это самое.* Bizonyos szóalakok, szintagmák, egész mondatok ismétlése is hasonló funkciójú. A beszélőnek azért van rá szüksége, mert közben gondolkozhat mondanivalója folytatásán, a hallgatónak pedig azért, hogy jobban megértsen egyes kiemelt részeket. A szépirodalmi mű alkotóelemeként az ismétlésnek lehet célja a mondanivaló megerősítése, de bizonyos szóalak-ismétlések kifejezhetnek határozatlanságot, bizonytalanságot, sőt iróniát is.

Válaszolva a címben feltett kérdésre: „Miért nehéz Suksint fordítani?” — megállapíthatjuk, hogy műveinek tömörsége, egyszerűsége, életszerűsége, s az ebből adódó irodalmi nyelvi normán kívül eső jelenségek állítják nehéz helyzet elé a fordítókat.

¹⁵ Залётный. — In: Избранные произведения в двух томах. М. ф., 181. 1.

¹⁶ Vándormadár. — In: Harmadik kakasszóga. М. ф., 291. 1. Szabó Mária fordítása.

¹⁶ Микроскоп. — In: Избранные произведения в двух томах. М. ф., 171. 1.

BIBLIOGRÁFIA

A Magyarországon megjelent világirodalmi témájú publikációk bibliográfiája

1988

A bibliográfia azokat a könyveket és folyóiratcikkeket veszi figyelembe, amelyek 1988-as jelzéssel jelentek meg. *-gal jelöltük azokat a publikációkat, melyek az 1987-es bibliográfiában nem szerepeltek. Összeállításunk nem tartalmaz szépirodalmi műveket, recenziókat, kerekasztal-beszélgetéseket, valamint a napilapok világirodalmi vonatkozású közleményeit.

A világirodalomról általában

Könyvek:

1. Bécsy Tamás: A dráma esztétikája: A dráma műneme és műfajai. — [Bp.]: Kossuth, 1988. — 133 p. (Esztétikai kiskönyvtár)
2. Bécsy Tamás: Mi a dráma? — Bp.: Akad. K., 1987. — 247. p. (Kérdőjel)*
3. Braine, John: Hogyan írjunk regényt. — [ford. Lukács Laura]. — [Bp.]: Európa, 1987. — 148 p. (Modern könyvtár)*
4. Egri Péter: Literature, painting and music: An interdisciplinary approach to comparative literature. — Bp.: Akad. K., 1988. — 234 p. (Studies in modern philology, 4)
5. L'avènement de l'esprit nouveau, 1400—1480 / publ. sous la direction de Tibor Klaniczay, Eva Kushner, André Stegmann. — Bp.: Akad. K., 1988. — 593 p. (L'époque de la renaissance, 1400—1600) (A comparative history of literatures in European languages, 7)
6. Fabó Kinga: A határon. — Bp.: Magvető, 1987. — 170. p. (JAK füzetek)*
Tanulmányok
7. Hungaro-Slavica, 1988: X. Internationaler Slavistenkongress Sofia, 14—22. September 1988. / Herausgegeben von P. Király, A. Hollós = X. Mezdunarodnij Szjezd Szlavisztov Szofia, 14—22. Szentjrabrja 1988. g. / Pod. red. P. Kiralya, A. Hollósa. — Bp.: Akad. K., 1988. — 318 p.
8. Poszler György: Filozófia és műfajelmélet: Költői műfajok Hegel és Lukács esztétikájában. — Bp.: Gondolat, 1988. — 434 p.
9. Somlyó György: A költészet ötödik évada: Tanulmányok (1981—1987). — Bp.: Magvető, 1988. — 457 p.
10. Struktúra, jelentés, érték: A cseh és a lengyel strukturalizmus/ vál. és szerk. Bojtár Endre; [ford. Bojtár Endre et al.]. — Bp.: Akad. K., 1988. — 364 p.
11. Szász Anna Mária, H.: A modern regény mesterei. — 3. kiad. — Bp.: Tankvk., 1987. — 198 p. (Műelemzések kiskönyvtára)*
12. Szepes Erika: Mágia és ritmus: Vallástörténeti és verstani tanulmányok. — Bp.: Szépirod. Kvk., 1988. — 493 p.
13. Tanulmányok az irodalomtudomány köréből: [Egyetemi segédkönyv]/ szerk. Kanyó Zoltán és Siklaki István. — Bp.: Tankvk., 1988. — 489 p.
14. A tipológiai szimbolizmus: Szövegyűjtemény a bibliai és az irodalmi hermeneutika történetéből / vál. és szerk. Fabiny Tibor; [ford. Bernáth Gyöngyvér et al.]. — Szeged: JATE, 1988. — 417 p. (Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae)
15. Ungvári Tamás: Az irodalomtörténet diszkrét bája, avagy A szemérmes igazság. — Bp.: Magvető, 1988. — 415 p.
16. Ungvári Tamás: A szépség születése: Bevezetés az irodalomelmélet alapfogalmaiba. — Bp.: Kozmosz Kv., 1988. — 305 p.

17. Vajda György Mihály – Pál József: A világirodalom története évszámokban. – Bp.: Akad. K., 1988. – 389 p. Tanulmányok
18. Aldridge, A. Owen: Irving Babbitt and the standards of aesthetic judgment. = *Neohelicon*. 14. 1987. 2. p. 23–32.*
19. András Sándor: Műfaj és költészet. = *Jelenkor*. 31. 1988. 7–8. p. 651–657.
20. Auerbach, Erich: A tipológiai szimbolizmus a középkori irodalomban. Ford. Novák György. = A tipológiai szimbolizmus. – Szeged: JATE, 1988. p. 209–216.
21. Bahtyin, Mihail M.: A beszéd műfajai. Ford. Könezől Csaba. = *Tanulmányok az irodalomtudomány köréből*. – Bp.: Tankvk., 1988. p. 246–282.
22. Bureau, Michel L.: Le conte et la nouvelle. = *L'avènement de l'esprit nouveau*, 1400–1480. – Bp.: Akad. K., 1988. p. 460–472.
23. Barthes, Roland: Bevezetés a történetek strukturális elemzésébe. Ford. Simonffy Zsuzsa. = *Tanulmányok az irodalomtudomány köréből*. – Bp.: Tankvk., 1988. p. 378–397.
24. Beardsley, Monroe C.: Vers és zene. Ford. P. Müller Péter. = *Tanulmányok az irodalomtudomány köréből*. – Bp.: Tankvk., 1988. p. 75–90.
25. Beaugrande, Robert de–Colby, Benjamin N.: Az akció és interakció narratív modelljei. Ford. Siklaci István. = *Tanulmányok az irodalomtudomány köréből*. – Bp.: Tankvk., 1988. p. 341–366.
26. Belaja, Galina: A kísérlet természetéről. Ford. Gergely Lajos. = *Szovj. irod.* 1988. 2. p. 143–149.
A XX. század irodalmáról.
27. Bergmann, Morris: Metafora és formális szemantika. Ford. Vigh Árpád. = *Tanulmányok az irodalomtudomány köréből*. – Bp.: Tankvk., 1988. p. 168–187.
28. Bergmann, Rose-Marie: La littérature religieuse en formes vulgarisées. = *L'avènement de l'esprit nouveau*, 1400–1480. – Bp.: Akad. K., 1988. p. 356–371.
29. Bernstein, Inna A.: Le problème de la notion d'époque littéraire et les courants littéraires européens de la seconde moitié du XIXe siècle. = *Neohelicon*. 15. 1988. 1. p. 77–88.
30. Bilen, Max: L'écriture comme mode de vie. = *Neohelicon*. 14. 1987. 2. p. 13–21.*
31. Blanch, Antonio: Metaphysical values in modern poetry. = *Neohelicon*. 14. 1987. 2. p. 71–81.*
32. Bloch, Peter: A tipológikus művészet. Ford. Bernáth Gyöngyvér. = *A tipológiai szimbolizmus*. – Szeged: JATE, 1988. p. 189–208.
33. Bloomfield, Morton W.: Stiliztika és irodalomelmélet. Ford. Tarnay László. = *Helikon*. 34. 1988. 3–4. p. 309–353.
34. Bogdanov, Jurij: A mai irodalom fejlődésének humanista kontextusa. = *Literatura*. 1987/1988. 4. p. 437–440.
35. Bojtár Endre: Egy fel nem kért opponens véleménye. = *Kortárs*. 32. 1988. 3. p. 149–156.
Fried István: Kelet- és Közép-Európa között.
36. Bojtár Endre: A posztmodernizmus és a közép- és kelet-európai irodalmak. = *Kritika*. [19]88. 7. p. 30–33.
37. Biókey Antal – Kányó Zoltán: Műfajok. = *Tanulmányok az irodalomtudomány köréből*. – Bp.: Tankvk., 1988. p. 206–208.
38. Brind' Amour, Lucie: La tradition de l'amour courtois. = *L'avènement de l'esprit nouveau*, 1400–1480. – Bp.: Akad. K., 1988. p. 446–459.
39. Bultmann, Rudolf: A tipológiának mint hermeneutikai módszernek eredete és értelme. Ford. Bernáth Gyöngyvér. = *A tipológiai szimbolizmus*. – Szeged: JATE, 1988. p. 135–147.
40. Castañeda, Hector-Neri: Fikció és valóság: alapvető összefüggések. Esszé a tapasztalt világ teljességének ontológiájáról. Ford. Tarnay László. = *Tanulmányok az irodalomtudomány köréből*. – Bp.: Tankvk., 1988. p. 439–470.
41. Colby, Benjamin N.: Eseményváz-komponens és szimbolikus komponens hosszabb elbeszélő szövegekhez. Ford. Siklaci István. = *Tanulmányok az irodalomtudomány köréből*. – Bp.: 1988. p. 398–410.
42. Collins, Patrick J.: Tipológia, kritika és a középkori dráma. Ford. László Imre. = *A tipológiai szimbolizmus*. – Szeged: JATE, 1988. p. 273–290.
43. Csikvári Gábor: A modern regény kompozíciója. = *Bp. Tank. Főisk. tud. közlem.* 5. 1988. 1. p. 85–102.
44. Csizsevskij, Dmitrij: Fonológia és pszichológia. Ford. Bonyhai Gábor. = *Struktúra, jelentés, érték: A cseh és a lengyel strukturalizmus*. – Bp.: Akad. K., 1988. p. 19–33.

45. Daniélou, Jean: A szimbolizmus problémája. Ford. Novák György. = A tipológiai szimbolizmus. — Szeged: JATE, 1988. p. 99–114.
46. De Lubac, Henri: „Tipológia” és „allegorizmus”. Ford. Burján Mónika. = A tipológiai szimbolizmus. — Szeged: JATE, 1988. p. 115–134.
47. Dentan, Robert, C.: A tipológia helyes és helytelen használata. Ford. Szűr Katalin. = A tipológiai szimbolizmus. — Szeged: JATE, 1988. p. 179–185.
48. Dijk, Teun van: A történet felfogása. Ford. Imre Anna. = Tanulmányok az irodalomtudomány köréből. — Bp.: Tankvk., 1988. p. 309–329.
49. Dorsey, John T.: Atomic bomb literature in Japan and the West. = Neohelicon. 14. 1987. 2. p. 325–334.*
50. Egri, Peter: The Lukácsian view of the lyrics. Poetry and the other arts. = Literature, painting and music. — Bp.: Akad. K., 1988. p. 9–64.
51. Elbaz, Robert: Cartesianism and selfhood. = Neohelicon. 15. 1988. 1. p. 141–165.
52. Fabiny Tibor: Előkép és beteljesülés: a tipológiai szimbolizmus a hermeneutika történetében. = A tipológiai szimbolizmus. — Szeged: JATE, 1988. p. 5–21.
53. Fabiny Tibor: The emblem: document of bad taste or medium of artistic value? = Neohelicon. 14. 1987. 2. p. 191–202.*
54. Fabó Kinga: Esszé a versről és Marilyn Monroe-ról. = A határon / Fabó Kinga. — Bp.: Magvető, 1987. p. 114–120.*
55. Fabó Kinga: „Nyelvi fordulat” az irodalomban. = A határon / Fabó Kinga. — Bp.: Magvető, 1987. p. 33–50.*
56. Fenyő István: Messze tekintő fiatalok. Világirodalmi tájékozódás Magyarországon. 1830–1842. = Kortárs. 32. 1988. 4. p. 99–107., 5. p. 113–122., 6. p. 95–103., 7. p. 120–128.
57. Földes Anna: Szönyegen az abszurd dráma. Egy londoni tanácskozás margójára. = Nagyvilág. 33. 1988. 12. p. 1859–1865.
58. Fried [István]: Zur Problematik des osteuropäischen Bauernromans. = Hungaro-Slavica, 1988. — Bp.: Akad. K., 1988. p. 269–280.
59. Genette, Gérard: Műfaj, „típus”, mód. Ford. Simonffy Zsuzsa. = Tanulmányok az irodalomtudomány köréből. — Bp.: Tankvk., 1988. p. 209–245.
60. Gillespie, Gerald: The discourse of defeat in nineteenth century narrative. = Neohelicon. 15. 1988. 1. p. 227–236.
61. Good, Graham: The American reception of European modernism. = Neohelicon. 14. 1987. 2. p. 41–52.*
62. Gordon, Paul: Romanticism, figuration and comparative literature. = Neohelicon. 15. 1988. 2. p. 239–259.
63. Gringer, Pavel A.: The concept of literary epoch in terms of historical poetics. = Neohelicon. 15. 1988. 1. p. 13–23.
64. Hálek, Vítězslav: A cseh költészet viszonya az egyetemes költészethez. Ford. Braunsteiner Gloria. = Hungaro-Slavica, 1988. — Bp.: Akad. K., 1988. p. 181–189.
65. Harris, Frederick J.: Linguistic reality — historical reality: Genet, Céline, Grass. = Neohelicon. 14. 1987. 2. p. 257–273.*
66. Hassine, Juliette: L’enseignement de la littérature dans les milieux défavorisés. = Neohelicon. 14. 1987. 2. p. 393–404.*
67. Hatzfeld, Helmut: La renaissance chevaleresque. = Neohelicon. 15. 1988. 1. p. 167–185.
68. Horváth Iván: Metrika. = Tanulmányok az irodalomtudomány köréből. — Bp.: Tankvk., 1988. p. 71–74.
69. Hudson Jones, Anne: Literary value: the lesson of medical ethics. = Neohelicon. 14. 1987. 2. p. 383–392.*
70. Jsewijn, Jozef: La poésie latine humaniste — le principe de l’imitation. = L’avènement de l’esprit nouveau, 1400–1480. — Bp.: Akad. K., 1988. p. 495–509.
71. Ingarden, Roman: Az irodalmi mű és konkretizációi. Ford. Bojtár Endre. = Struktúra, jelentés, érték: A cseh és a lengyel strukturalizmus. — Bp.: Akad. K., 1988. p. 312–323.
72. Ingarden, Roman: Az irodalmi mű sematikus jellege. Ford. Bojtár Endre. = Struktúra, jelentés, érték: A cseh és a lengyel strukturalizmus. — Bp.: Akad. K., 1988. p. 292–311.
73. Ingarden, Roman: Az irodalmi műalkotás kétdimenziós szerkezete. Ford. Cservenits Jolán. = Struktúra, jelentés, érték: A cseh és a lengyel strukturalizmus. — Bp.: Akad. K., 1988. p. 283–291.

74. Ingarden, Roman: Mit nem tudunk az értékekről. Ford. Bojtár Endre. = *Struktúra, jelentés, érték: A cseh és a lengyel strukturalizmus.* — Bp.: Akad. K., 1988. p. 339—[365].
75. Ingarden, Roman: Művészi értékek és esztétikai értékek. Ford. Bojtár Endre. = *Struktúra, jelentés, érték: A cseh és a lengyel strukturalizmus.* — Bp.: Akad. K., 1988. p. 324—338.
76. Jakobson, Roman: Mi a költészet? Ford. Bojtár Endre. = *Struktúra, jelentés, érték: A cseh és a lengyel strukturalizmus.* — Bp.: Akad. K., 1988. p. 34—41.
77. Jakobson, Roman: Realizmus a művészetben. Ford. Lőrincz Irén. = *Struktúra, jelentés, érték: A cseh és a lengyel strukturalizmus.* — Bp.: Akad. K., 1988. p. 13—18.
78. Jechová, Hanna: L'héroisation folklorique. = *L'avènement de l'esprit nouveau, 1400—1480.* — Bp.: Akad. K., 1988. p. 432—445.
79. Jurjeva, Lidia M.: On the problem of synchronisation of the historical and literary processes in the 20th century. = *Neohelicon.* 15. 1988. 1. p. 125—138.
80. Kálmán Mária: Lót asszonya visszanéz: Sokkhatások az irodalomban. = *Világosság.* 29. 1988. 11. p. 799—804.
81. Kanyó Zoltán: Fikció. = *Tanulmányok az irodalomtudomány köréből.* — Bp.: Tankvk., 1988. p. 429—438.
82. Kanyó Zoltán: Módszertani kérdések. = *Tanulmányok az irodalomtudomány köréből.* — Bp.: Tankvk., 1988. p. 9—19.
83. Kiss Gy. Cs[aba]: Über einige Aspekte des Generationenromans in den slavischen und nichtslavischen Literaturen von Ostmitteleuropa. = *Hungaro-Slavica,* 1988. — Bp.: Akad. K., 1988. p. 103—112.
84. Klein, Holger M.: The historical poem: General approaches and a sample analysis. (Aragon). = *Neohelicon.* 14. 1987. 2. p. 359—372.*
85. Klinkenberg, Jean-Marie: Stilisztikai kutatások újlatin nyelvterületen. Ford. Martonyi Éva. = *Helikon.* 34. 1988. 3—4. p. 475—500.
86. Kridl, Manfred: Bevezetés az irodalmi mű tanulmányozásába. Ford. Kádas Géza. = *Struktúra, jelentés, érték: A cseh és a lengyel strukturalizmus.* — Bp.: Akad. K., 1988. p. 234—278.
87. Kuenzli, Manfred: The norm-breaking function of literature. = *Neohelicon.* 14. 1987. 2. p. 169—181.*
88. Kulcsár Szabó Ernő: A különbözőség esélyei. Szempontok a posztmodern fogalmának meghatározásához. = *Literatura.* 1987/88. 1—2. p. 137—146.
89. Kushner, Eva: L'esprit satirique et le développement de la satire. = *L'avènement de l'esprit nouveau, 1400—1480.* — Bp.: Akad. K., 1988. p. 384—401.
90. Lampe, G. W. H.: A tipológia ésszerűsége. Ford. Novák György. = *A tipológiai szimbolizmus.* — Szeged: JATE, 1988. p. 71—98.
91. Levertov, Denise: Jegyzetek az organikus formáról. Ford. Bollobás Enikő. = *Helikon.* 33. 1987. 1—3. p. 180—185.*
92. Lewalski, Barbara Kiefer: A tipológiai szimbolizmus és a „lélek haladása” a 17. századi irodalomban. Ford. Novák György. = *A tipológiai szimbolizmus.* — Szeged: JATE, 1988. p. 293—326.
93. Lieb, Hans-Heinrich: A referencia kérdései az írott narrációban. Ford. Odorics Ferenc. = *Tanulmányok az irodalomtudomány köréből.* — Bp.: Tankvk., 1988. p. 471—488.
94. Lotman, Ju. M.: Megjegyzések a művészi térről. Ford. Heltai Gyöngyi. = *Kult. köz.* 1988. 1. p. 62—78.
95. Lotman, Ju. M. — Uspenszkij, B. A.: Mítosz — név — kultúra. Ford. Pálfi Ágnes. = *Kult. köz.* 1988. 1. p. 3—19.
96. Lyotard, Jean-François: Mi a posztmodern? Ford. Angyalosi Gergely. = *Nagyvilág.* 33. 1988. 3. p. 419—426.
97. Merrill, Reed B.: Darkness at noon and the political novel. = *Neohelicon.* 14. 1987. 2. p. 245—256.*
98. Mihályi Gábor: A „tökéletes dráma.” A klasszikus tragédia és komédia anatómiája. = *Tiszatáj.* 42. 1988. 3. p. 54—67.
99. Miquet, Jean: Les épopées chevaleresques en prose. = *L'avènement de l'esprit nouveau, 1400—1480.* — Bp.: Akad. K., 1988. p. 420—431.
100. Mukařovský, Jan: A csehszlovák művészetelmélet fogalmai. Ford. Sziklay László. = *Struktúra, jelentés, érték: A cseh és a lengyel strukturalizmus.* — Bp.: Akad. K., 1988. p. 186—195.
101. Mukařovský, Jan: Az esztétikai funkció, norma és érték mint társadalmi tények

- Ford. Bonyhai Gábor. = *Struktúra, jelentés, érték: A cseh és a lengyel strukturalizmus.* — Bp.: Akad. K., 1988. p. 54–107.
102. Mukařovský, Jan: *A művészet mint szemiológiai tény.* Ford. Bojtár Endre. = *Struktúra, jelentés, érték: A cseh és a lengyel strukturalizmus.* — Bp.: Akad. K., 1988. p. 42–46.
103. Mukařovský, Jan: *Szándékolttság és szándékoltatlanság a művészetben.* Ford. Bojtár Endre. = *Struktúra, jelentés, érték: A cseh és a lengyel strukturalizmus.* — Bp.: Akad. K., 1988. p. 158–185.
104. Nagy Péter: *Megújulás a társadalomban — megújulás a művészetben.* = *Nagyvilág.* 33. 1988. 3. p. 427–433.
105. Németh G. Béla: *Modern? Praemodern? Postmodern? Az irányzati elnevezések néhány nehézségéről.* = *Új írás.* 28. 1988. 5. p. 108–113.
106. Némethi-Sargina, Ludmilla: *Le modernisme et l'idée de la fin de siècle dans les littératures d'Europe Centrale et Orientale.* = *Neohelicon.* 15. 1988. 1. p. 113–123.
107. [Némethi-Sargina, Ludmilla] L. Sargina-Némethi: *Szimbolisztikája drama v szlavjanszkih lityeraturah. K evolucii zsanra dramy v dvadcatom veke.* = *Hungaro-Slavica,* 1988. — Bp.: Akad. K., 1988. p. 309–318.
108. Nyíró Lajos: *Irodalomelméleti jegyzetek az avantgárdról.* = *Literatura.* 1987/1988. 3. p. 207–223.
109. Pavličić, Pavao: *Toward a typology of intermedial situations.* = *Neohelicon.* 15. 1988. 2. p. 267–276.
110. Petrey, Sandy: *The realist speech act. Mimesis, performance and the facts in fiction.* = *Neohelicon.* 15. 1988. 2. p. 9–29.
111. Plett, Heinrich: *Retorika és stilisztika.* Ford. Vigh Árpád. = *Tanulmányok az irodalomtudomány köréből.* — Bp.: Tankvk., 1988. p. 131–167.
112. Poszler György: *A Szépség és a Felé Mutató Csillagok.* (Hat tézis a kritika esélyeiről.) = *Műhely/Győr-Sopron M. Tcs.* 11. [19]88. 4. p. 3–10.
113. Remak, Henry H. H.: *19th century realism: rash conclusions.* = *Neohelicon.* 15. 1988. 2. p. 205–221.
114. Rigolot, François: *La littérature didactique et moralisante.* = *L'avènement de l'esprit nouveau, 1400–1480.* — Bp.: Akad. K., 1988. p. 372–383.
115. Rodiek, Christoph: *Probleme der vergleichenden Rangbestimmung literarischer Werke.* = *Neohelicon.* 15. 1988. 1. p. 275–300.
116. Roubaud, Jacques: *A trouvère-ek strófképleteinek vizsgálata.* Ford. Somogyvári Márta. = *Tanulmányok az irodalomtudomány köréből.* — Bp.: Tankvk., 1988. p. 103–124.
117. Róczy György: *A vizuális regény felé.* = *SF táj.* 36. 1988. p. 35–42.
118. Rumelhart, David A.: *Megjegyzések egy történeteméről.* Ford. Siklaci István. = *Tanulmányok az irodalomtudomány köréből.* — Bp.: Tankvk., 1988. p. 330–340.
119. Sabina, Karel: *A demokratikus irodalom.* Ford. O. Bertha Mária. = *Esszék és tanulmányok: Hét évszázad cseh irodalmából.* — Bp.: Európa; Bratislava: Madách, 1988. p. 127–134.
120. Sacks, Harvey: *Gyerekek történeteinek elemezhetőségéről.* Ford. Siklaci István. = *Tanulmányok az irodalomtudomány köréből.* — Bp.: Tankvk., 1988. p. 411–428.
121. Salter, Elisabeth: *A középkori költészet és a valóság figurális képe.* Ford. Novák György. = *A tipológiai szimbolizmus.* — Szeged: JATE, 1988. p. 217–239.
- 121/a Sárközy Péter: *Hagyomány és újítás, a klasszicista doktrína és az új érzékenység viszonya a XVIII. századi európai irodalomban.* = *Petrarcától Ossziánig: A költészetértelmezés megújulása a XVIII. századi olasz irodalomban / Sárközy Péter.* — Bp.: Akad. K., 1988. p. 7–20.
122. Schank, Roger C. — Abelson, Robert F.: *Forgatókönyvek, tervek, ismeretek.* Ford. Siklaci István. = *Tanulmányok az irodalomtudomány köréből.* — Bp.: Tankvk. P., 1988. p. 367–377.
123. Schön, Georg: *Kategoriális grammatika.* Ford. Somogyvári Márta. = *Tanulmányok az irodalomtudomány köréből.* — Bp.: Tankvk., 1988. p. 58–69.
124. Siedlecki, Franciszek: *A verstani kutatások három területe.* Ford. Kúdas Géza. = *Struktúra, jelentés, érték: A cseh és a lengyel strukturalizmus.* — Bp.: Akad. K., 1988. p. 226–233.
125. Siklaci István: *Narratívika.* = *Tanulmányok az irodalomtudomány köréből.* — Bp.: Tankvk., 1988. p. 297–308.
126. Somlyó György: *„Egy kis irodalom”.* = *A költészet ötödik évada / Somlyó György.* — Bp.: Magvető, 1988. — p. 403–421.

127. Spiridon, Monica: Literary criticism and the magnifying glass of sociology. = *Neohelicon*. 14. 1987. 2. p. 53–60.*
128. Stanesco, Michel: Le dernier âge de la chevalerie. = *L'avènement de l'esprit nouveau*, 1400–1480. — Bp.: Akad. K., 1988. p. 405–419.
129. Stäuble, Antonia: Le premier théâtre humaniste. = *L'avènement de l'esprit nouveau*, 1400–1480. — Bp.: Akad. K., 1988. p. 510–518.
130. Sukenick, Ronald: Tizenkét kompozíciótani kitérő. Ford. Hernádi Miklós. = *Helikon*. 33. 1987. 1–3. p. 145–154.*
131. Szabolcsi Miklós: Érvek és kételyek a posztmodernizmus dolgában. = *Kritika*. [19]88. 5. p. 19–21.
132. Szegedy-Maszák, Mihály: Notes toward a historical definition of realism. = *Neohelicon*. 15. 1988. 2. p. 32–54.
133. Széles Klára: Mi a szabad vers? = *Irodalomtörténet*. 19–20. 1987/1988. 1. p. 44–69.
134. Szepes Erika: Jambikus versformák sajátosságai különféle versrendszerekben. = *Mágia és ritmus: Vallástörténeti és verstani tanulmányok / Szepes Erika*. — Bp.: Szépirod. Kvk., 1988. p. 284–300.
135. Szepes Erika: Kell-e verstani írni, avagy nem mindegy-e, hová húzogattuk a láthatárokat? = *Mágia és ritmus: Vallástörténeti és verstani tanulmányok / Szepes Erika*. — Bp.: Szépirod. Kvk., 1988. p. 229–248.
136. Szili József: Irodalomalkotó műfajiság. = *Új írás*. 28. 1988. 6. p. 94–101.
137. Szili, József: Les notions de littérature et la périodisation littéraire. = *Neohelicon*. 15. 1988. 1. p. 25–37.
138. Szili, József: Prose qualities in 19th century realism. = *Neohelicon*. 15. 1988. 2. p. 55–82.
139. Thomas, Patrick A.: The split double vision: The erotic tradition of medieval literature. = *Neohelicon*. 15. 1988. 1. p. 187–206.
140. Todorov, Tzvetan: A műfajok eredete. Ford. P. Müller Péter. = *Tanulmányok az irodalomtudomány köréből*. — Bp.: Tankvk., 1988. p. 283–295.
141. Toporov, V. J.: A szűz és a céda város textúrája a mitológia tükrében. Ford. Péntek Éva. = *Kult. köz.* 1988. 1. p. 32–41.
142. Ungvári Tamás: Élő lélekcseré. A nemzetközi kulturális kapcsolatok elvi alapjairól. = *Az irodalomtörténet diszkrét bája, avagy A szemérmes igazság / Ungvári Tamás*. — Bp.: Magvető, 1988. p. 308–317.
143. Vajda György Mihály: Some problems of nineteenth century romanticism. = *Neohelicon*. 15. 1988. 1. p. 102–112.
144. Vásárhelyi Lajos: Az aranykupolákat is kövek tartják. = *Csongrád m. kv.* 20. 1988. 3–4. p. 165–170.
A képregényről.
145. Veltruský, Jiří: A dráma mint költői műalkotás. Ford. Bojtár Endre. = *Struktúra, jelentés, érték: A cseh és a lengyel strukturalizmus*. — Bp.: Akad. K., 1988. p. 120–123.
146. Vere, Ivan: Lityeraturnaja etyika kak praksisz hudozsesztvennovo mislenyija. = *Stud. Russ.* 11. 1987. p. 167–196.*
147. Verthuy, Mair E.—Waelti-Walters, Jennifer: Critical practice and the transmission of culture. = *Neohelicon*. 14. 1987. 2. p. 405–414.*
148. Vigh Árpád: Retorika, stilsztika. = *Tanulmányok az irodalomtudomány köréből*. — Bp.: Tankvk., 1988. p. 125–130.
149. Vigh Árpád: A stilsztika útjai és lehetőségei. = *Helikon*. 34. 1988. 3–4. p. 288–308.
150. Vodička, Felix: Az irodalomtörténet, annak problémái és feladatai. Ford. Bojtár Endre. = *Struktúra, jelentés, érték: A cseh és a lengyel strukturalizmus*. — Bp.: Akad. K., 1988. p. 124–157.
151. Williams, Arnold: Tipológia és a ciklikus drámák: néhány kritérium. Ford. Nagy Éva. = *A tipológiai szimbolizmus*. — Szeged: JATE, 1988. p. 241–251.
152. Wóycieki, Kazimierz: Az irodalomtörténet és a poétika. Ford. Kádas Géza. = *Struktúra, jelentés, érték: A cseh és a lengyel strukturalizmus*. — Bp.: Akad. K., 1988. p. 196–211.
153. Wunderlich, Dieter: A struktúra fogalma. Ford. Somogyvári Márta. = *Tanulmányok az irodalomtudomány köréből*. — Bp.: Tankvk., 1988. p. 20–57.
154. Zempicki, Zygmunt: A tiszta poétika megalapozásának kérdéséről. Ford. Kádas Géza. = *Struktúra, jelentés, érték: A cseh és a lengyel strukturalizmus*. — Bp.: Akad. K., 1988. p. 212–225.

- 154/a Bojtár Endre: Sziklay László (1912–1987). = Irodört. közl. 92. 1987/88. 3. p. 384–385.
155. Csorba Győző: A Halál verseitől a Faustig. [Riporter]: Kabdebó Lóránt. = Jelenkor. 31. 1988. 3. p. 219–225.
156. Csűrös Miklós: László Kálnoky the poet and translator. = Acta litt. Acad. Sci. Hung. 1–2. p. 123–141.
157. Dobossy László: A közvetítő. (Gyergyai Albert.) = Válságok és változások: Esszék, tanulmányok a francia irodalomról. — Bp.: Magvető, 1988. p. 353–357.
158. Fábíán Zsuzsanna: Király Rudolf. = Filol. közl. 34. 1988. 3. p. 184.
159. Fehér Pál, E.: Köszöntő Rónai Mihály Andrásnak. = Élet és irod. 32. 1988. 11. p. 8.
160. Ferencz Győző: Lator László köszöntése. = Nagyvilág. 32. 1987. 11. p. 1720–1721.*
161. Fodor András: Lator László hatvanéves. = Kortárs. 31. 1987. 11. p. 123–125.*
162. Gergely Ágnes: Karig Sára. = Kritika. [19]88. 3. p. 12–14.
163. Győri Judit: Turóczi-Trostler József születésének 100. évfordulójáról. = Filol. közl. 34. 1988. 4. p. 271–281.
164. Kabdebó Lóránt: A történelem hullámmozgása. Sőtér István hetvenöt éves. = Jelenkor. 31. 1988. 5. p. 465–472.
165. Pálmai Kálmán: Karlos László. (1898–1987.) = Irodört. közl. 92. 1987/88. 3. p. 382.
166. Rózsa Mária: Gragger Róbert és a berlini Magyar Intézet könyvtára. = M. könyvszemle. 104. 1988. 4. p. 304–310.
167. Rózsa Mária: Robert Gragger — „Botschafter” der ungarischen Kultur in Berlin. = Ger. Jahrb. 7. 1988. p. 350–357.
168. Somlyó György: Egy magyar francia kötő: Lorand Gaspar. = A költészet ötödik évada: Tanulmányok (1981–1987). — Bp.: Magvető, 1988. p. 374.
169. Soós Magda: A közvetítő. Emlékezés Turóczi-Trostler József. = Élet és irod. 32. 1988. 39. p. 6.
170. Sőtér István: Lukács György és az irodalomtörténet. = Nagyvilág. 33. 1988. 11. p. 1705–1709.
171. Vajda György Mihály: Sőtér István köszöntése. = Nagyvilág. 33. 1988. 6. p. 922–924.
172. Vajthó László, 1887–1977 / [a bibliográfiát kész. Gráberné Bősze Klára]. — Bp.: OPKM, 1987. — III, 56 p. (Neveléstörténeti bibliográfiák)*
173. Varga József: A magyar irodalom európaizálódása. Száz éve született Turóczi-Trostler József. = Új tükör. 25. 1988. 39. p. 9.
174. Varga József: Turóczi-Trostler József emlékezete. = Nagyvilág. 33. 1988. 10. p. 1558–1560.

Az antik és keresztény irodalmakról

175. Chavy, Paul: Les traductions humanistes. = L'avènement de l'esprit nouveau 1400–1480. — Bp.: Akad. K., 1988. p. 485–494.
Antik szerzők humanista fordításairól.
176. Dér Katalin: Politész és idiótész. Viselkedés- és életmódok a korai római irodalomban. = Világosság. 29. 1988. 4. p. 244–252.
177. Frejdenberg, O. M.: Bevezetés az antik folklór elméletébe. Ford. Pálfi Ágnes. = Kult. köz. 1988. 1. p. 42–47.
178. Hegedűs Géza: Augustinus útja a léhaságtól a szentségig. „Vallomások” c. önéletrajza kapcsán. = Világosság. 29. 1988. 1. p. 37–44.
Aurelius Augustinus — Szent Ágoston.
179. Markus, R. A.: Előfeltevések a Szentírás tipológiai értelmezésében. Ford. Novák György. = A tipológiai szimbolizmus. — Szeged: JATE, 1988. p. 169–178.
180. Rászlai Tibor: A keresztény költészet kezdetei. = Dunatáj. 11. 1988. 2. p. 16–24.
181. Somlyó György: A fordítás uszályában. Énekek éneke. = A költészet ötödik évada: Tanulmányok (1981–1987). — Bp.: Magvető, 1988. p. 325–334.
182. Szepes Erika: Ki képviselje Horatius érdekeit? = Mágia és ritmus: Vallástörténeti és verstani tanulmányok. / Szepes Erika. — Bp.: Szépirod. Kvk., 1988. p. 371–375.
183. Szepes Erika: Lúszisztrató — avagy diadalmaskodnak-e a nők? Elnélkedés egy színelőadás kapcsán szövegértelmezésről és műfordításról. = Mágia és ritmus:

- Vallástörténeti és verstani tanulmányok / Szepes Erika. — Bp.: Szépirod. Kvk., 1988. p. 376—432.
 Arisztophanész: Lüziszisztraté.
184. Ungvári Tamás: A kezdet és a vég. A Biblia mint irodalom. = Az irodalomtörténet diszkrét bája, avagy A szemérmes igazság / Ungvári Tamás. — Bp.: Magvető, 1988. p. 318—340.
186. Von Rad, Gerhard: Az Ótestamentum tipológiai értelmezése. Ford. Novák György. = A tipológiai szimbolizmus. — Szeged: JATE, 1988. p. 149—168.

Az angol nyelvű irodalomról

187. Abdul-Fatah, Abdullah Moutasim: The literary and cultural criticism of Raymond Williams. = Neohelicon. 14. 1987. 2. p. 33—40.*
188. Ackroyd, Peter: A történetiség rejtelméi a velünk élő múltban. Ford. Barkóczy András. = Nagyvilág. 33. 1988. 2. p. 164—166.
 Ackroyd, Peter: Hawksmoor.
189. Aercke, Kristiaan P.: Two decadents' fragrant prayers. = Neohelicon. 15. 1988. 1. p. 263—274.
 Ronald Firbankról és Joris-Karl Huysmansról.
190. Aldridge, A. Owen: Irving Babbitt and the standards of aesthetic judgment. = Neohelicon. 14. 1987. 2. p. 23—32.*
191. Ardó Zsuzsanna: G. Woodcock jegyzetei az angol-kanadai regényirodalomról. = Helikon. 34. 1988. 1—2. p. 180—185.
192. Béneyi Tamás: Anthony Burgess regényrészlete elé. = Határ. 1988. 3. p. 120.
193. Bercovitch, Sacvan: Tipológia a puritán Új Angliában. (John Cotton és Roger Williams vitájának újraértelmezése.) Ford. Novák György. = A tipológiai szimbolizmus. — Szeged: JATE, 1988. p. 379—412.
194. Bertha Csilla: A drámaíró Yeats. — Bp.: Akad. K., 1988. — 235 p. (Modern filológiai füzetek)
195. Bogárdi Szabó István: „Igazságnak palástos embere”. A tanúság hermeneutikája és a Lear király. = Új magyar Shakespeare tár. — Bp.: Modern Filol. Társ., 1988. p. 139—146.
 Shakespeare, William: King Lear. — Lear király.
196. Bollobás Enikő: Edward Dorn kanonizálása. = Helikon. 33. 1987. 1—3. p. 198—205*
197. Bollobás Enikő: Visuality and concretism: enactments of the real. (On the poetics of the American Avant-garde. = Acta litt. Acad. Sci. Hung. 30. 1988. 3—4. p. 229—241.
198. Bradbury, Malcolm: Virginia Woolf. Ford. Széky János. = Nagyvilág. 33. 1988. 10. p. 1533—1545.
199. Brassai: Lewis Carroll, a fényképész. Ford. Szabolcs Katalin. = Nagyvilág. 33. 1988. 1. p. 49—58.
200. Cardy, Michael: Beyond documentation: Èmile Zola and D. H. Lawrence. = Neohelicon. 14. 1987. 2. p. 225—231.*
201. Csűrös Miklós: A kozmikus otthonravágyás. (Samuel Beckettől.) = Új írás. 28. 1988. 7. p. 106.
202. Dávidházi Péter: The case of instrumental vs. „autotelic” criticism: From T. S. Eliot to deconstruction. = Neohelicon. 15. 1988. 1. p. 237—253.
203. Dávidházi Péter: Egy irodalmi kultusz meghonosítása. Beavatás a Shakespeare-kultuszba a XVIII. század végén. = Irodört. közl. 92. 1988. 1—2. p. 46—73.
204. Dávidházi Péter: Kultusz és intézmény: az első magyar Shakespeare-bizottság. = Új magyar Shakespeare tár. — Bp.: Modern Filol. Társ., 1988. p. 19—36.
205. Dávidházi Péter: A mitizálódás nyelvi fordulata a magyar Shakespeare-kultuszban (1840—1870). = Irodört. közl. 92. 1988. 4. p. 582—626.
206. Davis, Wolfgang: A brutális Mervyn Peake Gormenghast trilógiájában. Ford. Weinbrenner Rudolf. = SF táj. 36. 1988. 3—4. p. 8—34.
 Peake, Mervyn Laurence: Titus Groan; Gormenghast; Titus Alone.
207. Deák László: A megcsalottság jogán. Sorok Ronald Sukenick regényéről és írói világáról. = Határ. 5. 1988. p. 64—73.
 Sukenick, Ronald: 36. 9.
208. Dilworth, Thomas: The city at the centre of „The anathemata”. = Neohelicon. 14. 1987. 2. p. 345—352.*
 Jones, David: The anathemata.

209. Dojcsák Győző: Egy világhírű indián. = *Élet és tud.* 43. 1988. 13. p. 392–393. Grey Owl-ról.
210. Donoghue, Denis: Ezra Pound – a véget nem érő vita. = *Valóság.* 30. 1988. 8. p. 124–126.
A *The New York Review of Books* alapján.
211. Dunn, Douglas: Skót költő angol földön. [Riporter]: John Haffenden. Ford. Méhes Károly. = *Nagyvilág.* 33. 1988. 9. p. 1314–1317.
212. Edwards, Thomas R.: Kis várakozások (Thomas Wolfe-ról). = *Valóság.* 30. 1988. 5. p. 125–127.
A *The New York Review of Books* alapján.
213. Egri Péter: Az amerikai tragédia születése. Értelmezési modellek. = *Filol. közl.* 34. 1988. 3. p. 148–168.
214. Egri Péter: *The birth of American tragedy*: [Egyetemi tankönyv]. – Bp.: Tankvk., 1988. – 227 p.
215. Egri Péter: *Critical approaches to the birth of modern American tragedy. The significance of Eugene O'Neill.* = *Acta litt. Acad. Sci. Hung.* 30. 1988. 3–4. p. 243–271.
216. Egri Péter: Egy Shakespeare-követő a 18. századi Amerikában. (Szándékos utánzás mint szándéktalan paródia.) = *Új magyar Shakespeare tár.* – Bp.: Modern Filol. Társ., 1988. p. 37–54.
Godfrey, Thomas: *The Prince of Parthia.* – Parthia hercege.
217. Egri Péter: Elidegenedés és drámaforma: Az amerikai álom társadalomtörténete és lélekrajza O'Neill drámaciklusában. – Bp.: Akad. K., 1988. – 203 p. (Modern filológiai füzetek)
218. Egri Péter: *The romantic form of the sonnet, landscape and sonata. Wordsworth, Joyce and Britten.* = *Literature, painting and music: An interdisciplinary approach to comparative literature / Peter Egri.* – Bp.: Akad. K., 1988. p. 65–98.
219. Egri Péter: *A portrait of the artist as a caricaturist. Picasso, Joyce and Britten.* = *Literature, painting and music: An interdisciplinary approach to comparative literature / Peter Egri.* – Bp.: Akad. K., 1988. p. 99–132.
220. Egri Péter: Turner és Shelley világhépeinek párhuzamai. = *Műhely/Győr-Sopron M. Tcs.* 11. 1988. 3. p. 35–52.
221. Fabiny Tibor: Nothrop Frye és a mitoszkritika. = *Helikon.* 34. 1988. 1–2. p. 173–180.
222. Fabiny Tibor: Számszimbolika a Lóvá tett lovakban? = *Új magyar Shakespeare tár.* – Bp.: Modern Filol. Társ., 1988. p. 85–100.
Shakespeare, William: *Love's Labour Lost.* – Lóvá tett lovak.
223. Fabó Kinga: Skizofréria és nyelv. Személyiségvázlat Sylvia Plathról. = *Életünk.* 26. 1988. 1. p. 66–79.
224. Firchow, Peter E.: From German to „Germhun”: Reflection on a literary stereotype before 1914. = *Neohelicon.* 15. 1988. 2. p. 233–244.
Németország, a német kultúra képe az 1890–1920 közti angol irodalomban.
225. Fried István: Jegyzetek egy államregényről. (George Orwell: 1984.) = *Tekintet.* 1988. 6. p. 88–97.
226. Frye, Nothrop: Részletek a Kanada irodalomtörténete c. kötet második kiadásához írt utószókból (1976). Ford. Fabiny Tibor és Kürtösi Katalin. = *Helikon.* 34. 1988. 1–2. p. 166–173.
227. Frye, Nothrop: A „Visszanyert paradicsom” tipológiája. Ford. Fejér Katalin. = *A tipológiai szimbolizmus.* – Szeged: JATE, 1988. p. 361–378.
Milton, John: *A Paradise Regained.*
228. Gellért Marcell: Lear király – toldalékok nélkül. Olvasópróba. = *Új magyar Shakespeare tár.* – Bp.: Modern Filol. Társ., 1988. p. 127–137.
Shakespeare, William: *King Lear.* – Lear király.
229. Good, Graham: *The American reception of European modernism.* = *Neohelicon.* 14. 1987. 2. p. 41–52.*
230. Greene, Graham: *Paradoxonokban keresem az igazságot . . .* = [Riporter]: Vlagyimir Kovaljov. Ford. Rajka Ágnes. = *Szovj. irod.* 1988. 12. p. 71–78.
231. H. G. Wells: *Bibliográfia / összeáll. Cs. Bezerédy Ágnes, Csiszár Jolán.* – Miskolc: II. Rákóczi M. Kvt., 1988. – 92 p. (A II. Rákóczi Ferenc Megyei Könyvtár ajánló bibliográfiái)
232. Hamvas Béla: A „sötét nap” költője: David Herbert Lawrence. = *Új auróra.* 16. 1988. 2. p. 35–45.

233. Hecht, Anthony: Lowell portréi. = Valóság. 30. 1988. 5. p. 123–125.
A The New York Review of Books alapján.
234. Hungarian Shakespeareana: 1986–1987. (Compiled and reviewed by Katalin Kürtösi.) = Új magyar Shakespeare tár. – Bp.: Modern Filol. Társ., 1988. p. 309–317.
235. Huszti Péter: A windsori víg nők és a többiek . . . (Jegyzetek egy vizsgaelőadásról). = Új magyar Shakespeare tár. – Bp.: Modern Filol. Társ., 1988. p. 189–195.
Shakespeare, William: The Merry Wives of Windsor. – A windsori víg nők.
236. Ignotus Pál interjúja Koestler Arthurral. (Közéleti és a bev. írta: Vezér Erzsébet.) = Kritika. [19]88. 12. p. 9–10.
237. Írás és bokszolás – Interjú Joyce Carol Oates-szal. = Valóság. 30. 1988. 2. p. 127–128.
A Die Zeit alapján.
238. Jakabfi Anna: Angol-Kanada irodalmi folyóiratai. = Helikon. 34. 1988. 1–2. p. 199–206.
239. Jakabfi Anna: In memoriam Margaret Laurence. = Helikon. 34. 1988. 1–2. p. 281.
240. Jakabfi Anna: A kanadai préri-irodalomról a kritika tükrében. = Helikon. 34. 1988. 1–2. p. 50–57.
241. Kállay Géza: „A bűn beszél, ha nyelve százszor néma is”. A megtévesztés retorikája Shakespeare Othellojában. = Új magyar Shakespeare tár. – Bp.: Modern Filol. Társ., 1988. p. 107–125.
Shakespeare, William: Othello, the moor of Venice. – Othello.
242. Kántor Péter: Douglas Dunn versei elé. = Új írás. 28. 1988. 6. p. 113.
243. Karinthy Ferenc: Találkozások Koestlerrel. [Riporter]: Széchenyi Agnes. = Nagyvilág. 33. 1988. 8. p. 1213–1221.
244. Kéry László: A bosszúálló Hamlet. = Új magyar Shakespeare tár. – Bp.: Modern Filol. Társ., 1988. p. 75–84.
Shakespeare, William: Hamlet, prince of Denmark. – Hamlet.
245. Kidd, John: Az Ulysses botránya. = Valóság. 30. 1988. 9. p. 127–128.
A The New York Review of Books alapján.
246. Knicza Veronika: Egy bukás grammatikája: Falstaff és a tegezés. = Új magyar Shakespeare tár. – Bp.: Modern Filol. Társ., 1988. p. 101–106.
Shakespeare, William: Henry, IV. – IV. Henrik.
247. Kodolányi Gyula: A posztmodernizmus költészete Amerikában. = Helikon. 33. 1987. 1–3. p. 59–112.
248. Kulin Katalin: Jaume Fuster: Shipwreck on This Sea. = Acta litt. Acad. Sci. Hung. 30. 1988. 1–2. p. 99–106.
249. Külföldi Shakespeare szakirodalom: Szelektív és annotált bibliográfia. (Összeáll. Kiss Attila, Nyáry Péter és Révész Ágota.) = Új magyar Shakespeare tár. – Bp.: Modern Filol. Társ., 1988. p. 269–307.
250. Kürtösi Katalin: In memoriam George Ryga. = Helikon. 34. 1988. 1–2. p. 282.
251. Kürtösi Katalin: Kanadai irodalom – magyar fordításban. = Helikon. 34. 1988. 1–2. p. 215–219.
252. Kürtösi Katalin: Kanadai könyvek magyar nyelven. = Acta hist. litt. Hung. 24. 1987. p. 55–69.*
253. Kürtösi Katalin: Kísérletek Kanada irodalmainak összehasonlító rendszerezésére. = Helikon. 34. 1988. 1–2. p. 117–123.
254. Lewalski, Barbara Kiefer: A szerkezet és a látás szimbolizmusa Mihály proféciajában az „Elveszett paradicsom” XI–XII. könyvében. Ford. Öveges Enikő. = A tipológiai szimbolizmus. – Szeged: JATE, 1988. p. 347–359.
Milton, John: Paradise Lost. – Elveszett Paradicsom.
255. Lítván Péter: Sziget az időben: gondolatok „A viharról” = Új magyar Shakespeare tár. – Bp.: Modern Filol. Társ., 1988. p. 161–169.
Shakespeare, William: The Tempest. – A vihar.
256. Madsen, W. G.: „A föld mint a menny árnyképe”: az „Elveszett paradicsom” tipológiai szimbolizmusa. Ford. Novák György. = A tipológiai szimbolizmus. – Szeged: JATE, 1988. p. 327–346.
Milton, John: Paradise Lost. – Elveszett Paradicsom.
257. Maller Sándor: Angol nyelvű Shakespeare-színháztársaság a sárospataki gimnáziumban a harmincas és a negyvenes években. = Új magyar Shakespeare tár. – Bp.: Modern Filol. Társ., 1988. p. 183–188.
258. Merrill, Reed B.: Darkness at noon and the political novel. = Neohelicon. 14. 1987. 2. p. 245–256.*
Koestler, Arthur: Darkness at noon. – Sötétség délben.

259. Mészöly Dezső: A Lear király fordításáról. Párhuzamos részletek Vörösmarty, Kosztolányi, Füst Milán és Mészöly Dezső fordításaiból. = Új magyar Shakespeare tár. — Bp.: Modern Filol. Társ., 1988. p. 173—182.
Shakespeare, William: King Lear. — Lear király.
260. Mihályi Gábor: Költészet és valóság. = Nagyvilág. 33. 1988. 7. p. 971—972.
Singer, Isaac Bashevis: Love and exile. — Szerelem és száműzetés.
261. Mole, John: Az azonosság kérdései. = Valóság. 30. 1988. 8. p. 126—127.
Ezra Poundról.
Az Encounter alapján.
262. Molnár Judit: Az angol stilsztika fő irányzatai. = Helikon. 34. 1988. 3—4. p. 354—362.
263. Neetens, Wim: Politics, poetics, and the popular text: the ragged trousered philanthropists. = Neohelicon. 14. 1987. 2. p. 211—223.*
Tressell, Robert: The ragged trousered philanthropists.
264. New, W. H.: Verssorokat ismételve. Ford. Kürtösi Katalin. = Helikon. 34. 1988. 1—2. p. 27—49.
A kanadai angol nyelvű költészeletről.
265. Olson, Charles—Creeley, Robert: Az Olson—Creeley-levelezés. [Közl. és bev.] Bollobás Enikő. = Helikon. 33. 1987. 1—3. p. 191—197.*
266. Pály András: Wilson és Pilinszky. = Jelenkor. 31. 1988. 4. p. 321—326.
267. Pinckney, Darryl: James Baldwinról. = Valóság. 30. 1988. 4. p. 127—128.
A The New York Review of Books alapján.
268. Rácz István, D.: Shelley „Ode to the West Wind” című versének három magyar fordítása. = Filol. közl. 34. 1988. 4. p. 222—239.
269. Ringrose, Charles: Brit—magyar baráti társaság. Ford. Szekrényesy Júlia. = Nagyvilág. 33. 1988. 11. p. 1716—1719.
270. Róbert László: A Greene-kapcsolat. — Bp.: Akad. K., 1988. — 175 p. (Egyéniség és alkotás)
271. Robertson, D. W.: A tipológia kérdése és a wakefieldi Maectatio Abel. Ford. Varga Ágnes. = A tipológiai szimbolizmus. — Szeged: JATE, 1988. p. 253—272.
272. Rot Sándor: Shakespeare Julius Caesar című tragédiájának erkölcsfilozófiai és politikai aspektusai. = Filol. közl. 34. 1988. 3. p. 125—134.
Shakespeare, William: Julius Caesar.
273. Rozsnyai Bálint: Narrative strategies in the mid-19th century American novel. = Neohelicon. 15. 1988. 2. p. 135—148.
274. Sanders, Ivan: Fordításom története. — Füst Milán angolul. = Valóság. 30. 1988. 1. p. 101—107.
275. Sarbu Aladár: From romanticism to realism: Some theoretical problems of mid-nineteenth century American fiction. = Acta litt. Acad. Sci. Hung. 30. 1988. 3—4. p. 173—189.
276. Sarbu Aladár: Melville's „Pierre”, or What is a bad novel good for? = Acta litt. Acad. Sci. Hung. 30. 1988. 1—2. p. 23—26.
Melville, Herman: Pierre.
277. Sato Isao: The use of Shakespeare in Japan's Kabuki drama. = Neohelicon. 14. 1987. 2. p. 159—167.
278. Shakespeare in Hungarian theatres: Productions and their reviews: September 1985—June 1987. (Compiled by Anikó Buzsáki.) = Új magyar Shakespeare tár. — Bp.: Modern Filol. Társ., 1988. p. 319—334.
279. Smart, Patricia: A képzelet távlatai (Gondolatok két kultúránkról). Ford. L. Rabi Márta és Simonffy Zsuzsa. = Helikon. 34. 1988. 1—2. p. 105—117.
280. Somlyó György: Egy Poe-novella bemutatása. = A költészet ötödik évada: Tanulmányok (1981—1987). — Bp.: Magvető, 1988. p. 342—345.
Poe, Edgar Allan: Morella.
281. Somlyó György: A fordítás egy különös válfajáról. = Kortárs. 32. 1988. 1. p. 132—140.
William Blake „Parisiens” verseiklusának angolból franciára, majd magyarra történő fordításáról.
282. Somlyó György: Újra kell-e fordítani a Hamletet? = A költészet ötödik évada: Tanulmányok (1981—1987). — Bp.: Magvető, 1988. p. 285—303.
Shakespeare, William: Hamlet, prince of Denmark. — Hamlet.
283. Spears, Monroe K.: Nagy rossz Wolfe? = Valóság. 30. 1988. 1. p. 126—127.
A The New York Review of Books alapján.

284. Staines, David: Sötét barlangokban kuporogva: A kanadai irodalom posztkoloniális nárcisszizmusa. Ford. Jakabfi Anna. = *Helikon*. 34. 1988. 1–2. p. 13–27.
A kanadai angol nyelvű irodalomról.
285. Steele, James; Margaret Atwood irodalomkritikája. Ford. S. Wix Klára. = *Helikon*. 34. 1988. 1–2. p. 192–198.
286. Sükösd Mihály: Arthur Koestler: Sötétség délben. Lektorai szakvélemény. = *Mozgó világ*. 14. 1988. 8. p. 50–53.
Koestler, Arthur: Darknees at noon. – Sötétség délben.
287. Sükösd Mihály: Orwell és a negatív utópia. = *Valóság*. 31. 1988. 8. p. 47–61.
288. Szabó Emma, P.: A Shakespeare-i világlátás mint adalék az emberi megismeréshez: A vihar. = *Új magyar Shakespeare tár.* – Bp.: Modern Filol. Társ., 1988. p. 147–160.
Shakespeare, William: *The Tempest*. – A vihar.
289. Szabó László, Cs.: Shakespeare: Esszék. – Bp.: Gondolat, 1987. – 307 p.*
290. Szaffkó Péter: Megkésett portré George Rygáról. = *Nagyvilág*. 33. 1988. 12. p. 1878–1879
George Ryga Kanadában élő, angolul író ukrán emigráns íróról.
291. Szász Anna Mária, H.: Angus Wilson regényei. = *Nagyvilág*. 33. 1988. 1. p. 116–121.
292. Szász Anna Mária, H.: William Golding: A torony. = A modern regény mesterei / Szász Anna Mária, H. – Bp.: Tankvk., 1987. p. 147–170.*
Golding, William: *The Spire*. – A torony.
293. Szász Anna Mária, H.: Virginia Woolf: Mrs. Dalloway. = A modern regény mesterei / Szász Anna Mária, H. – Bp.: Tankvk. 1987. p. 48–77.*
Woolf, Virginia: *Mrs. Dalloway*.
294. Szilassy Zoltán: A drámaíró Shakespeare Egyesült Államok-beli fogadtatásának néhány kérdéséről. = *Új magyar Shakespeare tár.* – Bp.: Modern Filol. Társ., 1988. p. 197–202.
295. Szokolay Károly: Shakespeare nagysága a marxista esztétika fényében. = *Egri Ho Si Minh Tanárk. Főisk. tud. közlem.* 18. 1987. 1. p. 71–79.*
296. Szónyi György Endre: Az „új historizmus” és a mai amerikai Shakespeare-kutatás. = *Új magyar Shakespeare tár.* – Bp.: Modern Filol. Társ., 1988. p. 55–71.
297. Tarnay László: Még egyszer arról, hogy vannak-e meluhanizmusok? = *Helikon*. 34. 1988. 1–2. p. 185–190.
Marshall McLuhanról.
298. Trevisan, Christina: Kanadai szöveg- és irodalomelméleti folyóiratok. Ford. Buzsáki Anikó. = *Helikon*. 34. 1988. 1–2. p. 206–209.
299. Új magyar Shakespeare tár = Hungarian studies in Shakespeare: a Magyar Shakespeare Bizottság kiadványa / Modern Filológiai Társaság; szerk. Fabiny Tibor és Géher István. – Bp.: Modern Filol. Társ., 1988. – 355. p.
300. Ungvári Tamás: A huszadik századi angol dráma klasszikusai. = *Az irodalomtörténet diszkrét bája, avagy A szemérmes igazság / Ungvári Tamás.* – Bp.: Magvető, 1988. p. 367–393.
301. Ungvári Tamás: James Joyce és az Ulysses. = *Az irodalomtörténet diszkrét bája, avagy A szemérmes igazság / Ungvári Tamás.* – Bp.: Magvető, 1988. p. 341–366.
Joyce, James: *Ulysses*.
302. Updike, John: Az író előadást tart. = *Valóság*. 30. 1988. 10. p. 122–123.
A *The New York Review of Book* alapján.
303. Updike, John: „Valamennyiünkben van valami démoni”. [Riporter]: Alfred Starkman. = *Valóság*. 30. 1988. 10. p. 123–124.
A *Die Welt* alapján.
304. Urnov, Mihail D.: Shakespeare’s epoch and the school of John Donne: The transition from one epoch to the other. = *Neohelicon*. 15. 1988. 1. p. 51–55.
305. Vadon Lehel: John Smith Magyarországon. = *Egri Ho Si Minh Tanárk. tud. közlem.* 18. 1987. 1. p. 81–90.*
306. Visky András: Hamlet elindul. Kísérlet a Bulandre Színház Hamlet-előadásának megértésére. = *Új magyar Shakespeare tár.* – Bp.: Modern Filol. Társ., 1988. p. 203–217.
Shakespeare, William: *Hamlet, prince of Denmark*. – *Hamlet*.
307. Wittstock, Uwe: Raymond Chandler. Ford. Szabó Katalin. = *Nagyvilág*. 33. 1988. 12. p. 1843–1847.

308. Zöld Bálint: Csoportszerű kompozíció egy Jane Austen regényben. = *Pszichológia*. 8. 1988. 4. p. 541–556.
Austen, Jane: *Pride and prejudice*. — *Büszkeség és balítélet*.

A belga irodalomról

309. Ferenczi László: Kassák és a belgák. — *Literatura*. 1987/1988. 3. p. 260–268.
310. Frédéric, Madeleine: A stílisztika a legutóbbi tizenöt évben Franciaországban és Belguimban. Ford. Martonyi Éva. = *Helikon*. 34. 1988. 3–4. p. 381–397.
311. Timár György: A négyszer húszéves kamasz. Arcképvázlat Robert Goffinról. = *Nagyvilág*. 33. 1988. 12. p. 1848–1856.

A cseh és a szlovák irodalomról

312. Bartalská, Lubica: Literárne snahy ľudových tvorcov, Slovákov z Maďarska. = *Národop. Slovákov. Mad.* 7. 1988. p. 161–169.
313. Berkes Tamás: Václav Černý. 1905–1987. = *Helikon*. 33. 1987. 1–3. p. 289–290.*
314. Dedinszky Gyula: Ján Valaštan Dolinský. 1892–1965. = *Új auróra*. 16. 1988. 1. p. 102–106.
315. *Esszék és tanulmányok: Hét évszázad cseh irodalmából* / [vál. és az előszót írta Jaroslava Pašaiková]; [ford. Braunsteiner Gloria et al.]. — Bp.: Európa; Bratislava: Madách, 1988. — 224 p. (A cseh irodalom könyvtára)
316. Hálek, Vítězslav: A cseh költészet viszonya az egyetemes költészethez. Ford. Braunsteiner Gloria. = *Hungaro-Slavica*, 1988. — Bp.: Akad. K., 1988. p. 181–189.
317. Havlíček Borovský, Karel: Az utolsó cseh. Jozef Kajetán Tyl regénye. Ford. Kulcsár Ferenc. = *Esszék és tanulmányok: Hét évszázad cseh irodalmából*. — Bp.: Európa; Bratislava: Madách, 1988. p. 138–145.
318. Hrabal, Bohumil: Ami most nincs, az még lehet. [Riporter]: Tripolszky László. = *Élet irod.* 32. 1988. 36. p. 7.
319. Jungmann, Jozef: Az irodalom klasszicitásáról és annak fontosságáról. (Részlet.) Ford. Orosz Mária. = *Esszék és tanulmányok: Hét évszázad cseh irodalmából*. — Bp.: Európa; Bratislava: Madách, 1988. p. 101–104.
320. Káfer István: Tisztelet Ján Smreknek. = *Élet irod.* 32. 1988. 51. p. 8.
320/a Kiss Gy. Csaba: Bohumil Hrabal. = *Hitel*. 1. 1988. 3. p. 35.
321. Kormos Alexander: „Pätramenná pištala” Slovákov. Slovenská literatúra mimo Slovenska. (1970–1985.) = *Zrod*. 6. 1987. p. 24–44.*
322. Králik Aladár: Sonda do slovenskej literárnej tvorby v Maďarsku. = *Zrod*. 6. 1987. p. 122–130.*
323. Mistrík, Jozef: Stilisztikai kutatások Csehszlovákiában. Ford. J. Somogyi Rozália. = *Helikon*. 34. 1988. 3–4. p. 363–376.
324. Mukařovský, Jan: A csehszlovák művészetelmélet fogalmi. Ford. Sziklay László. = *Struktúra, jelentés, érték: A cseh és a lengyel strukturalizmus*. — Bp.: Akad. K., 1988. p. 186–195.
325. Sabina, Karel: Néhány szó a regényről általában, a cseh regényről pedig különösképpen. Bevezető (részlet). Ford. O. Bertha Mária. = *Esszék és tanulmányok: Hét évszázad cseh irodalmából*. — Bp.: Európa; Bratislava: Madách, 1988. p. 135–137.
326. *Struktúra, jelentés, érték: A cseh és a lengyel strukturalizmus / vál. és szerk. Bojtár Endre*; [ford. Bojtár Endre et al.] — Bp.: Akad. K., 1988. — 364 p.
327. Tyl, Jozef Kajetán: Pillantás a legújabb irodalomra. (Részlet.) Ford. Kulcsár Ferenc. = *Esszék és tanulmányok: Hét évszázad cseh irodalmából*. — Bp.: Európa; Bratislava: Madách, 1988. p. 122–126.
328. Wellek, René: „Dějiny českého verše” — „A cseh vers története” és az irodalomtörténet módszerei. Ford. Bojtár Endre. = *Struktúra, jelentés, érték: A cseh és a lengyel strukturalizmus*. — Bp.: Akad. K., 1988. p. 47–53.

A finnugor nyelvek irodalmáról

329. Domookos Péter: Megoldatlan kérdések a finnugor irodalomtudományban? = *Nagyvilág*. 33. 1988. 9. p. 1401–1403.
330. Lisztóczy László: A Kalevala hatása a későreformkor és az önkényuralom magyar szellemi életére. = *Egri Ho Si Minh Tanárk. Főisk. tud. közlem.* 18. 1987. 3. p. 131–148.*

331. Révay Valéria: Kölcesey Himnusza finnül. = Szabolcs-szatmári szle. 23. 1988. 3. p. 291–297.
Kölcesey Ferenc: Himnusz.
332. Sakari, Aimo: Le Kalevala et Mirèio de Mistral. = Étud. fgr. 20. 1986/1987. p. 147–157.
Frédéric Mistral: Mirèio.
333. Sallamaa, Kari: A finnugor irodalomtudományról. Ford. Illés László. = Nagyvilág. 33. 1988. 3. p. 434–437.
334. Szopori Nagy Lajos: F. E. Sillanpää Magyarországon. = Alföld. 39. 1988. 9. p. 90–94.

A francia nyelvű irodalomról

335. Aercke, Kristiaan P.: Two decadents' fragrant prayers. = Neohelicon. 15. 1988. 1. p. 263–274.
Ronald Firbankról és Joris-Karl Huysmansról.
336. Allain, Louis: How Pushkin and Pushkin's hero are perceived in France today. = Acta litt. Acad. Sci. Hung. 30. 1988. 3–4. p. 349–358.
337. Allard, Jacques: Jegyzetek Québec irodalomkritikájáról (1845–1980). Ford. Simonffy Zsuzsa. = Helikon. 34. 1988. 1–2. p. 69–79.
338. Andrés, Bernard: Voix et image. Ford. Simonffy Zsuzsa. = Helikon. 34. 1988. 1–2. p. 213–214.
339. Aneja, Anu: An imaginary conversation between Antonin Artaud and Alain Robbe-Grillet. = Neohelicon. 15. 1988. 1. p. 255–262.
340. Beckett, Samuel: Proust; [ford. Osztoivits Levente]. — Bp.: Európa, 1988. — 98 p. (Mérleg)
341. Borer, Alain: Rimbaud Abesszíniában. Ford. Ádám Péter. = Nagyvilág. 33. 1988. 4. p. 569–582.
342. Cardy, Michael: Beyond documentation: Émile Zola and D. H. Lawrence. = Neohelicon. 14. 1987. 2. p. 225–231.*
343. Csányi László: Rigoletto-parafrázis. Topográfiai adalékok a bűn fogalmához. = Vigilia. 53. 1988. 5. p. 385–388.
Hugo, Victor: Le roi s'amuse. — A király mulat.
344. Cvengroš, Gustave: Redonner vie à un important document de la pensée sociale, esthétique-littéraire marxiste: „Le socialisme” et les intellectuels de Paul Lafargue. = Acta litt. Acad. Sci. Hung. 30. 1988. 1–2. p. 65–86.
345. Dániel Anna: Diderot világa. — Bp.: Európa, 1988. — 362 p. (Írók világa)
346. Dobossy László: Ady franciául. = Válságok és változások: Esszék, Tanulmányok a francia irodalomról / Dobossy László. — Bp.: Magvető, 1988. p. 349–352.
347. Dobossy László: Átkozott költő? (Stéphane Mallarmé) = Válságok és változások: Esszék, tanulmányok a francia irodalomról / Dobossy László. — Bp.: Magvető, 1988. p. 238–252.
348. Dobossy László: Barátunk, Gachot. = Válságok és változások: Esszék, tanulmányok a francia irodalomról / Dobossy László. — Bp.: Magvető, 1988. p. 329–337.
Francois Gachot-ról.
349. Dobossy László: Böles költő és holdog ember. (Paul Valéry) = Válságok és változások: Esszék, tanulmányok a francia irodalomról / Dobossy László. — Bp.: Magvető, 1988. p. 69–77.
350. Dobossy László: Camus hagyatéka. = Válságok és változások: Esszék, tanulmányok a francia irodalomról / Dobossy László. — Bp.: Magvető, 1988. p. 170–176.
351. Dobossy László: Egy gondatlan fiatalember Budapesten. (Jean Mistler.) = Válságok és változások: Esszék, tanulmányok a francia irodalomról / Dobossy László. — Bp.: Magvető, 1988. p. 307–312.
352. Dobossy László: Egy kismester remeklése (Jules Renard). = Válságok és változások: Esszék, tanulmányok a francia irodalomról / Dobossy László. — Bp.: Magvető, 1988. p. 224–237.
353. Dobossy László: Az életrajzírás távlatai (Charles Péguy és François Mauriac). = Válságok és változások: Esszék, tanulmányok a francia irodalomról / Dobossy László. — Bp.: Magvető, 1988. p. 101–114.
354. Dobossy László: Francia világ. = Válságok és változások: Esszék, tanulmányok a francia irodalomról / Dobossy László. — Bp.: Magvető, 1988. p. 9–20.
355. Dobossy László: A két Dumas. = Válságok és változások: Esszék, tanulmányok a francia irodalomról / Dobossy László. — Bp.: Magvető, 1988. p. 206–211.
Id. és ifj. Alexandre Dumas-ról.

356. Dobossy László: Két koronátamú (André Gide és Roger Martin du Gard). = Válságok és változások: Esszék, tanulmányok a francia irodalomról / Dobossy László. — Bp.: Magvető, 1988. p. 85—93.
357. Dobossy László: Korunk tanúja. = Válságok és változások: Esszék, tanulmányok a francia irodalomról / Dobossy László. — Bp.: Magvető, 1988. p. 151—169. Jean-Paul Sartre-ről.
358. Dobossy László: Magyar költők a háború ellen. = Válságok és változások: Esszék, tanulmányok a francia irodalomról / Dobossy László. — Bp.: Magvető, 1988. p. 338—348. Francia irodalmi közvélemény magyar írókról.
359. Dobossy László: Mai francia elbeszélők. = Válságok és változások: Esszék, tanulmányok a francia irodalomról / Dobossy László. — Bp.: Magvető, 1988. p. 299—304.
360. Dobossy László: Mai francia költők. = Válságok és változások: Esszék, tanulmányok a francia irodalomról / Dobossy László. — Bp.: Magvető, 1988. p. 272—298.
361. Dobossy László: A mindig fiatal André Gide. = Válságok és változások: Esszék, tanulmányok a francia irodalomról / Dobossy László. — Bp.: Magvető, 1988. p. 78—84.
362. Dobossy László: A modern művészet hullámváza. = Válságok és változások: Esszék, tanulmányok a francia irodalomról / Dobossy László. — Bp.: Magvető, 1988. p. 253—271.
363. Dobossy László: Molière álarca. = Válságok és változások: Esszék, tanulmányok a francia irodalomról / Dobossy László. — Bp.: Magvető, 1988. p. 179—185.
364. Dobossy László: Moreau, a fordító. = Válságok és változások: Esszék, tanulmányok a francia irodalomról / Dobossy László. — Bp.: Magvető, 1988. p. 320—324.
365. Dobossy László: A múlt csak példa legyen most. = Válságok és változások: Esszék, tanulmányok a francia irodalomról / Dobossy László. — Bp.: Magvető, 1988. p. 143—150.
366. Dobossy László: Néma nép gyermeke (Armand Robin). = Válságok és változások: Esszék, tanulmányok a francia irodalomról / Dobossy László. — Bp.: Magvető, 1988. p. 325—328.
367. Dobossy László: Nyelvünk tudósa, irodalmunk ismerője (Aurélien Sauvageot). = Válságok és változások: Esszék, tanulmányok a francia irodalomról / Dobossy László. — Bp.: Magvető, 1988. p. 313—319.
368. Dobossy László: Az öncsonkító Beaumarchais. = Válságok és változások: Esszék, tanulmányok a francia irodalomról / Dobossy László. — Bp.: Magvető, 1988. p. 196—205.
369. Dobossy László: Az összhangzó értelem keresése (Romain Rolland útja). = Válságok és változások: Esszék, tanulmányok a francia irodalomról / Dobossy László. — Bp.: Magvető, 1988. p. 23—58.
370. Dobossy László: A tájhaza klasszikusa (C. F. Ramuz). = Válságok és változások: Esszék, tanulmányok a francia irodalomról / Dobossy László. — Bp.: Magvető, 1988. p. 127—132.
371. Dobossy László: A tegnap napjai: Jules Romains és François Mauriac. = Válságok és változások: Esszék, tanulmányok a francia irodalomról / Dobossy László. — Bp.: Magvető, 1988. p. 115—126.
372. Dobossy László: A XIX. század költője. = Válságok és változások: Esszék, tanulmányok a francia irodalomról / Dobossy László. — Bp.: Magvető, 1988. p. 212—223. Victor Hugóról.
373. Dobossy László: A tüz csiholója (Henri Barbusse). = Válságok és változások: Esszék, tanulmányok a francia irodalomról / Dobossy László. — Bp.: Magvető, 1988. p. 59—68.
374. Dobossy László: Yourcenar példája. = Nagyvilág. 33. 1988. 4. p. 601—602.
375. Dobossy László: A valóságirodalom útjai. = Válságok és változások: Esszék, tanulmányok a francia irodalomról / Dobossy László. — Bp.: Magvető, 1988. p. 133—142.
376. Dobossy László: Válságok és változások: Esszék, tanulmányok a francia irodalomról. — Bp.: Magvető, 1988. — 365 p.
377. Dobossy László: Visszatér-e a varázsló? (Jean Giraudoux). = Válságok és változások: Esszék, Tanulmányok a francia irodalomról / Dobossy László. — Bp.: Magvető, 1988. p. 94—100.
378. Dobossy László: Voltaire a végzet ellen. = Válságok és változások: Esszék, tanulmányok a francia irodalomról / Dobossy László. — Bp.: Magvető, 1988. p. 186—195.
379. Ferenczi László: Amiel und die Ungarn. = Acta litt. Acad. Sci. Hung. 30. 1988. 1—2. p. 15—21.

380. Ferenczi László: Les autobiographies de Voltaire et l'expérience dans la politique mondiale. = *Neohelicon*. 15. 1988. 2. p. 261–266.
381. Fisette, Jean: Jegyzet egy történelmi jelentőségű fellépés hatásáról. Borduas kiáltványának fogadtatása. Ford. Vigh Árpád. = *Helikon*. 34. 1988. 1–2. p. 159–168.
382. Frédéric, Madeleine: A stilsztika a legutóbbi tizenöt évben Franciaországban és Belgiumban. Ford. Martonyi Éva. = *Helikon*. 34. 1988. 3–4. p. 381–397.
383. Gobin, Pierre: A félkegyelmű és hasonmásai. A québeci dramaturgiáról. Ford. Simonffy Zsuzsa. = *Helikon*. 34. 1988. 1–2. p. 94–105.
384. Halász Katalin: A párviadal: Elbeszélés és szerkezet Chrétien de Troyes regényeiben. – Bp.: Akad. K., 1988. – 145 p. (Modern filológiai füzetek)
385. Harger-Grinling, Virginia–Chadwick, A. R.: History reinterpreted: Hébert's Kamouraska and Bourin's Très sage Héloïse. = *Neohelicon*. 14. 1987. 2. p. 151–158.*
386. Harris, Frederick J.: Linguistic reality – historical reality: Genet, Céline, Grass. = *Neohelicon*. 14. 1987. 2. p. 257–273.*
387. Horváth Árpád: A Verne házaspár. = *Élet tud.* 43. 1988. 30. p. 938–939.
388. Horváth Krisztina: Dostojevski et Camus. Introduction à une analyse comparée. = *Acta litt. Acad. Sci. Hung.* 30. 1988. 3–4. p. 211–228.
389. Horváth Krisztina: Dosztojevszkij és Camus. = *Filol. közl.* 34. 1988. 1–2. p. 33–45.
390. Imbert, Patrick: Avantgárd írások és társadalom Québecben. Ford. Albert Sándor. = *Helikon*. 34. 1988. 1–2. p. 80–94.
391. Jeles Endre: Verne bibliográfia. = *SF táj.* 36. 1988. p. 43–62.
392. Jemnitz János: Marcel Martinet (1887–1943). = *Nk. munkmozg. tört.* 1988. p. 213–217.
393. Karafiáth Judit: Céline és Semmelweis. = *Literatura*. 1987/88. 1–2. p. 155–161. Céline, Louis-Ferdinand: Mea culpa, la vie et l'oeuvre de Philippe-Ignace Semmelweis. – Mea culpa, Semmelweis Ignác Fülöp élete és műve.
394. Karafiáth Judit: Semmelweis – az éjszaka mélyén. = *Nagyvilág*. 33. 1988. 3. p. 441–443. Céline, Louis-Ferdinand: Semmelweis.
395. Klein, Holger M.: The historical poem: general approaches and a sample analysis (Aragon). = *Neohelicon*. 14. 1987. 2. p. 359–372.*
396. Korompay H. János: Műfordítás és líraszemlélet: Egy félszázad magyar Baudelaire-értelmezései. – Bp.: Akad. K., 1988. – 205 p. (Irodalomtörténeti füzetek)
397. Kovács Ilona: Egy bizonyos Rimbaud úr. = *Nagyvilág*. 33. 1988. 4. p. 583.
398. Kürtösi Katalin: Kanadai irodalom – magyar fordításban. = *Helikon*. 34. 1988. 1–2. p. 215–219.
399. Kürtösi Katalin: Kanadai könyvek magyar nyelven. = *Acta hist. litt. Hung.* 24. 1987. p. 55–69.*
400. Lator László: Csorba Győző Hélinand-fordításai. = *Jelenkor*. 31. 1988. 3. p. 225–228. Hélinand de Froidmont: Vers de la mort. – A halál versei.
401. Lukovszki Judit: Montherlant: La reine morte. = *Filol. közl.* 34. 1988. 1–2. p. 63–74. Montherlant, Henry de: La reine morte. – A halott királyné.
402. Maillot, Laurent: Études françaises. Ford. Simonffy Zsuzsa. = *Helikon*. 34. 1988. 1–2. p. 211–212.
403. Major, Jean-Louis: Anne Hébert és a szó csodája: diptychon. Ford. Bors Edit. = *Helikon*. 34. 1988. 1–2. p. 124–148.
404. Martonyi Éva: A történelem szava és a szavak a történelemről. Michelet és a francia új kritika. = *Filol. közl.* 34. 1988. 4. p. 199–205.
405. Mihailov, Andrej D.: Les „époques” de la littérature française au moyen age. = *Neohelicon*. 15. 1988. 1. p. 39–50.
406. Mihályi Gábor: Claudel ateista szemmel. „A csere” és „A selyempipó” Antoine Vitez színpadán. = *Nagyvilág*. 33. 1988. 7. p. 1076–1083. Claudel, Paul: L'échange. – A csere., Le soulier de satin. – A selyempipó.
407. Milot, Louise: Etudes littéraires. Ford. Simonffy Zsuzsa. = *Helikon*. 34. 1988. 1–2. p. 210–211.
408. Mounin, Georges: Füst Milán szövegközelben. A költő francia nyelvű verseskötetének bevezetője. Ford. Bárdos László. = *Nagyvilág*. 33. 1988. 7. p. 1057–1059. Füst Milán: Choix de poèmes.
409. Örvös Lajos: Ramuz Magyarországon. = *Új írás*. 28. 1988. 7. p. 102–105.
410. Paquette, Jean-Marcel: A stilsztika Québecben: mérleg és jövő. Ford. Martonyi Éva. = *Helikon*. 34. 1988. 3–4. p. 377–380.

411. Pécsi Katalin: Az elbeszélő és az olvasó funkciója az önvallomásban. (Rousseau: Vallomások.) = *Filol. közl.* 34. 1988. 1–2. p. 25–32.
Rousseau, Jean-Jacques: *Confessions*. — Vallomások.
412. Rayman Katalin: Elhunyt Marguerite Yourcenar. = *Nagyvilág.* 33. 1988. 4. p. 598–600.
413. Robidoux, Réjean: A Nelligan-eset. Ford. Jiméñez Mária. = *Helikon.* 34. 1988. 1–2. p. 148–159.
414. Sákari, Aimo: Le Kalevala et Mirèio de Mistral. = *Étud. fgr.* 20. 1986/1987. p. 147–157.*
Mistral, Frédéric: *Mirèio*.
415. Sarkany, Stéphane: Az irodalmi cselekvés Kanadában. = *Helikon.* 34. 1988. 1–2. p. 4–12.
A québeci kritikáról.
416. Semprun, Jorge: „Értelmiséginek lenni nem feladat, hanem állapot.” [Riporter]: Vinkó József. = *Új tükör.* 25. 1988. 40. p. 20–21.
417. Smart, Patricia: A képzelet távlatai (Gondolatok két kultúránkról). Ford. L. Rabi Márta és Simonffy Zsuzsa. = *Helikon.* 34. 1988. 1–2. p. 105–117.
A kanadai angol és francia nyelvű kultúráról.
418. Somlyó György: A fordítás egy különös válfajáról. = *Kortárs.* 32. 1988. 1. p. 132–140.
William Blake „Parisiens” versciklusának angolból franciára, majd magyarra történő fordításáról.
419. Somlyó György: Fordításkísérletek Proustból. = *A költészet ötödik évada: Tanulmányok (1981–1987)*. Somlyó György. — Bp.: Magvető, 1988. p. 345–350.
420. Somlyó György: Kis elmélkedés a „nagy költő” fogalmáról. (André Gide „hélas!?”-a és Victor Hugo kapcsán). = *A költészet ötödik évada: Tanulmányok (1981–1987) / Somlyó György*. — Bp.: Magvető, 1988. p. 304–324.
421. Somlyó György: Michaux vagy a veszteség. = *A költészet ötödik évada: Tanulmányok (1981–1987) / Somlyó György*. — Bp.: Magvető, 1988. p. 367–370.
422. Somlyó György: A tavalyi hó, amely nem olvad el. (A „Francia líra” című hanglezem borítójára.) = *A költészet ötödik évada: Tanulmányok (1981–1987) / Somlyó György*. — Bp.: Magvető, 1988. p. 361–364.
423. Somlyó György: „Valami sötét” (Jacques Roubaud versei elé). = *A költészet ötödik évada: Tanulmányok (1981–1987) / Somlyó György*. — Bp.: Magvető, 1988. p. 370–373.
424. Somlyó György: Valéry füzetéről. = *A költészet ötödik évada: Tanulmányok (1981–1987) / Somlyó György*. — Bp.: Magvető, 1988. p. 364–367.
425. Somlyó György: A világhírű költő ismeretlen műve (Corneille: A mutatvány). = *A költészet ötödik évada: Tanulmányok (1981–1987) / Somlyó György*. — Bp.: Magvető, 1988. p. 334–342.
Corneille, Pierre: *Illusion*. — A mutatvány.
426. Stil, André: Irodalomról, politikáról és önmagáról. = *Béke szocial.* 31. 1988. 7. p. 121–124.
427. Szász Anna Mária, H.: Alain Robbe-Grillet: Útvesztő. = *A modern regény mesterei / Szász Anna Mária, H.* — Bp.: Tankvk., 1987. p. 108–127.*
Robbe-Grillet, Alain: *Dans le labyrinthe*. — *Útvesztő*.
428. Szász Anna Mária, H.: André Gide: Pénzhamisítók. = *A modern regény mesterei / Szász Anna Mária, H.* — Bp.: Tankvk., 1987. p. 23–47.*
Gide, André: *Les Faux-Monnayeurs*. — *A pénzhamisítók*.
429. Szász Anna Mária, H.: Natalie Sarraute: Planetárium. = *A modern regény mesterei / Szász Anna Mária, H.* — Bp.: Tankvk., 1987. p. 128–146.*
Sarraute, Natalie: *Le planétarium*. — *Planetárium*.
430. Szatlóczkyné Gajdóczki Zsuzsanna: Balassi Bálint és Pierre Ronsard szerelmi költészetének összehasonlító irodalomtörténeti, esztétikai elemzése. = *Ünnepi ülészak Bán Imre 80. születésnapjának tiszteletére / [... szerk. Kovács József László]*. — *Zsámbék: Zsámbéki Tanítók. Főisk.*, 1988. p. 7–146*.
431. Tóth Eszter: Szirénnel vagy nélküle? = *Nagyvilág.* 33. 1988. 11. p. 1713–1715.
Théophile Gautier: *L’Art* című versének Tóth Árpád és Szabó Lőrinc-féle fordításáról.
432. Vinkó József: Az élő írógép. = *Új tükör.* 25. 1988. 52. p. 34–35.
Georges Simenonról.

A héber irodalomról

433. Barzel, Hillél: A modern izraeli költészet középnemzedéke. Ford. Raj Tamás. = *Nagyvilág*. 33. 1988. 4. p. 517–519.
434. Ben-Porat, Ziva: History in representations of Jerusalem in modern Hebrew poetry. = *Neohelicon*. 14. 1987. 2. p. 353–358.*
435. Hernádi Miklós: Jehosúa Szobol színműve elé. = *Nagyvilág*. 33. 1988. 2. p. 214–216. Szobol, Jehosúa: Nefes jehúdi. – Weininger éjszakája.
436. Jáoz-Keszt, Itamár: Kettősgyökerűség. [Riporter]: Dobos Marianne. = *Új tükör*. 25. 1988. 50. p. 16–17. Itamár Jáoz-Kesztről.
437. Jólesz László: Mordeháj Ávi-Saul kilencven éve. = *Nagyvilág*. 33. 1988. 5. p. 766–767.
438. Rivka, Mirjam: Halálveríték magzatvizzel. [Riporter]: Dobos Marianne. = *Új írás*. 28. 1988. 2. p. 102–107.
439. Szomek, Roni: A Járkon partján. [Riporter]: Dobos Marianne. = *Életünk*. 26. 1988. 7. p. 630–632.

A lengyel irodalomról

440. Balogh Magdolna: Személyiség és nemzet „agyonmacerálódása”. Groteszk és katasztrofizmus. = *Életünk*. 26. 1988. 7. p. 635–639. Bulgakov, Mihail Afanaszjevics: Masztyer i Margarita. – A Mester és Margarita; Witkiewicz, Stanisław Ignacy: Nienasyszenie. – Telhetetlenség.
441. Beszterda, Ingeborga: A stilisztikai kutatások fejlődése és helyzete Lengyelországban. Ford. Balogh Magdolna. = *Helikon*. 34. 1988. 3–4. p. 398–413.
442. Csisztay Gizella: Az Osztrák–Magyar Monarchia lengyel szemmel. Andrzej Kusniewiczről. = *Napjaink*. 27. 1988. 1. p. 13–14.
443. Csoóri Sándor: Zbigniew Herbertről. = *Alföld*. 39. 1988. 3. p. 61–63.
444. Fodor András: On Rózewicz. = *Acta litt. Acad. Sci. Hung.* 30. 1988. 1–2. p. 152–160.
445. Horev, Viktor: Új tendenciák a nyolcvanas évek lengyel prózájában. = *Literatura*. 1987/88. 4. p. 448–452.
446. Irodalmunk külföldi barátai. Stefan Peksa. [Riporter]: Földeák Iván. = *Új tükör*. 25. 1988. 12. p. 20.
447. Kapuściński, Ryszard: Borotvaélen. [Riporter]: Héder Barna. = *Jel – kép*. 9. 1988. 1. p. 159–163.
448. Kiss Gy. Csaba: Közéltés két Gombrowicz-regényhez. = *Jelenkor*. 31. 1988. 7–8. p. 709–714. Gombrowicz, Witold: *Trans-Atlantyk*. – *Transz-Atlantik: Pornografia – Pornográfia*.
449. Kott, Jan: Jan Kott, közéről. [Riporter]: Földes Anna, Mihályi Gábor. = *Színház*. 21. 1988. 8. p. 36–39.
450. Kott, Jan: Maszk mögött a fájdalom. Gombrowiczról. Ford. Reiman Judit. = *Nagyvilág*. 33. 1988. 5. p. 750–758.
451. Kronegger, Marlies: Metaphysics and literature in Tymiecka's *Poetica nova*. = *Neohelicon*. 14. 1987. 2. p. 61–69.*
452. Kusniewicz, Andrzej: Galicia, Galicia. [Riporter]: Włodzimierz Pazniewski. Ford. Csisztay Gizella. = *Életünk*. 26. 1988. 3. p. 298–303.
453. Kusniewicz, Andrzej: „Kedvtelésből, nem elhivatottságból írok.” [Riporter]: Ábrán László. = *Új tükör*. 25. 1988. 20. p. 42.
454. Molnár Gál Péter: Kosztya Trepljov utódai. Mrožek és Gogol. = *Mozgó világ*. 1988. 14. 1988. 3. p. 114., 122.
455. Molnár D. István: Bolgari XV. veka v szovremennoj vengerszkoj i polszkoj lityeraturah. = *Hungaro-Slavica*, 1988. – Bp.: Akad. K., 1988. p. 59–67.
456. Niewiadowski, Andrzej: Az idő és a tér kategóriái a modern lengyel SF-ben. = *SF táj*. 36. 1988. p. 69–72.
457. Niewiadowski, Andrzej: A teljes pusztulás koncepciója a lengyel SF-ben. = *SF táj*. 36. 1988. p. 65–69.
458. Olszański, Tadeusz: „A Pál utcai fiúk” lengyelországi kalandjai. Ford. Pálfalvi Lajos. = *Nagyvilág*. 33. 1988. 6. p. 916–918.
459. Sandauer, Artur: Vendégünk: Artur Sandauer. [Riporter]: Pálfalvi Lajos. = *Élet irod.* 32. 1988. 19. p. 6.

460. Sobolewska, Elżbieta: A kor hangjai. = Műhely/ Győr-Sopron M. Tes. 11. [19]88. 3. p. 54–55.
Lengyel műfordítókról.
461. Struktúra, jelentés, érték: A cseh és a lengyel strukturalizmus/ vál. és szerk. Bojtár Endre; [ford. Bojtár Endre et al.] — Bp.: Akad. K., 1988. — 364 p.
462. Vincenz, Andrzej: Vendégünk: Andrzej Vincenz. [Riporter]: Jerzy Snopek. = Élet irod. 32. 1988. 51. p. 7.

A német nyelvű irodalomról

463. Aytač, Gürsel: Heinrich Böll regényművészete és utolsó regénye, az „Asszonyok rajnai tájban”. Ford. Rába Erzsébet. = Tiszatáj. 42. 1988. 2. p. 68–80.
Böll, Heinrich: Frauen vor Flußlandschaft. — Asszonyok rajnai tájban.
464. Balkányi Magdolna: Die Büchner-Rezeption in Ungarn. = Ger. Jahrb. 7. 1988. p. 68–81.
465. Balkányi Magdolna: Szüzsé és figura — a drámai mozgás és a hős kapcsolata Friedrich Dürrenmatt drámáiban. = Filol. közl. 34. 1988. 4. p. 254–270.
466. Beyer, Wilhelm Raimund: Ungarische Themen im Denken von Ernst Bloch. = Ann. Univ. Sci. Bp. Rolando Eötvös Nom., Sect. philos. sociol. 21. 1987. p. 3–17.*
467. Biechele, Werner: Zur Aktualität von Brechts „Leben des Galilei” in Vergangenheit und Gegenwart. = Ger. Jahrb. 7. 1988. p. 34–46.
468. Bienek, Horst: Vendégünk: Horst Bienek. [Riporter]: Eszéki Erzsébet. = Élet irod. 32. 1988. 12. p. 6.
469. Broch, Hermann: Hofmannsthal és kora: Szecesszió vagy értékvesztés?; ford. Györffy Miklós. — Bp.: Helikon, 1988. — 223 p.
470. Bünker, Brigitte: Untersuchungen zum Erzählstil des Tobias Kern in J. R. Bünkers „Schwänke, Sagen und Märchen in heanzischer Mundart”. = Beitr. Volksk. Ungdtsch 7. 1988. p. 7–52.
471. Dallmann, Joachim: Brecht-Aufführungen auf ungarischen Bühnen (1930–1987). = Ger. Jahrb. 7. 1988. p. 372–377. Bibliográfia.
472. Conard, Robert C.: Heinrich Böll: Asszonyok rajnai tájban. A polgári demokrácia bírálata. Ford. Bernáth Gyöngyvér. = Tiszatáj. 42. 1988. 2. p. 61–68.
Böll, Heinrich: Frauen vor Flußlandschaft. — Asszonyok rajnai tájban.
473. Csongrád Almos: Tersánszky Józsi Jenő fogadtatása az NDK-ban. = Új írás. 28. 1988. 10. p. 57.
474. Dániel Anna: Schiller világa. — Bp.: Európa, 1988. — 325 p. (Írók világa)
475. Ehrlich, Lothar: Joseph Eichendorffs Vorwort zu seinem Roman „Ahnung und Gegenwart”. = Ger. Jahrb. 7. 1988. p. 82–91.
476. Ferdinandy, Michael de: Duino X. = Acta litt. Acad. Sci. Hung. 30. 1988. 1–2. p. 37–64.
Rilke, Rainer Maria: Duineser Elegien. Die zehnte Elegie. — Duinói elégiák. A tizedik elégia.
477. Firchow, Peter E.: From German to „Germhun”: Reflection on a literary stereotype before 1914. = Neohelicon. 15. 1988. 2. p. 233–244.
Németország, a német kultúra képe az 1890–1920 közti angol irodalomban.
478. Fischer, Manfred S.: The single vs. the comparative: a German conflict. = Neohelicon. 15. 1988. 1. p. 209–226.
479. Fischer-Lichte, Erika: Erika Fischer-Lichte. [Riporter]: Székely János. = Élet irod. 32. 1988. 11. p. 7.
480. Fried István: Anmerkungen zu den deutsch–ungarischen kulturellen Beziehungen und ihrer Erforschung am Beispiel eines vergessenen Gellert-Briefes. = Ger. Jahrb. 7. 1988. p. 358–371.
481. Fried István: Haller, Gessner und die ungarische Aufklärung. = Acta litt. Acad. Sci. Hung. 30. 1988. 1–2. p. 3–14.
482. Fried István: Magyar–német kettős irodalmiság. (Szempontok a reformkori német–magyar irodalmi-kulturális kapcsolatok vizsgálatához.) = Filol. közl. 34. 1988. 4. p. 206–214.
483. Fried István: A magyar neoklasszicizmus választútjai (Szempontok a magyar Schiller-recepció kérdéséhez). = Irodört. közl. 92. 1988. 2. p. 448–468.
484. Gombocz István: Klaus Manns amerikanische Zeitschrift „Decision”: ein unbeachteter Beitrag zum militanten Humanismus. = Acta litt. Acad. Sci. Hung. 30. 1988. 1–2. p. 87–97.
485. Groó Gyula: Albrecht Goes 80 éves. = Lelkipásztor. 63. 1988. 1. p. 12–18.

486. Gyárfás Ágnes: „Magyarul kidolgoztatott Bárány Péter által.” (Bárány Péter két drámamagyarítása.) = *Színhtud. szle.* 24. 1987. p. 5–20.*
Werthes, Friedrich August Clemens; Mathias Corvinus. – Korvinus Mátyás; Brühl, Alois Friedrich von: *Das Findelkind.* – A talált gyermek.
487. Györi Judit: Modelle der Bildung literarischer Zentren? = *Ger. Jahrb.* 7. 1988. p. 119–126.
488. Harris, Frederick J.: Linguistic reality – historical reality: Genet, Céline, Grass. = *Neohelicon.* 14. 1987. 2. p. 257–273.*
489. Hermlin, Stephan: Hans Mayer köszöntése. Ford. Kurdi Imre. = *Nagyvilág.* 33. 1988. 2. p. 252–253.
490. Hesson, Elizabeth C.: Revolution, art and politics: Peter Weiss. = *Neohelicon.* 14. 1987. p. 275–285.*
491. Hoven, Herbert: „Ha a háború szóból nyomdafesték lesz.” Heinrich Böll és Otto B. Roegele levélváltásához. Ford. Katona Tünde. = *Tiszatáj.* 42. 1988. 2. p. 55–60.
492. Höpp, Karin: A kíváncsisággal kezdődött. = *Műhely/Győr-Sopron M. Tcs.* 11. [19]88. 5. p. 51.
Karin Höpp beszél műfordításairól.
493. Joó Etelka: Kölcsey Ferenc versei német fordításban. = *Szabolcs-szatmári szle.* 23. 1988. 3. p. 298–308.
494. Kállai R. Gábor. A filozófia odvai. Franz Kafkáról. = *Új írás.* 28. 1988. 1. p. 92–100.
495. Karlon, Alexandra: Das deutsche Volkslied in Westungarn. = *Beitr. Volksh. Ungdtsch.* 7. 1988. p. 114–127.
496. Kaufmann, Ulrich: „Von Büchner reden heißt die eigene Lage klarer sehen.” Zu einigen Aspekten der Wirkung Georg Büchners in der DDR. = *Ger. Jahrb.* 7. 1988. p. 47–67.
497. Kerekes Gábor: Theodor Fontanes Verhältnis zu Richard Wagner. = *Ger. Jahrb.* 7. 1988. p. 92–101.
498. Kiss Endre: Ady, Musil, Kákánia. = *Műhely/Győr-Sopron M. Tcs.* 11. [19]88. 5. p. 24–33.
499. Kocsány Piroska: Stilisztikai kutatások német nyelvterületen 1970–1985. = *Helikon.* 34. 1988. 3–4. p. 454–475.
500. Laczkó Miklós: Párbeszéd levelekben. = *Új írás.* 28. 1988. 6. p. 86–93.
Thomas Mann és Kerényi Károly levelezéséről.
501. Lengyel Béla: Der Mensch Gorkis und Nietzsches Übermensch. Ein hermeneutischer und ideengeschichtlicher Vergleich. = *Acta litt. Acad. Sci. Hung.* 30. 1988. 3–4. p. 191–209.
502. Magris, Claudio: Arthur Schnitzler. = *A Habsburg-mítosz az osztrák irodalomban / Claudio Magris.* – Bp.: Európa, 1988. p. 82–100.
503. Magris, Claudio: Ferdinand von Saar és a halál méltósága. = *A Habsburg-mítosz az osztrák irodalomban / Claudio Magris.* – Bp.: Európa, 1988. p. 65–81.
504. Magris, Claudio: Franz Werfel és Stefan Zweig. = *A Habsburg-mítosz az osztrák irodalomban / Claudio Magris.* – Bp.: Európa, 1988. p. 174–184.
505. Magris, Claudio: Habsburg-európaiság: Franz Theodor Csokor és Friedrich Schreyvogel. = *A Habsburg-mítosz az osztrák irodalomban / Claudio Magris.* – Bp.: Európa, 1988. p. 185–192.
506. Magris, Claudio: Habsburg-metafizika. = *A Habsburg-mítosz az osztrák irodalomban / Claudio Magris.* – Bp.: Európa, 1988. p. 155–159.
507. Magris, Claudio: A Habsburg-mítosz az osztrák irodalomban; [ford. Székely Éva]. – Bp.: Európa, 1988. – 269 p. (Mérleg)
508. Magris, Claudio: A Habsburg-mítosz a nagy háború után. = *A Habsburg-mítosz az osztrák irodalomban / Claudio Magris.* – Bp.: Európa, 1988. p. 137–144.
509. Magris, Claudio: Heimito von Doderer és Gregor von Rezzori. = *A Habsburg-mítosz az osztrák irodalomban / Claudio Magris.* – Bp.: Európa, 1988. p. 219–234.
510. Magris, Claudio: Hugo von Hofmannsthal. = *A Habsburg-mítosz az osztrák irodalomban / Claudio Magris.* – Bp.: Európa, 1988. p. 101–130.
511. Magris, Claudio: Joseph Roth. = *A Habsburg-mítosz az osztrák irodalomban / Claudio Magris.* – Bp.: Európa, 1988. p. 160–173.
512. Magris, Claudio: Karl Kraus és a Habsburg-apokalipszis. = *A Habsburg-mítosz az osztrák irodalomban / Claudio Magris.* – Bp.: Európa, 1988. p. 131–136.
513. Magris, Claudio: A kis irodalom. = *A Habsburg-mítosz az osztrák irodalomban / Claudio Magris.* – Bp.: Európa, 1988. p. 144–154.

514. Magris, Claudio: Egy kultúra haláltusája. = A Habsburg-mítosz az osztrák irodalomban / Claudio Magris. — Bp.: Európa, 1988. p. 42—56.
515. Magris, Claudio: Robert Musil vallásos szociológiája. = A Habsburg-mítosz az osztrák irodalomban / Claudio Magris. — Bp.: Európa, 1988. p. 193—218.
516. Magris, Claudio: A töredék kultúrája. = A Habsburg-mítosz az osztrák irodalomban / Claudio Magris. — Bp.: Európa, 1988. p. 56—65.
517. Mayer, Hans: Töprengés a nagy okvetetlenkedőről. Karl Kraus halálának ötvenedik évfordulójára. Ford. Kurdi Imre. = Nagyvilág. 33. 1988. 2. p. 254—264.
518. Mészáros István: Pestalozzi und die Angelengenheit der Erziehung. = Acta litt. Acad. Sci. Hung. 30. 1988. 1—2. p. 107—121.
519. Mészöly Dezső: Küzdelem a Kurtizánnal. Rilke fordítása közben. = Nagyvilág. 33. 1988. 8. p. 1231—1234.
Rilke, Rainer Maria: Die Kurtisane.
520. Nagy Miklós: Bánk bán — osztrák tükörben. = Forrás. 20. 1988. 4. p. 60—63.
Grillparzer, Franz: Ein treuer Diener seines Herrn. — Urának hű szolgája.
521. Nemes Nagy Ágnes: Versek közelről. R. M. Rilke: Archaikus Apolló torzó. = Jelenkor. 31. 1988. 9. p. 819—823.
Rilke, Rainer Maria: Archaischer Torso Apollos.
522. Pók Lajos: Az osztrák irodalom nehéz ifjúkora. = Világosság. 29. 1988. 7. p. 472—476.
A XIX. század második felének osztrák irodalmáról.
523. Reike, Paul F.: Interjú Stefan Heymmel. = Valóság. 30. 1988. 2. p. 122—125.
A Die Welt alapján.
524. Schebera, Jürgen: „Wir glaubten nicht nur an uns, wir glaubten an die Sache . . .” Bertolt Brecht und Hanns Eisler: Geschichte einer lebenslanger Arbeitsfreundschaft. = Ger. Jahrb. 7. 1988. p. 9—33.
525. Szabó János: Das fragwürdig gewordene Paradies. Zum Voraussetzungssystem der deutschsprachigen Prosa der Schweiz seit 1959. = Ger. Jahrb. 7. 1988. p. 127—145.
526. Szász Anna Mária, H.: Alfred Döblin: Berlin Alexanderplatz. = A modern regény mesterei / Szász Anna Mária, H.: Bp.: Tankvk., 1987. p. 78—107.*
Döblin, Alfred: Berlin Alexanderplatz.
527. Szász Anna Mária, H.: Heinrich Böll: Csoportkép hölgyel. = A modern regény mesterei / Szász Anna Mária, H. — Bp.: Tankvk., 1987. p. 171—189.*
Böll, Heinrich: Gruppenbild mit Dame. — Csoportkép hölgyel.
528. Szörényi László: A mai magyar próza — németül. = Olv. nép. 34. 1987. p. 23—38.
529. Tatár György: A múlt megváltása. Nietzsche és az örök visszatérés gondolata. = Világosság. 29. 1988. 10. p. 681—688.
Nietzsche, Friedrich: Also sprach Zarathustra. — Imigyen szóla Zarathustra.
530. Touber, A. H.: A középfelnémet líra formaiskolái és formatradíciói. Ford. Somogyvári Márta. = Tanulmányok az irodalomtudomány köréből. — Bp.: Tankvk., 1988. p. 91—102.
531. Walkó György: Spartakus avagy a posztmodern Brecht. = Nagyvilág. 33. 1988. 2. p. 277—280.
532. White, Erdmute Wenzel: Border crossings: Wühr's The false book (Das falsche Buch). = Neohelicon. 14. 1987. 2. p. 183—190.*
Wühr, Paul: Das falsche Buch.

Az olasz irodalomról

533. Bán Imre: Dante-tanulmányok; [... szerk. Kovács Sándor Iván]; [sajtó alá rend., az utószót írta Király Erzsébet]. — Bp.: Szépirod. Kvk., 1988. — 293 p.
534. Derék Pál: Az olasz futurizmus fogadtatásának kezdetei a magyar irodalomban és irodalomkritikában. = Literatura. 1987/88. 3. p. 224—244.
535. Erdélyi Ilona, T.: Venezia, Italia e Ungheria fra decadentismo e avanguardia. = Acta Litt. Acad. Sci. Hung. 30. 1988. 1—2. p. 141—152.
536. Herczeg Gyula: Az olasz stíluskutatás ötven éve. = Helikon. 34. 1988. 3—4. p. 549—563.
537. Lucente, Gregory L.: The historical imperative: Giovanni Verga and Italian realism in the light of recent critical trends. = Neohelicon. 15. 1988. 2. p. 149—174.
538. Moravia, Alberto: „Az AIDS miatt még nem leszünk puritánok”. [Riporter]: Christoph Schwerin. = Valóság. 30. 1988. 10. p. 125—128.
A Die Welt alapján.

539. Renucci, Paul: Héritage et fortune des grandes modèles. = L'avènement de l'esprit nouveau, 1400–1480. — Bp.: Akad. K., 1988. p. 475–484.
Giovanni Boccaccióról, Dante Alighieriről és Francesco Petrarcaról.
540. Sárközy Péter: Az árkádikus klasszicizmus esztétikai dimenziói. = Petrarcatól Ossziánig: A költészetértelmezés megújulása a XVIII. századi olasz irodalomban / Sárközy Péter. — Bp.: Akad. K., 1988. p. 56–99.
541. Sárközy Péter: Melchior Cesarotti szerepe a XVIII. századi olasz preromantikus érzésvilág és az új költői nyelv kiforrásában. = Petrarcatól Ossziánig: A költészetértelmezés megújulása a XVIII. századi olasz irodalomban / Sárközy Péter. — Bp.: Akad. K., 1988. p. 125–159.
542. Sárközy Péter: A neoklasszicizmus és az új érzékenység preromantikus motívumai a XVIII. századi olasz költészetben. = Petrarcatól Ossziánig: A költészetértelmezés megújulása a XVIII. századi olasz irodalomban / Sárközy Péter. — Bp.: Akad. K., 1988. p. 100–124.
543. Sárközy Péter: Petrarcatól Ossziánig: A költészetértelmezés megújulása az olasz irodalomban. — Bp.: Akad. K., 1988. — 215 p. (Modern filológiai füzetek)
544. Sárközy Péter: A századvég poetikai és irodalmi irányzatai. = Petrarcatól Ossziánig: A költészetértelmezés megújulása a XVIII. századi olasz irodalomban / Sárközy Péter. — Bp.: Akad. K., 1988. p. 160–184.
545. Sárközy Péter: A XVIII. századi olasz költészet átforgatója az Árkádia és a romantika között. = Petrarcatól Ossziánig: A költészetértelmezés megújulása a XVIII. századi olasz irodalomban / Sárközy Péter. — Bp.: Akad. K., 1988. p. 185–202.
546. Trifonov, Gennagyij: Paolo Pasolini: Válogatott versek oroszul. Ford. Téri Sarolta. = Szovj. irod. 1988. 12. p. 131–133.

A román irodalomról

547. Balla D. Károly—Romosan, Petru: Vendégeink: Balla D. Károly, Petru Romosan. [Riporter]: Pető Sándor, Bodor Pál. = Élet irod. 32. 1988. 48. p. 7.
548. Fodor István: Magyarok — mai román regényekben. = Kortárs. 32. 1988. 7. p. 99–105.
549. Klinkenberg, Jean-Marie: A román stilsztika és poétika jelenlegi helyzete. Ford. Vigh Árpád. = Helikon. 34. 1988. 3–4. p. 501–509.

A skandináv irodalmakról

550. Curman, Peter: Svédországban is: nagyobb ablakot nyitni a világra. [Riporter] Jávorszky Béla. = A könyv. 1988. 1. p. 69–74.
551. Naess, Harald: Georg Brandes and the 19th century Scandinavian realism. = Neohelicon. 15. 1988. 2. p. 113–134.

A spanyol és portugál nyelvű irodalmakról

552. De Faria, Neide: La littérature brésilienne et ses capitales littéraires. = Neohelicon. 15. 1988. 2. p. 225–238.
553. Egyed Orsolya: Fernando Pessoa. = Harmadkor 9. [19]88. p. 67–71.
554. Garcia Márquez, Gabriel: „Merjetez gondolkodni!” = Béke szocial. 31. 1988. 1. p. 123–126.
A latin-amerikai kultúra nemzeti sajátosságainak megőrzéséről.
555. Gertel, Zunilda: Relato histórico y Discurso Ficticio en „Yo el Supremo”. De Roa Bastos. = Acta litt. Acad. Sci. Hung. 30. 1988. 3–4. p. 293–301.
556. Kulin Katalin: Metamorphosis in Manuel Puig's works. = Acta litt. Acad. Sci. Hung. 30. 1988. 3–4. p. 303–322.
557. Mandrell, James: Realism in Spain: Galdós, Pardo Bazán, Clarín and the European context. = Neohelicon. 15. 1988. 2. p. 83–112.
558. Pál Ferenc: Fernando Pessoa. 1888–1935. = Nagyvilág. 33. 1988. 6. p. 801–802.
559. Somlyó György: Egy Borges-vers labirintusában. = A költészet ötödik évada: Tanulmányok (1981–1987) / Somlyó György. — Bp.: Magvető, 1988. p. 378–384.
Borges, Jorge Luis: Le Regret d'Héraclite. — Hérakleitosz parancsa.
560. Somlyó György: Fessek? Ne fessek? (Octavio Paz és Marcel Duchamp) = A költészet ötödik évada: Tanulmányok (1981–1987) / Somlyó György. — Bp.: Magvető, 1988. p. 422–439.

561. Somlyó György: Jegyzet Lorca ismeretlen szonettciklusához. = A költészet ötödik évada: Tanulmányok (1981–1987) / Somlyó György. — Bp.: Magvető, 1988. p. 359–360.
García Lorca, Federico: Sonetos del amor oscuro.
562. Somlyó György: A másik, aki ugyanaz (Borges). = A költészet ötödik évada: Tanulmányok (1981–1987) / Somlyó György. — Bp.: Magvető, 1988. p. 385–402.
563. Szegzárdy-Csengery József: Josó-Maria de Heredia szonettjei. = Nagyvilág. 33. 1988. 9. p. 1386–1387.
564. Vargas Llosa, Mario: A hazugság hatalma. = Valóság. 30. 1988. 3. p. 125–126.
Az Encounter alapján.
Az irodalmi és történelmi igazságról.
565. Vargas Llosa, Mario: Ne zavarjanak, a szexről beszélünk. [Riporter]: Luis G. Belanga. Ford. Csuday Csaba. = Nagyvilág. 33. 1988. 12. p. 1839–1842.
566. Wood, Michael: Sebzett szív. García Márquezzól. = Valóság. 30. 1988. 8. p. 127–128.
A The New York Review of Books alapján.

A szerbhorvát és a szlovén irodalomról

567. Barbedette, Gilles: Danilo Kiš és a közép-európai regény. Ford. Fázsy Anikó. = Nagyvilág. 33. 1988. 3. p. 437–440.
568. Csala Károly: Ember és vers. Szavai tükrében: Radovan Zogović. = Ezredvég. 1988. 1. p. 117–126.
569. Fried I[stván]: Serbisch–ungarische kulturelle Beziehungen zur Zeit des Dualismus. = Studia Slavica. 34. 1988. 1–4. p. 139–160.
570. Gállos Orsolya: Az ifjú Krleža iskolaévei. = Jelenkor. 31. 1988. 12. p. 1157–1161.
571. Gállos Orsolya: A szlovén mediterrán költője. Ciril Zlobec munkásságáról. = Napjaink. 27. 1988. 1. p. 12–13.
572. Jakšić, Ivanka Jovanović: Pesme Milete Jakšica u prevodu Istvána Szászija (Povodom pedeset godina od smrti Milete Jakšica). = Studia Slavica. 34. 1988. 1–4. p. 281–285.
573. Losonczi Alpár: Jugoszláviai szemle. = Jelenkor. 31. 1988. 3. p. 268–273.; 7–8. p. 742–746.
574. Piszár Ágnes: Borges pillangója. = Harmadkor. 8. [19]88. p. 61–67.
Pavić, Milorad: Hazarski rečnik. — Kazár szótár.
575. Székely András Bertalan: Magyar–szlovén szellemi kapcsolatok. = Napjaink. 27. 1988. 6. p. 6.
576. Vujicsics Sztoján: Kosztolányi és a modern szerb költészet. = Literatura. 1987/88. 1–2. p. 43–48.

A Szovjetunió népeinek irodalmáról

Az orosz nyelvű irodalomról

577. Abaseva, D.: Igyejno-eszteticeszkaja funkcija zsanra pesznyi v romane Suksina „Ja prisol daty vam volju”. = Studia Slavica. 34. 1988. 1–4. p. 259–269.
Suksin, Vaszilij Makarovic: Ja prisol daty vam volju. — Jöttem, hogy szabadságot hozzak.
578. Allain, Louis: How Pushkin and Pushkin's hero are perceived in France today. = Acta litt. Acad. Sci. Hung. 30. 1988. 3–4. p. 349–358.
579. Arisztova, Marina: Örökre a barátod. Egy magyar költő és fordítója. Ford. Mísey Márta. = Szovj. irod. 1988. 12. p. 140–147.
Rab Zsuzsa fordítója Marina Arisztova.
580. Bagby, Louis: Vvegyenyije v „Krotkuju”: piszatyel – csitatyel, objekt. = Studia Russica. 11. 1987. p. 257–267.*
Dosztojevszkij, Fjodor Mihajlovics: Krotkaja. — A szelíd teremtés.
581. Baka István: Joszif Brodskij és versei. = Délsziget. 1988. 11. p. 14.
582. Balogh Magdolna: Személyiség és nemzet „agyommacerálódása”. Groteszk és katasztrófizmus. = Életünk. 26. 1988. 7. p. 635–639.
Bulgakov, Mihail Afanaszjevics: Masztyer i Margarita. — A Mester és Margarita; Witkiewicz, Stanisław Ignacy: Nienasyszenie. — Telhetetlenség.
583. Bánya László: A jellemábrázolás módjai Jurij Nagibin elbeszéléseiben. = Filol. közl. 34. 1988. 4. p. 240–253.

584. Barst, K. A.: Drevnyerusszkaja lityeratura v tvorcesesztve i poetyike F. M. Dosztojevszkovo. = *Studia Russica*. 11. 1987. p. 280–313.*
585. Bayer Miklós: Művészi visszatükrözés — műelemzés. = *Bp. Tank. Főisk. tud. közlem.* 5. 1988. 1. p. 103–113.
Andrej Voznyeszenszkij költészetéről.
586. Benedek Árpád: Bulgakov 1964-ben Budapesten. = *Szovj. irod.* 1988. 6. p. 165–166.
587. Berlin, Isaiáh: Látogatóban Paszternaknál. = *Valóság*. 30. 1988. 9. p. 124–127.
A Sauf-Conduit alapján.
588. Bernstejn, Inna: A szocialista irodalomkritika a mai szovjet prózáról. Ford. Radnóczy Éva. = *Szovj. irod.* 1988. 12. p. 48–55.
589. Bory Endre: Leonyid Andrejev drámáinak világa. = *Filol. közl.* 34. 1988. 3. p. 169–175.
590. Brodskij, Joszif: Beszéd a Nobel-díj átvétele alkalmából. Ford. Pálfalvi Lajos. = *Életünk*. 26. 1988. 6. p. 481–488.
591. Csudakova, Marietta: Bulgakovról és egyebekről. = *Valóság*. 30. 1988. 1. p. 124–126.
A Lityeraturnaja Gazeta alapján.
592. Davidov, Jurij Vlagyimirovics: „Felolvasztani az idő jegét . . .” [Riporter]: Leonyid Bahnov. Ford. Harsányi Éva. = *Szovj. irod.* 1988. 12. p. 35–48.
A történelmi prózáról.
593. Dobai Péter: Mihail Bulgakov: Kutyaszív. = *Szovj. irod.* 1988. 6. p. 165–166.
Bulgakov, Mihail Afanaszjevic: Szobacsje szerdce. — Kutyaszív.
594. Drozda, Miroslav: „Melkij besz” F. Szologuba — roman v sztíle modern. = *Studia Russica*. 11. 1987. p. 314–336.*
Szologub, Fjodor: Melkij besz. — A kis démon.
595. Egy film regénye. Bulgakov és a Holt lelkek. Ford. Hetényi Zsuzsa. = *Filmvilág*. 31. [19]88. 4. p. 35–41.
Gogol, Nyikolaj Vasziljevics: Mjortvije dusi. — Holt lelkek.
596. Egy megújuló világirodalmi folyóirat. Beszélgetés Csingiz Ajtmatovval az „Inoszt-rannaja Lityeratura” főszerkesztőjével. Ford. Osztovcics Ágnes. = *Nagyvilág*. 33. 1988. 12. p. 1866–1868.
597. Fajman, Grirorij: Megjegyzések a „Feljegyzésekhez”. Ford. Ortutay Mária. = *Szovj. irod.* 1988. 6. p. 8.
Bulgakov, Mihail Afanaszjevic: Zapiszki na manzsetah. — Feljegyzések a man-dzsettán.
598. Fehér Pál, E.: Bulgakov '88. = *Szovj. irod.* 1988. 6. p. 3–5.
599. Fehér Pál, E.: Ki volt Alekszandr Csajanov? = *Élet irod.* 32. 1988. 8. p. 6.
600. Fehér Pál, E.: Szolzsenyicin, Nyekraszov, Vojnovics. = *Élet irod.* 32. 1988. 35. p. 6–7.
601. Fejér Ádám: Humanitás vagy egyetemesség mint a huszadik századi művészet dilemmája (Vszevolod Ivanov elbeszéléseinek elemzése). = *Filol. közl.* 34. 1988. 3. p. 176–183.
602. Filippov, Szergej: Ob izobrazsenyii pervih russzkih knyazej v „Povesztyi vremennih let”. = *Studia Slavica*. 34. 1988. 1–4. p. 161–167.
603. Galuskin, Alekszandr: Az örök tagadó és lázadó. Zamjatyin, az irodalomkritikus. Ford. Kiss Ilona. = *Szovj. irod.* 1988. 12. p. 164–167.
604. Gangnusz, Alekszandr: A vascsövek. Ráérós és szubjektív töprengések egy évvel Dugyincev „Fehérruhások” című regényének megjelenése után. Ford. Soproni András. = *Szovj. irod.* 1988. 12. p. 55–63.
Dugyincev, Vlagyimir: Belije ogyezsdi. — Fehérruhások.
605. Gereben Ágnes: Egy mai „egyszerű forma” építkezése. / Elbeszélések kapcsolódása a „Lovashadseregben”. = *Filol. közl.* 34. 1988. 1–2. p. 46–62.
Babel, Iszaak Emmanuilovics: Konarmija. — Lovashadsereg.
606. Gereben Ágnes: Irodalompolitika születik. Alekszandr Voronszkij az 1920-as évek első felében. = *Világosság*. 29. 1988. 2. p. 105–112.
607. Gereben Á[gnés]: Predatyelsztvo: gyesztvityelnoszt i lityeratura. Po nyeizdannoj perepiszke Makszima Gorkovo i Vlagyimira Burceva. = *Hungaro-Slavica*, 1988. — Bp.: Akad. K., 1988. p. 33–48.
608. Goller Ágota, N.: M. Zoscsenko korai prózájának néhány sajátossága. = *Bp. Tank. Főisk. tud. közlem.* 5. 1988. 1. p. 130–140.
609. Goller Ágota, N.: Zoscsenko vesszőfutása. = *Élet irod.* 32. 1988. 26. p. 8.
610. Gömöri Endre: Hogyan halt meg Gorkij? = *Élet irod.* 32. 1988. 17. p. 6.

611. Hajnáy Zoltán: Művészi részlet – egyetemes világgép. (A. P. Csehov: A kutyás hölgy.) = Filol. közl. 34. 1988. 4. p. 215–221.
Csehov, Anton Pavlovics: Dama sz szobacskoj. – A kutyás hölgy.
612. Hekli József: Vázlatok Zorin drámáihoz. = Egri Ho Si Minh Tanárk. Főisk. tud. közlem. 18. 1987. 12. p. 79–93.*
613. Hetényi Zsuzsa: Egy kétkezi filozófus. Andrej Platonov világa. = Nagyvilág. 33. 1988. 9. p. 1396–1400.
614. Hetényi Zsuzsa: Folklornije elementi v „Konarmiji” Babelja. = Studia Slavica. 34. 1988. 1–4. p. 237–246.
Babel, Iszaak Emmanuilovics: Konarmija. – A lovashadsereg.
615. Hetényi Zsuzsa: „Volt mit eldalolnom . . .” Vlagyimir Viszockijról. = Nagyvilág. 33. 1988. 11. p. 1709–1712.
616. Hetesi István: „. . . zsziny ugyot, a sto mi szgyelali?” Poveszty „Aszja” I. Sz. Turgenyeva. = Hungaro-Slavica, 1988. – Bp.: Akad. K., 1988. p. 281–292.
Turgenyev, Ivan Szergejevics: Aszja.
617. Horváth Krisztina: Dostoevski et Camus. Introduction à une analyse comparée. = Acta litt. Acad. Sci. Hung. 30. 1988. 3–4. p. 211–228.
618. Horváth Krisztina: Dosztojevskij és Camus. – Filol. közl. 34. 1988. 1–2. p. 33–45.
619. Iglói Endre: Isztoriai russzkoi lityeraturi XVIII veka = A XVIII. századi orosz irodalom története: [Egyetemi tankönyv]. – 4. kiad. – Bp.: Tankvk., 1988. – 264 p., [16] t.
620. Iglói Endre: Az orosz irodalmi múlt. – Bp.: Tankvk., 1988. – 316 p.
621. Invinzkaja, Olga: Az idő fogságában. A Zsivago doktor hanyattatása. Ford. Weisz Györgyi. = Filmvilág. 31. [19]88. 6. p. 24–37.
Paszternak, Borisz Leonyidovics: Doktor Zsivago. – Zsivago doktor.
622. Az írótlár és az utódok vallomása: Körkérdés szovjet írókhoz. Ford. Takácsné Szatmári Margit. = Szovj. irod. 1988. 6. p. 160–164.
Mihail Afanaszjevics Bulgakovról.
623. Iszkander, Fazil: Szatíra, humor, önirónia. [Riporter]: Jevgenij Sklovskij. Ford. Molnár Magda. = Szovj. irod. 1988. 12. p. 64–68.
624. Ivanova, Natalja: Apák és fiúk. Napjaink szovjet irodalma. Ford. Thierry Henriette. = Nagyvilág. 33. 1988. 11. p. 1695–1704.
625. Ivanova, Tamara Vladimirovna: „Babelt Jezsov tartóztatta le.” [Riporter]: N. Goller Ágota. = Élet irod. 32. 1988. 7. p. 7.
626. Jakobson, Roman: Széljegyzetek a költő Paszternak prózájához. Ford. Bojtár Endre. = Struktúra, jelentés, érték: A cseh és a lengyel strukturalizmus. – Bp.: Akad. K., 1988. p. 108–119.
627. Jersov, L. F.: A mai orosz filozófiai próza. Ford. J. Matyi Anna. = Napjaink. 27. 1988. 11. p. 16–18.
628. Jevtusenko, Jevgenij Alekszandrovics: Levél a Novoje Vremja szerkesztőséghez Borisz Paszternak Nobel-díjáról. Ford. Lőrincz Anita. = Nagyvilág. 33. 1988. 5. p. 764–765.
Paszternak, Borisz Leonyidovics: Doktor Zsivago. – Zsivago doktor.
629. Kaganovics, B. Sz.: P. M. Bicilli kak lityeraturoved. = Studia Slavica. 34. 1988. 1–4. p. 205–222.
630. Kálmán Mária: Az emberi tényező mint a leninizmus alapja az orosz-szovjet irodalom tükrében. = Tanárk. tud. 3. 1988. p. 26–43.
631. Kaló Ferenc: Herzen és Turgenyev. = Egri Ho Si Minh Tanárk. Főisk. tud. közlem. 18. 1987. 12. p. 61–70.*
632. Kámán Erzsébet: Rol jumora v filozofszkoi szisztyeme romana Bulgakova „Masztyer i Margarita”. = Studia Slavica. 34. 1988. 1–4. p. 247–257.
Bulgakov, Mihail Afanaszjevics: Masztyer i Margarita. – A Mester és Margarita.
633. Kanajeva, Nyina: Szerkesztő, újságíró, műfordító. Ford. Thierry Henriette. = Szovj. irod. 1988. 9. p. 166–169. Vagyim Guszevról.
634. Kargyin, V.: Anatolij Prisztavkin: Elszunnyadt egy arany fellegecske. Ford. Makai Imre. = Szovj. irod. 1988. 12. p. 109–118.
Prisztavkin, Anatolij: Nocsevala tucska zolotaja. – A félelem völgye.
635. Karig Sára: Vaszil Zemljakról a Hattyúcsapat megjelenése után. = Szovj. irod. 1988. 4. p. 178–182.
Zemljak, Vaszil Ignatyjevics: Lebegyina zgraja. – Hattyúcsapat.
636. Katajev, Valentyin Petrovics: Találkozás Bulgakovval. Ford. Szabó Mária. = Szovj. irod. 1988. 6. p. 157–159.

637. Kazakov, Alekszej: Gorkij a lapszerkesztő. Ford. Jankovics Mária. = Szovj. irod. 1988. 3. p. 149–151.
638. Kazimir Károly: Harcunk Bulgakovval Bulgakovért. = Szovj. irod. 1988. 6. p. 171–173.
639. Kinosita Toëfusa: Dialog bez szlov v tvorcsesztve F. M. Dosztojevszkovo. = Studia Russica. 11. 1987. p. 197–204.*
640. Király Gyula: Az „Ördögök” interpretációjának kérdéséhez. = Filol. közl. 34. 1988. 3. p. 135–147.
Dosztojevszkij, Fjodor Mihajlovics: Beszi. — Ördögök.
641. Kis Pintér Imréné: Mihail Bulgakov művei és irodalma magyarul. [Bibliográfia.] = Szovj. irod. 1988. 6. p. 184–192.
642. Konczek József: A felismerés öröme és gondja (vagy: van-e Karib tenger?) = Szovj. irod. 1988. 6. p. 173–175.
Bulgakov, Mihail Afanaszjevics: Masztyer i Margarita. — A Mester és Margarita.
643. Kovács Albert: Az én Bulgakovom. = Szovj. irod. 1988. 6. p. 175–177.
644. Kovács Árpád: Szuzsetnaja pamjaty v perszonalnom povesztvovanyii. (Zsanro-obrazovanyije v „Velikom inkvizitore” Dosztojevszkovo.) = Studia Russica. 11. 1987. p. 92–117.*
645. Kozsevnyikova, N. A.: A szkaz fejlődése a XIX. és a XX. század orosz irodalmában. Ford. Szőke Katalin. = Tanulmányok az irodalomtudomány köréből. — Bp.: Tankvk., 1988. p. 188–205.
646. Könczöl Csaba: Rehabilitálták-e Mihail Bahtyint? = Élet irod. 32. 1988. 17. p. 6.
647. Kraminova, Natalja: Bella Ahmadulinánál. = Valóság. 30. 1988. 5. p. 122–123.
A Moszkovszkije novosztyi alapján.
648. Kun Agnes: Taruszában, Zabolockijjal. Oroszból ford. Szabó Mária. = Új tükör. 25. 1988. 15. p. 11.
Nyikolaj Alekszejevics Zabolockijről.
649. Kun Miklós: Herzen emlékezései: költészet vagy valóság? = Új írás. 28. 1988. 3. p. 96–110.
Herzen, Alekszandr Ivanovics: Biloje i dumi. — Emlékek és elmélkedések.
650. Kun Miklós: Egy író, aki terrorista volt. = Világosság. 29. 1988. 6. p. 400–409.
Szergej Mihajlovics Kravcsinszkijről.
651. Kun M[iklós]: Novije matyeriali ob italjanszkih konszpirativnih szvjazah A. I. Gercena. = Hungaro-Slavica, 1988. — Bp.: Akad. K., 1988. p. 113–128.
Alekszandr Ivanovics Herzenről.
652. Laksin, Vlagyimir: Nehogy mi essünk feledékenységre . . . (A Novij mir Tvardovszkij idejében). = Valóság. 30. 1988. 12. p. 67–76.
A Znamja alapján.
653. Lavrova, A. V.: Zatyerjannaja sztatyja Andreja Belovo: Intelligencija i cerkov. = Studia Slavica. 34. 1988. 1–4. p. 223–225.
654. Lebovics Viktória: Stilisztikai kutatások a Szovjetunióban. = Helikon. 34. 1988. 3–4. p. 510–548.
655. Lengyel Béla: Der Mensch Gorkis und Nietzsches Übermensch. Ein hermeneutischer und ideengeschichtlicher Vergleich. = Acta litt. Acad. Sci. Hung. 30. 1988. 3–4. p. 191–209.
656. Lihacsov, Dmitrij: Gondolatok Borisz Paszternak Zsivago doktor című regényéről. Ford. Katona Erzsébet. = Szovj. irod. 1988. 2. p. 125–132.
Paszternak, Borisz Leonyidovics: Doktor Zsivago. — Zsivago doktor.
657. Lotman, Jurij: Puskin 1999-ben. Milyen lesz akkor? Ford. Előd Nóra. = Szovj. irod. 1988. 1. p. 156–167.
658. Mann, Jurij V.: The natural school as a stage in the development of Russian literature. = Neohelicon. 15. 1988. 1. p. 89–99.
659. Mezey Katalin: Bulgakov igazságszolgáltatása. = Szovj. irod. 1988. 6. p. 177–179.
660. Mihajlov, Alekszandr: A LÉF és Majakovszkij Lenin-poémája. Ford. Kiss Ilona. = Szovj. irod. 1988. 11. p. 126–152.
Majakovszkij, Vlagyimir Vlagyimirovics: Vlagyimir Iljics Lenin.
661. Mihajlov, Alekszandr: „Rossz időkben”. Hősök a legújabb szovjet prózában. Ford. Rajcsányi Irén. = Szovj. irod. 1988. 4. p. 174–178.
662. Mihajlov, Oleg: Zamjatyin esszéje elé. Ford. Kiss Ilona. = Szovj. irod. 1988. 3. p. 153–155.
Zamjatyin, Jevgenyij Ivanovics: Gorkij.

663. Mihalkov, Szergej: Megnyitlak a zsilipek. [Riporter]: Feliks Medvegyev. = Valóság. 30. 1988. 6. p. 122–124.
Az Ogonyok alapján.
664. Mildon, V. I.: Csaadajev i Gogol. = Studia Slavica. 34. 1988. 1–4. p. 185–203.
665. Mildon, Valerij: Marc Chagall illusztrációi a Holt lelkekhez. Ford. Radnóci Éva. = Szovj. irod. 1988. 12. p. 134–139.
Gogol, Nyikolaj Vasziljevics: Mjortvije dusi. – Holt lelkek.
666. Molnár Gál Péter: Kosztya Trepljov utódai. Mrožek és Gogol. = Mozgó világ. 14. 1988. 3. p. 114., 122.
667. Musztafin, Rafael: Algoritmus-kutatás. Jegyzetek Bella Ahmadulina költészetéről. Ford. Veress Miklós. = Szovj. irod. 1988. 3. p. 169–182.
668. Nabokov, Vladimir: Puskin avagy az igazi és a látszólagos. = Valóság. 30. 1988. 6. p. 124–125.
A The New York Review of Books alapján.
669. [Németiné] Sargina Ludmilla: Andrej Belij „szimfóniái”. = Literatura. 1987/88. 1–2. p. 147–154.
670. Németiné Sargina Ludmilla: Örök értékek: történelem, igazság, humanizmus a hetvenes–nyolcvanas évek szovjet irodalmában. = Literatura. 1987/88. 3–4. p. 441–447.
671. Ördögh Szilveszter: Szavak a margón. = Szovj. irod. 1988. 6. p. 179–181.
Mihail Afanaszjevics Bulgakovról.
672. Pálfi Ágnes: A belső beszéd metanyelvi funkciója a „Bűn és bűnhődés” narratív építkezésében. = Studia Russica. 11. 1987. p. 205–256.*
Dosztojevskij, Fjodor Mihajlovics: Presztuplenyje i nakazanyije. – Bűn és bűnhődés.
673. Parnyisz, Alekszandr: Vladimir Pozner és a szovjet-orosz irodalom. Ford. Baik Éva. = Szovj. irod. 1988. 12. p. 148–151.
674. Peterdi Nagy László: Az igazi Revizor. = Kritika. [19]88. 7. p. 24–25.
Gogol, Nyikolaj Vasziljevics: Revizor. – A revizor.
675. Piszkunov, Vlagyimir: Vlagyimir Tyendrjakov: Merénylet a délibábok ellen. Ford. Szabó Mária. = Szovj. irod. 1988. 12. p. 100–105.
Tyendrjakov, Vlagyimir: Pokusenyije na mirazsi. – Munkacím: Komputer-evangélium.
676. Pór Judit: Borisz Paszternak és Jurij Zsivago. = Nagyvilág. 33. 1988. 2. p. 271–276.
Paszternak, Borisz Leonyidovics: Doktor Zsivago. – Zsivago doktor.
677. Pozner, Vladimir: Alekszandr Blok 1921-ben. Ford. Baik Éva. = Szovj. irod. 1988. 12. p. 152–155.
678. Raszputyin, Valentyin: Külön csengő hangokból – népi kórus. Beszélgetés Valentyin Raszputyin szovjet-orosz íróval. = Nk. szle. 32. 1988. 9. p. 13–16.
679. Raszputyin, Valentyin: Tiszta lelkiismerettel. Beszélgetés Valentyin Raszputyinnal. = Valóság. 30. 1988. 5. p. 120–122.
A Lityerturnaja Gazeta alapján.
680. Rév Mária]: Drami Csehova v kontyekszte razvityija (dramaticseszkovo iszkussztva. = Hungaro-Slavica, 1988. – Bp.: Akad. K., 1988. p. 175–189.
681. Rév Mária: Georgij Pantelejmonovics Makogonyenko. = Filol. közl. 34. 1988. 3. p. 185–186.
682. Ribakov, Anatolij [Naumovics]: Önálló gondolkodásra, bátor döntésekre van szükség. [Riporter]: Alekszej Zajcev. Ford. Weisz Györgyi. = Szovj. irod. 1988. 3. p. 162–168.
Ribakov, Anatolij Naumovics: Gyetyi Arbata. – Az Arbat gyermekei.
683. Sándor László, N.: Az idő eltűnése Pétervárott. Andrej Bitov új regénye, a Puskin-ház. = Világosság. 29. 1988. 4. p. 259–263.
Bitov, Andrej Georgijevics: Puskinszkij dom. – Puskin-ház.
684. Sándor László, N.: Szovjet irodalom, politika, irodalompolitika. = Propagandista. 12. 1988. 4. p. 123–129.
685. Sklovskij, Jevgenyij: Jurij Trifonov: Eltűnés. Ford. Szabó Mária. = Szovj. irod. 1988. 12. p. 118–125.
Trifonov, Jurij: Iszcseznovenyje. – Eltűnés.
686. Somlyó György: Három kérdésre Majakovszkijtól. = A költészet ötödik évada: Tanulmányok (1981–1987) / Somlyó György. – Bp.: Magvető, 1988. p. 350–354.
687. Somlyó György: Újabb változatok a fordításra. (Tvardovszkij verse kapcsán.) =

- A költészet ötödik évada: Tanulmányok (1981–1987) / Somlyó György. — Bp.: Magvető, 1988. p. 354–359.
- Tvardovszkij, Alekszandr Trifonovics: Tudom.
688. Subin, Lev: Mese a kétkedő Makarról. Andrej Platonov: A szatirikus gondolkodás kísérlete. Ford. Thiery Henriette. = Szovj. irod. 1988. 12. p. 79–99.
- Platonov, Andrej: Uszomnyiviszsja Makar. — A kétkedő Makar.
689. Szamszonov, Alekszandr: Az igazság a legfontosabb. Ford. S. Nyírő József. = Szovj. irod. 1988. 5. p. 112–114.
- Konsztantyin Szimonov: „A történelem tanulságai és az író kötelessége” c. cikkéhez.
690. Székely Nyina, H.: Dokumentalnij zsanr i problemi sztyilja. = Hungaro-Slavica, 1988. — Bp.: Akad. K., 1988. p. 221–227.
691. Sziporov, Jevgenyij: Regény egy rendkívüli emberről. Ford. Török Zsuzsa. = Szovj. irod. 1988. 9. p. 3–6.
- Granyin, Danyil: Zubr. — A bölény.
692. Szilárd L[éna]: Zsanrovije problemi szimvolisztickoj prozi. = Hungaro-Slavica, 1988. — Bp.: Akad. K., 1988. p. 235–244.
693. Szimonov, Konsztantyin: A történelem tanulságai és az író kötelessége. Ford. S. Nyírő József. = Szovj. irod. 1988. 5. p. 99–111.
694. A szovjet népek irodalma Magyarországon, 1987. Összeáll. Wintermantel István. = Szovj. irod. 1988. 5. p. 168–192.
695. Szőke György: „Anatomija i fiziológija” hudozsesztvenno perevoda. = Hungaro-Slavica, 1988. — Bp.: Akad. K., 1988. p. 229–233.
696. Szőke György: V poizskah puskinszkaj garmonyij (Funkcija perenosza v lirike Puskina). = Studia Slavica. 34. 1988. 1–4. p. 179–183.
697. Sztrizsnjeva, Szvetlana: Veronika Polonszkaja visszaemlékezéseiről. Ford. Hetényi Zsuzsa. = Szovj. irod. 1988. 11. p. 79–85.
698. Táborosi Zsuzsa: A féktelen Visszarion Grigorjevics Belinszkij. (1811–1848.) = Ma holnap. 16. 1988. 1. p. 87–89.
699. Takács Lajos, M.: Nagy László költészete a Szovjetunióban. = Nagyvilág. 33. 1988. 2. p. 270–271.
700. Tétényi Mária: Ob Ivane Tyimofejeve — piszatyele. = Studia Slavica. 34. 1988. 1–4. p. 169–177.
701. Todd, William M.: Bratyja Karamazovi i poetyika szerializacii. = Studia Russica. 11. 1987. p. 268–279.*
- Dosztojevszkij, Fjodor Mihajlovics: Bratyja Karamazovi. — Karamazov testvérek.
702. Tóth Imre, H.: K analizu Aprakosza Msztjislava Velikovo. = Studia Slavica. 34. 1988. 1–4. p. 3–8.
703. Uljasov, Pavel: Hat új regény és a harmincas évek. Antonov, Bek, Dugyincev, Granyin, Prisztavkin és Ribakov műveiről. Ford. Hadikné Végh Katalin. = Szovj. irod. 1988. 2. p. 155–161.
- Antonov, Szergej: Vaszka; Bek, Alekszandr: Novoje naznacsenyije. — Új megbízatás; Dugyincev, Vlagyimir: Belije ogyezsdi. — Fehérruhások; Granyin, Danyil: Zubr. — A bölény; Prisztavkin, Anatolij: Nocsevala tucska zolotaja. — A félelem völgye; Ribakov, Anatolij: Gyetyi Arbata. — Az Arbat gyermekei.
704. Umnyakova, Jelena: Németh László művei a Szovjetunióban. Ford. Thiery Henriette. = Szovj. irod. 1988. 4. p. 161–166.
705. Urbán Nagy Rozália: Bűn — büntudat — kegyelem. Mihail Bulgakov: Menekülés. = Vigilia. 53. 1988. 3. p. 175–181.
- Bulgakov, Mihail Afanaszjevics: Beg. — Menekülés.
706. Urbán Nagy Rozália: „Istenhez szerettem volna szólni.” Paszternak és a Zsivago doktor. = Napjaink. 27. 1988. 8. p. 33–35.
- Paszternak, Borisz Leonyidovics: Doktor Zsivago. — Zsivago doktor.
707. Urbán Nagy Rozália: An unfolding of the system of motifs of crime-guilt-punishment. M. Bulgakov's novel the „White Guard” and his drama „Flight”. = Acta litt. Acad. Sci. Hung. 30. 1988. 3–4. p. 273–292.
- Bulgakov, Mihail Afanaszjevics: Belaja gvargyija. — A fehér gárda; Beg. — Menekülés.
708. Varga István, Cs.: Jeszenyin és a forradalom. = Tanárk. tud. 3. 1988. p. 58–67.
709. Vasziljeva, Natalja: Kosztolányi Dezső: Válogatott művek. [Oroszul.] Ford. Thiery Henriette. = Szovj. irod. 1988. 12. p. 126–131.
710. Voszkreszenszkij, Lev: Paszternak és az orosz vallásfilozófusok. Ford. Kiss Ilona. = Kritika. [19]88. 11. p. 28–29.

711. Wintermantel István: Egy orosz regényről és egy észak-kaukázusi népről, a történelemről és a szeretetről. = Nagyvilág. 33. 1988. 5. p. 759–763.
Prisztavkin, Anatolij: Nocsevala tueska zolotaja. — A félelem völgye.
712. Zágonyi Ervin: Tóth Árpád Cseresznyés kert-fordítása. = Szovj. irod. 1988. 3. p. 142–148.
Csehov, Anton Pavlovics: Visnyovij szad. — Cseresznyés kert.
713. Zamjatyin, Jevgenyij: Félek, A Szerapion testvérek, Az újabb orosz próza. Ford. Kiss Ilona. = Szovj. irod. 1988. 12. p. 168–171., 172–175., 176–188.
Zamjatyin, Jevgenyij: Ja bojusz. — Félek, Szerapionovi bratya. — A Szerapion testvérek, Novaja russzkaja proza. — Az újabb orosz próza.
714. Zamjatyin, Jevgenyij: Gorkij. Ford. Kiss Ilona. = Szovj. irod. 1988. 3. p. 155–161.
715. Zappe László: Kicsoda Zsivágó doktor? = Kritika. [19]88. 11. p. 26–27.
Paszternak, Borisz Leonyidovics: Doktor Zsivago. — Zsivago doktor.
716. Zappe László: „Az osztályellenség nevetése”. Erdman másik darabja. = Kritika. [19]88. 7. p. 23–24.
Erdman, Nyikolaj Robertovics: A megbízólevél.
717. Zöldhelyi-Deák Zsuzsa: Iz isztoriji hudozsesztvennovo perevoda proizvegyenyij russzkoy literaturi v Vengriji. (1840–60-e gg.) / Hungaro-Slavica, 1988. — Bp.: Akad. K., 1988. p. 69–83.

A Szovjetunió népeinek irodalma a finnugor irodalmak kivételével

718. Adamovics, Alesz: Belorusz író vagyok. Soproni András interjúja. = Szovj. irod. 1988. 5. p. 77–82.
719. Ajtmatov, Csingiz: Az eszmélés ára. [Riporter]: Feliks Medvegyev. Ford. Tripolszky László. = Kritika. [19]88. 9. p. 47–48.
(szovjet-kiргыз)
720. Beekman, Aimée: Változó világban. [Riporter]: Jurij Boldirev. Ford. Gergely Lajos. = Szovj. irod. 1988. 1. p. 133–140.
(észt)
721. Beekman, Vladimir: Egy dokumentumregény története. Ford. Török Zsuzsa. = Szovj. irod. 1988. 1. p. 117–120.
Előszó Vladimir Beekman: Koridor. — Korridor. c. regényéhez.
(észt)
722. Bereczki Gábor: Hogyan és miért lettem az észt irodalom fordítója? = Szovj. irod. 1988. 1. p. 128–129.
723. Čaklais, Māris: — Nem fél? — De félek. [Riporter]: Barát József. = Jel — kép. 9. 1988. 2. p. 75–80.
(lett)
724. Irodalmunk külföldi barátai. Vahram Martiroszjan. [Riporter]: Földeák Iván. = Új tükör. 25. 1988. 47. p. 17.
(örmény)
725. Képes Géza: Az örök fiatalság országa. = Szovj. irod. 1988. 1. p. 130–132.
Az észt költészetéről.
726. Kis Pintér Imréné: Észt irodalom Magyarországon. 1975–1986. [Bibliográfia]. = Szovj. irod. 1988. 1. p. 178–192.
727. Lebovics Viktória: K isztorii perevoda „Tragegyija eseloveka” I. Madácha. (Nyekotorije problemi perevoda na ukrainszkij jazik). = Studia Slavica. 34. 1988. 1–4. p. 287–307.
Madách Imre: „Az ember tragédiája” ukránul.
728. Lengyel Zoltán: Vaszil Bikov kisregényeinek néhány sajátosságáról. = Egri Ho Si Minh Tanárk. Főisk. tud. közlem. 18. 1987. 12. p. 71–78.*
(belorusz)
729. Lias, Pärt: A mai észt regény. Ford. Varga Judit. = Szovj. irod. 1988. 1. p. 141–155.
730. Lothár László: Lett költők. = Palócföld. 22. 1988. 5. p. 49.
731. Lothár László: Mai örmény költők. = Palócföld. 22. 1988. 6. p. 59.
732. Matyi Anna, J.: A mai azerbajdzsán próza Magyarországon. = Szovj. irod. 1988. 4. p. 183–186.
733. Pankov, Alekszandr: Az emlékezet leckéi. Vaszil Bikov két regényéről. Ford. Soproni András. = Szovj. irod. 1988. 2. p. 149–154.
Bikov, Vaszil Vlagyimirovics: Znak bedi. — Baljós jel; Karjer. — A kőbánya.
(belorusz)

734. Rab Zsuzsa: Kincseskamra. = Szovj. irod. 1988. 1. p. 126—127.
Az észti irodalomról.
735. Szangi, Vlagyimir: Szerelmem, Észak. [Riporter]: Vjacseszlav Ogrizko. Ford. Katona Erzsébet. = Szovj. irod. 1988. 4. p. 170—173.
(nívű költő és prózaíró)
736. Szűcs Zoltánné: A fantasztikum síkja Csingiz Ajtmatov „Az évszázadnál hosszabb ez a nap” című regényében. = Bp. Tank. Főisk. tud. közlem. 5. 1988. 1. p. 114—129.
Ajtmatov, Csingiz: Bolse veka dlitszja gyeny. — Az évszázadnál hosszabb ez a nap.
(szovjet-kirgiz)
737. Tabajdi Csaba: A sámán unokája. Bevezető Gennadij Ajgi költészetéhez. = Napjaink. 27. 1988. 4. p. 7—8.
(csuvas)
738. Terakopjan, Leonyid: Vladimir Beekman Korridor c. regényéről. Ford. Lengyel János. = Szovj. irod. 1988. 1. p. 120—125.
Beekman, Vladimir: Korridor. — Korridor.
(észti)
739. Vácietis, Ojárs: Költészetéről, zenéről, emberekről. [Riporter]: Jurij Minyeralov. Ford. Kovács Léna. = Szovj. irod. 1988. 5. p. 134—156.
(lett)
740. Varga István, Cs.: Gennadij Ajgiról — dióhéjban. = Vigilia. 53. 1988. 7. p. 514—515.
(csuvas)
741. A visszatérő pillanat. Vahram Martiroszjan virágai. = Műhely/Győr-Sopron M. Tcs. 11. [19]88. 1. p. 22.
(örmény)

Az ázsiai irodalmakról

742. Dorsey, John T.: Atomic bomb literature in Japan and the West. = Neohelicon. 14. 1987. 2. p. 325—334.*
743. Fenyvesi Anna: Japán zen haiku. = Harmadkor. 8. [19]88. p. 40—42.
744. Irodalmunk külföldi barátai: Feng Cse-seng. [Riporter]: Kalmár Éva. = Új tükör. 25. 1988. 36. p. 11.
(kínai)
745. Maier, John: Gilgamesh: anonymous tradition and authorial value. = Neohelicon. 14. 1987. 2. p. 83—95.*
746. Sato Isao: The use of Shakespeare in Japan's kabuki drama. = Neohelicon. 14. 1987. 2. p. 159—167.*

Egyéb irodalmakról

747. Adebayo, Aduke Grace: The social functions of the African novel. = Neohelicon. 14. 1987. 2. p. 297—310.*
748. Chellappan, K.: The interplay of ethical and aesthetic values in the Tamil literary tradition. = Neohelicon. 14. 1987. 2. p. 97—105.*
749. Combrink, Annette L.: Socio-cultural and political values in modern South African drama. = Neohelicon. 14. 1987. 2. p. 311—324.*
750. Dev, Amilya: Popular style: introduction to a Bengali case study. = Neohelicon. 14. 1987. 2. p. 203—210.*
751. al-Khateeb, Hussam: Politics and the rise of the Syrian short story. = Neohelicon. 14. 1987. 2. p. 287—296.*
752. Lee, Sonia: Changes in the mother image in West African fiction. = Neohelicon. 14. 1987. 2. p. 139—150.*
753. Levine, Paul: Az Exodustól a Genezisig. Ford. Székely János. = Nagyvilág. 33. 1988. 1. p. 104—115.
Az amerikai jiddis irodalomról.
754. Majumdar, Swapan: National literature in a multilingual nation: the Indian experience. = Neohelicon. 14. 1987. 2. p. 373—381.*
755. Ogunsanwo, Olatubosun: Transcending history: Achebe's trilogy. = Neohelicon. 14. 1987. 2. p. 127—137.*
756. Ray, Subroto: Literature as a mirror of socio-aesthetic evolution. = Neohelicon. 14. 1987. 2. p. 335—343.*
Az indiai irodalomról.
757. Singh, Gurbhagat: Social values and sign systems in medieval Sikh literature. = Neohelicon. 14. 1987. 2. p. 107—114.*

Szerzői névmutató

- Abaseva, D. 577
Abdul-Fatah, Abdullah Moutasim 187
Abelson, Robert F. 122
Abrán László 453 (riporter)
Ackroyd, Peter 188
Ádám Péter 341 (ford.)
Adebayo, Aduke Grace 747
Aereke, Kristiaan P. 189, 335
Ajtmatov, Csingiz 596
Albert Sándor 390 (ford.)
Aldridge, A. Owen 18, 190
Allain, Louis 336, 578
Allard, Jacques 337
András Sándor 19
Andrés, Bernard 338
Aneja, Anu 339
Angyalosi Gergely 96 (ford.)
Ardó Zsuzsanna 191
Arisztova, Marina 579
Auerbach, Erich 20
Aytač, Gürsel 463
- Bagby, Louis 580
Bahnov, Leonyid 592 (riporter)
Bahtyin, Mihail M. 21
Baik Éva 673 (ford.), 677 (ford.)
Baka István 581
Balkányi Magdolna 464, 465
Balogh Magdolna 440, 441 (ford.), 581
Bán Imre 533
Bányai László 583
Barát József 723 (riporter)
Barbedette, Gilles 567
Bárdos László 408 (ford.)
Bareau, Michel L. 22
Barkóczy András 188 (ford.)
Barst, K. A. 584
Bartalská, L'ubica 312
Barthes, Roland 23
Barzel, Hillél 433
Bayer Miklós 585
Beardsley, Monroe C. 24
Beaugrande, Robert de 25
Bécsy Tamás 1, 2
Beckett, Samuel 340
Beekman, Vladimir 721
Belaja Galina 26
Belanga, Luis G. 565 (riporter)
Benedek Árpád 586
Ben-Porat, Ziva 434
Bényei Tamás 192
Bercovitch, Sacvan 193
Bereczki Gábor 722
Bergmann, Morris 27
Bergmann, Rose-Marie 28
Berkes Tamás 313
Berlin, Isaiah 587
Bernáth Gyöngyvér 14 (ford.), 32 (ford.),
39 (ford.), 472 (ford.)
Bernstein, Inna A. 29, 588
Bertha Csilla 194
- Bertha Mária, O. 119 (ford.), 325
(ford.)
Beszterda, Ingeborga 441
Beyer, Wilhelm Raimund 466
Bezerédy Ágnes, Cs. 231 (bibl.)
Biechele, Werner 467
Bilen, Max 30
Blanch, Antonio 31
Bloch, Peter 32
Bloomfield, Morton W. 33
Bodor Pál 547 (riporter)
Bogárdi Szabó István 195
Bogdanov, Jurij 34
Bojtár Endre 10 (vál. és szerk.), 35, 36, 71
(ford.), 72 (ford.), 74 (ford.), 75 (ford.),
76 (ford.), 102 (ford.), 103 (ford.), 145
(ford.), 150 (ford.), 154/a, 326 (vál. és
szerk.), 328 (ford.), 461 (vál. és szerk.),
626 (ford.)
Bókay Antal 37
Boldirev, Jurij 720 (riporter)
Bollobás Enikő 91 (ford.), 196, 197, 265
(közr. és bev.)
Bonyhai Gábor 44 (ford.), 101 (ford.)
Borer, Alain 341
Bors Edit 403 (ford.)
Bory Endre 589
Bradbury, Malcolm 198
Braine, John 3
Brassaí 199
Braunsteiner Gloria 64 (ford.), 315 (ford.),
316 (ford.)
Brind' Amour, Lucie 38
Broch, Hermann 469
Brodzskij, Joszif 590
Bultmann, Rudolf 39
Burján Mónika 46 (ford.)
Buzsáki Anikó 278 (bibl.), 298 (ford.)
Bünker, Brigitte 470
- Cardy, Michael 200, 342
Castañeda, Hector-Neri 40
Chadwick, A. R. 385
Chavy, Paul 175
Chelappan, K. 748
Colby, Benjamin N. 25, 41
Collins, Patrick J. 42
Combrink, Annette L. 749
Conard, Robert C. 472
Creeley, Robert 265
Cvengroš, Gustave 344
Csala Károly 568
Csányi László 343
Cservenits Jolán 73 (ford.)
Csikvári Gábor 43
Csiszár Jolán 231 (bibl.)
Csisztay Gizella 442, 452 (ford.)
Csizsevszkij, Dmitrij 44
Csongrád Álmos 473
Csoóri Sándor 443
Csudakova, Marietta 591

- Csuday Csaba 565 (ford.)
Csürös Miklós 156, 201
- Dallmann, Joachim 471 (bibl.)
Dániel Anna 345, 474
Daniélou, Jean 45
Dávidházi Péter 202, 203, 204, 205
Davis, Wolfgang 206
Deák László 207
Dedinszky Gyula 314
De Faria, Neide 552
De Lubac, Henri 46
Dentan, Robert C. 47
Dér Katalin 176
Deréky Pál 534
Dev, Amiya 750
Dijk, Teun van 48
Dilworth, Thomas 208
Dobai Péter 593
Dobos Marianne 436 (riporter), 438 (riporter), 439 (riporter)
Dobossy László 157, 197, 346, 347, 348, 349, 350, 351, 352, 353, 354, 355, 356, 357, 358, 359, 360, 361, 362, 363, 364, 365, 366, 367, 368, 369, 370, 371, 372, 373, 374, 375, 376, 377, 378
Dojcsák Győző 209
Domokos Péter 329
Donoghue, Denis 210
Dorsey, John T. 49, 742
Drozda, Miroslav 594
- Edwards, Thomas R. 212
Egri Péter 4, 50, 213, 214, 215, 216, 217, 218, 219, 220
Egyed Orsolya 553
Ehrlich, Lothar 475
Elbaz, Robert 51
Előd Nóra 657 (ford.)
Erdélyi Ilona, T. 535
Eszéki Erzsébet 468 (riporter)
- Fábián Zsuzsa 158
Fabiny Tibor 14 (vál. és szerk.), 52, 53, 221, 222, 226, 299 (szerk.)
Fabó Kinga 6, 54, 55, 223
Fajman, Grigorij 597
Fázsy Anikó 567 (ford.)
Fehér Pál, E. 159, 598, 599, 600
Fejér Adám 601
Fejér Katalin 227 (ford.)
Fenyő István 56
Fenyvesi Anna 743
Ferdinandy, Michael de 476
Ferencz Győző 160
Ferenczi László 309, 379, 380
Filippov, Szergej 602
Fírchow, Peter E. 224, 477
Fischer, Manfred S. 478
Fisette, Jean 381
Fodor András 161, 444
Fodor István 548
Földeák Iván 446 (riporter), 724 (riporter)
- Földes Anna 57, 449 (riporter)
Frédéric, Madeleine 310, 382
Frejdenberg, O. M. 177
Fried István 58, 225, 480, 481, 482, 483, 569
Frye, Nothrop 226, 227
- Gállos Orsolya 570, 571
Galuskin, Alekszandr 603
Gangusz, Alekszandr 604
Garcia Márquez, Gabriel 554
Géher István 299 (szerk.)
Gellért Marcell 228
Genette, Gérard 59
Gereben Ágnes 605, 606, 607
Gergely Ágnes 162
Gergely Lajos 26 (ford.), 720 (ford.)
Gertel, Zunilda 555
Gillespie, Gerald 60
Gobin, Pierre 383
Goller Ágota, N. 608, 609, 625 (riporter)
Gombocz István 484
Good, Graham 61, 229
Gordon, Paul 62
Gömöri Endre 610
Gráberné Bősze Klára 172 (bibl.)
Gringer, Pavel A. 63
Groó Gyula 485
Gyárfás Ágnes 486
Gyórfy Miklós 469 (ford.)
Györi Judit 163, 487
- Hadikné Végh Katalin 703 (ford.)
Haffenden, John 211 (riporter)
Hajnády Zoltán 611
Halász Katalin 384
Hálek, Vítězslav 64, 316
Hamvas Béla 232
Harger-Grinling, Virginia 385
Harris, Frederick J. 65, 386, 488
Harsányi Éva 592 (ford.)
Hassine, Juliette 66
Hatzfeld, Helmut 67
Havlíček Borovský, Karel 317
Hecht, Anthony 233
Héder Barna 447 (riporter)
Hegedüs Géza 178
Hekli József 612
Heltai Gyöngyi 94 (ford.)
Herczeg Gyula 536
Hermlin, Štephan 489
Hernádi Miklós 130 (ford.), 435
Hesson, Elizabeth C. 490
Hetényi Zsuzsa 595 (ford.), 613, 614, 615, 697 (ford.)
Hetesi István 616
Hollós Attila 7 (szerk.)
Horev, Viktor 445
Horváth Árpád 387
Horváth Iván 68
Horváth Krisztina 388, 389, 617, 618
Hoven, Herbert 491
Hudson Jones, Anne 69
Husztai Péter 235

- Iglói Endre 619, 620
 Ignotus Pál 236 (riporter)
 Ijsewijn, Jozef 70
 Illés László 333 (ford.)
 Imbert, Patrick 390
 Imre Anna 48 (ford.)
 Ingarden, Roman 71, 72, 73, 74, 75
 Invicszkaja, Olga 621
 Ivanova, Natalja 624
 Ivanova, Tamara Vladimirovna 625
- Jakabfi Anna 238, 239, 240, 284 (ford.)
 Jakobson, Roman 76, 77, 626
 Jakšić, Ivanka Jovanović 572
 Jankovics Mária 637 (ford.)
 Jávorszky Béla 550 (riporter)
 Jechová, Hanna 78
 Jeles Endre 391 (bibl.)
 Jemnitz János 392
 Jersov, L. F. 627
 Jevtusenko, Jevgenij Alekszandrovics 628
 Jiménez Márta 413 (ford.)
 Jólész László 437
 Joó Etelka 493
 Jungmann, Jozef 319
 Jurjeva, Lidia M. 79
- Kabdebó Lóránt 155 (riporter), 164
 Kádas Géza 86 (ford.), 124 (ford.), 152 (ford.), 154 (ford.)
 Käfer István 320
 Kaganovics, B. Sz. 629
 Kállai R. Gábor 494
 Kállay Géza 241
 Kálmán Mária 80, 630
 Kalmár Éva 744 (riporter)
 Kaló Ferenc 631
 Kámán Erzsébet 632
 Kanajeva, Nyina 633
 Kántor Péter 242
 Kányó Zoltán 13 (szerk.), 37, 81, 82
 Karafiáth Judit 393, 394
 Kargyin, V. 634
 Karig Sára 635
 Karinthy Ferenc 243
 Karlon, Alexandra 495
 Katajev, Valentyin Petrovics 636
 Katona Erzsébet 656 (ford.), 735 (ford.)
 Katona Tünde 491 (ford.)
 Kaufmann, Ulrich 496
 Kazakov, Alekszej 637
 Kazimir Károly 638
 Képes Géza 725
 Kerekes Gábor 497
 Kéry László 244
 al-Khateeb, Hussam 751
 Kidd, John 245
 Kinoshita Toëfusa 639
 Király Erzsébet 533 (sajtó alárend., utószó)
 Király Gyula 640
 Király Péter 7 (szerk.)
 Kis Pintér Imréné 641 (bibl.), 726 (bibl.)
 Kiss Attila 249 (bibl.)
- Kiss Endre 498
 Kiss Gy. Csaba 83, 320/a, 448
 Kiss Ilona 603 (ford.), 660 (ford.), 662 (ford.), 710 (ford.), 713 (ford.), 714
 Klaniczay Tibor 5 (szerk.)
 Klein, Holger M. 84, 395
 Klinkenberg, Jean-Marie 85, 549
 Kniezsa Veronika 246
 Kocsány Piroska 499
 Kodolányi Gyula 247
 Konczek József 642
 Kormos Alexander 321
 Korompay H. János 396
 Kott, Jan 450
 Kovács Albert 643
 Kovács Árpád 644
 Kovács Ilona 397
 Kovács József László 430 (szerk.)
 Kovács Léna 739 (ford.)
 Kovács Sándor Iván 533 (szerk.)
 Kovaljov, Vlagyimir 230 (riporter)
 Kozsevnyikova, N. A. 645
 Könczöl Csaba 21 (ford.), 646
 Králik Aladár 322
 Kraminova, Natalja 647
 Kridl, Manfred 86
 Kronegger, Marlies 451
 Kuenzli, Manfred 87
 Kulcsár Ferenc 317 (ford.), 327 (ford.)
 Kulcsár Szabó Ernő 88
 Kulin Katalin 248, 556
 Kun Ágnes 648
 Kun Miklós 649, 650, 651
 Kurdi Inre 489 (ford.), 517 (ford.)
 Kushner, Éva 5 (szerk.), 89
 Kürtösi Katalin 226 (ford.), 234 (bibl.), 250, 251, 252, 253, 264 (ford.), 398, 399
- Laczkó Miklós 500
 Laksin, Vlagyimir 652
 Lampe, G. W. H. 90
 László Imre 42 (ford.)
 Lator László 400
 Lavrova, A. V. 653
 Lebovics Viktória 654, 727
 Lee, Sonia 752
 Lengyel Béla 501, 655
 Lengyel János 738 (ford.)
 Lengyel Zoltán 728
 Levertov, Denise 91
 Levine, Paul 753
 Lewalski, Barbara Kiefer 92, 254
 Lias, Pärt 729
 Lieb, Hans-Heinrich 93
 Lihacsov, Dmitrij 656
 Lisztóczky László 330
 Litván Péter 255
 Losoncz Alpár 573
 Lothár László 730, 731
 Lotman, Jurij Mihajlovics 94, 95, 657
 Lőrincz Anita 628
 Lőrincz Irén 77 (ford.)
 Lucente, Gregory L. 537

- Lukács Laura 3 (ford.)
 Lukovszki Judit 401
 Lyotard, Jean-François 96
- Madsen, W. G. 256
 Magris, Claudio 502, 503, 504, 505, 506,
 507, 508, 509, 510, 511, 512, 513, 514,
 515, 516
 Maier, John 745
 Maillot, Laurent 402
 Major, Jean-Louis 303
 Majumdar, Swapan 754
 Makai Imre 634 (ford.)
 Maller Sándor 257
 Mandrell, James 557
 Mann, Jurij V. 658
 Markus, R. A. 179
 Martonyi Éva 85 (ford.), 310 (ford.), 382
 (ford.), 404, 410 (ford.)
 Matyi Anna, J. 627 (ford.), 732
 Mayer, Hans 517
 Medvegyev, Feliks 663 (riporter), 719 (ri-
 porter)
 Méhes Károly 211 (ford.)
 Merril, Reed B. 97, 258
 Mészáros István 518
 Mészöly Dezső 519
 Mezey Katalin 659
 Mihailov, Andrej D. 405
 Mihajlov, Alekszandr 660, 661
 Mihajlov, Oleg 662
 Mihályi Gábor 98, 260, 406, 449 (riporter)
 Mildon, Valerij J. 664, 665
 Milot, Louise 407
 Minyerajlov, Jurij 739 (riporter)
 Misley Márta 579 (ford.)
 Mistrík, Jozef 323
 Miquet, Jean 99
 Mole, John 261
 Molnár D. István 455
 Molnár Gál Péter 454, 666
 Molnár Judit 262
 Molnár Magda 623 (ford.)
 Mouñin, Georges 408
 Mukašovskij, Jan 100, 101, 102, 103, 324
 Musztafin, Rafael 667
 Müller Péter, P. 24 (ford.), 140 (ford.)
- Nabokov, Vladimir 668
 Naess, Harald 551
 Nagy Éva 151 (ford.)
 Nagy Miklós 520
 Nagy Péter 104
 Neetens, Wim 263
 Nemes Nagy Ágnes 521
 Németh G. Béla 105
 Némethi-Sargina Ludmilla ld. Némethiné
 Sargina Ludmilla
 Némethiné Sargina Ludmilla 106, 107, 669,
 670
 New, W. H. 264
 Niewiadowski, Andrzej 456, 457
 Novák György 20 (ford.), 45 (ford.), 90
 (ford.), 92 (ford.), 121 (ford.), 179
 (ford.), 186 (ford.), 193 (ford.), 256 (ford.)
 Nyáry Péter 249 (bibl.)
 Nyiró József, S. 689 (ford.), 693 (ford.)
 Nyiró Lajos 108
- Odorics Ferenc 93 (ford.)
 Ogrizko, Vjacseszlav 735
 Ogunsanwo, Olatubosun 755
 Olson, Charles 265
 Olszański, Tadeusz 458
 Orosz Mária 319 (ford.)
 Ortutay Mária 597 (ford.)
 Osztovics Ágnes 596 (ford.)
 Osztovits Levente 340 (ford.)
 Ördögh Szilveszter 671
 Örvös Lajos 409
 Öveges Enikő 254 (ford.)
- Pál Ferenc 558
 Pál József 17
 Pálfalvi Lajos 458 (ford.), 459 (riporter), 590
 (ford.)
 Pálfi Ágnes 95 (ford.), 177 (ford.), 672
 Pálmai Kálmán 165
 Pályi András 266
 Pankov, Alekszandr 733
 Paquette, Jean-Marcel 410
 Parnyisz, Alekszandr 673
 Pašaiková, Jaroslava 315 (előszó)
 Pavličić, Pavao 109
 Pazniewski, Włodzimierz 452 (riporter)
 Pécsi Katalin 411
 Péntek Éva 141 (ford.)
 Peterdi Nagy László 674
 Petó Sándor 547 (riporter)
 Petrey, Sandy 110
 Pinckney, Darryl 267
 Piszár Ágnes 574
 Pizskunov, Vlagyimir 675
 Plett, Heinrich 111
 Pók Lajos 522
 Pór Judit 676
 Poszler György 8, 112
 Pozner, Vladimir 677
- Rab Zsuzsa 734
 Rába Erzsébet 463 (ford.)
 Rabi Márta, L. 279 (ford.), 417 (ford.)
 Rác István, D. 268
 Radnóci Éva 588 (ford.), 665 (ford.)
 Raj Tamás 433 (ford.)
 Rajcsányi Irén 661 (ford.)
 Rajka Ágnes 230 (ford.)
 Rászlai Tibor 180
 Ray, Subroto 756
 Rayman Katalin 412
 Reike, Paul F. 523 (riporter)
 Reiman Judit 450 (ford.)
 Remak, Henry H. H. 113
 Renucci, Paul 539
 Rév Mária 680, 681
 Révay Valéria 331

- Révész Ágota 249 (bibl.)
Rigolot, François 114
Ringrose, Charles 269
Róbert László 270
Robertson, D. W. 271
Robidoux, Régean 213
Rodiek, Christoph 115
Rot Sándor 272
Roubaud, Jacques 116
Rózsa Mária 166, 167
Rozsnyai Bálint 273
Rózei György 117
Rumelhart, David A. 118
- Sabina, Karel 119, 325
Sachs, Harvey 120
Sakari, Aimo 332, 414
Sallamaa, Kari 333
Salter, Elisabeth 121
Sanders, Ivan 274
Sándor László, N. 683, 684
Sarbu Aladár 275, 276
Sargina Ludmilla ld. Németiné Sargina
Ludmilla
Sarkany, Stéphane 415
Sárközy Péter 121/a, 540, 541, 542, 543,
544, 545
Sato Isao 277, 746
Schank, Roger C. 122
Shebera, Jürgen 524
Schön, Georg 123
Schwerin, Christoph 538 (riporter)
Siedlecki, Franciszek 124
Siklaci István 13 (szerk.), 25 (ford.), 41
(ford.), 118 (ford.), 120 (ford.), 122
(ford.), 125
Simonffy Zsuzsa 23 (ford.), 59 (ford.), 279
(ford.), 337 (ford.), 338 (ford.), 383
(ford.), 402 (ford.), 407 (ford.), 417 (ford.)
Singh, Gurbhagat 757
Sklovszkij, Jevgenyij 623 (riporter), 685
Smart, Patricia 279, 417
Snopek, Jerzy 462 (riporter)
Sobolewska, Elżbieta 460
Somlyó György 9, 126, 168, 181, 280, 281,
282, 418, 419, 420, 421, 422, 423, 424,
425, 559, 560, 561, 562, 686, 687
Somogyi Rozália, J. 323 (ford.)
Somogyvári Márta 116 (ford.), 123 (ford.),
153 (ford.), 530 (ford.)
Soós Magda 169
Soproni András 604 (ford.), 718 (riporter),
733 (ford.)
Sóter István 170
Spears, Monroe K. 283
Spiridon, Monica 127
Staines, David 284
Stanesco, Michel 128
Starkmann, Alfred 303 (riporter)
Stäuble, Antonia 129
Steele, James 285
Stegmann, André 5 (szerk.)
Subin, Lev 688
- Sukenick, Ronald 130
Sükösd Mihály 286, 287
Szabó Emma, P. 288
Szabó János 525
Szabó Katalin 307 (ford.)
Szabó László, Cs. 289
Szabó Mária 636 (ford.), 648 (ford.), 675
(ford.), 685 (ford.)
Szabolcs Katalin 199 (ford.)
Szabolcsi Miklós 131
Szaffkó Péter 290
Szamszonov, Alekszandr 689
Szász Anna Mária, H. 11, 291, 292, 293,
427, 428, 429, 526, 527
Szatlóczkyné Gajdóczi Zsuzsanna 430
Széchenyi Ágnes 243 (riporter)
Szegedy-Maszák Mihály 132
Szegzárdy-Csengery József 563
Székely András Bertalan 575
Székely Éva 507 (ford.)
Székely Nyina, H. 690
Szekrényesy Júlia 269 (ford.)
Széky János 198 (ford.), 479 (riporter), 753
(ford.)
Széles Klára 133
Szepes Erika 12, 134, 135, 182, 183
Szidorov, Jevgenyij 691
Sziklay László 100 (ford.), 324 (ford.)
Szilárd Léna 692
Szilassy Zoltán 294
Szili József 136, 137, 138
Szimonov, Konsztantyin 693
Szokolay Károly 295
Szopori Nagy Lajos 334
Szóke György 695, 696
Szóke Katalin 645 (ford.)
Szónyi György Endre 296
Szörényi László 528
Sztriznyeva, Szevetlana 697
Szűcs Zoltánné 736
Szűr Katalin 47 (ford.)
- Tabajdi Csaba 737
Táborosi Zsuzsa 698
Takács Lajos, M. 699
Takácsné Szatmári Margit 622 (ford.)
Tarnay László 33 (ford.), 40 (ford.), 297
Tatár György 529
Terakopjan, Leonyid 738
Téri Sarolta 546 (ford.)
Tétényi Mária 700
Thiery Henriette 624 (ford.), 633 (ford.),
688 (ford.), 704 (ford.), 709 (ford.)
Thomas, Patrick A. 139
Tímár György 311
Todd, William M. 701
Todorov, Tzvetan 140
Toporov, V. J. 141
Tóth Eszter 431
Tóth Imre, H. 702
Touber, A. H. 530
Török Zsuzsa 691 (ford.), 721 (ford.)
Trevisan, Christina 298

- Trifonov, Gennagyij 546
 Tripolszky László 318 (riporter), 719 (ford.)
 Tyl, Jozef Kajetán 327
- Uljasov, Pavel 703
 Umnyakova, Jelena 704
 Ungvári Tamás 15, 16, 142, 184, 300, 301
 Updike, John 302
 Urbán Nagy Rozália 705, 706, 707
 Urnov, Mihail D. 304
 Uszpenszkij, B. A. 95
- Vadon Lehel 305
 Vajda György Mihály 17, 143, 171
 Varga Ágnes 271 (ford.)
 Varga Judit 729 (ford.)
 Varga István, Cs. 708, 740
 Varga József 173, 174
 Vargas Llosa, Mario 564
 Vásárhelyi Lajos 144
 Vasziljeva, Natalja 709
 Veltruský, Jiri 145
 Verc, Ivan 146
 Veress Miklós 667 (ford.)
 Verthuy, Mair E. 147
 Vezér Erzsébet 236 (között. és bev.)
 Vigh Árpád 27 (ford.), 111 (ford.), 148, 149,
 381 (ford.), 549 (ford.)
 Vinkó József 416 (riporter), 432
- Visky András 306
 Vodička, Felix 150
 Von Rad, Gerhard 186
 Voszkreszenszkij, Lev 710
 Vujcsics Sztóján 576
- Waelti-Walters, Jennifer 147
 Walkó György 531
 Weinbrenner Rudolf 206 (ford.)
 Weisz Györgyi 621 (ford.), 684 (ford.)
 Wellek, René 328
 White, Erdmute Wenzel 532
 Williams, Arnold 151
 Wintermantel István 694 (bibl.), 711
 Wittstock, Uwe 307
 Wix Klára, S. 285 (ford.)
 Wood, Michael 566
 Wóycicki, Kazimierz 152
 Wunderlich, Dieter 153
- Zágonyi Ervin 712
 Zajcev, Alekszej 684 (riporter)
 Zamjatyin, Jevgenyij 713, 714
 Zappe László 715, 716
 Zempicki, Zygmunt 154
 Zöld Bálint 308
 Zöldhelyi Zsuzsa, D. 717
 Zöldhelyi-Deák Zsuzsa ld. Zöldhelyi Zsuzsa, D.

A publikációkban tárgyalt személyek névmutatója

- Achebe, Chinua 755
 Adamovics, Alesz 718
 Ady Endre 346, 498
 Ahmadulina, Bella Ahatovna 647, 667
 Ajgi, Gennadij 737, 740
 Ajtmatov, Csingiz 719, 736
 Alas Y Urefia, Leopoldo (Clarín) 557
 Amiel, Henri-Frédéric 379
 Andrejev, Leonyid Nyikolajevics 589
 Antonov, Szergej Petrovics 703
 Aragon, Louis 84, 395
 Arisztophanész 183
 Artaud, Antonin 339
 Atwood, Margaret 285
 Augustinus, Aurelius (Szent Ágoston) 178
 Austen, Jane 308
 Ávi-Saul, Mordeháj 437
- Babel, Iszaak Emmanuilovics 605, 614, 625,
 Babbitt, Irving 18, 190
 Bahtyin, Mihail 646
 Balassi Bálint 430
 Baldwin, James 267
 Balla D. Károly 547
 Bárány Péter 486
 Barbusse, Henri 373
 Baudelaire, Charles 396
 Beaumarchais, Pierre-Augustin Caron 368
 Beckett, Samuel 201
 Beekman, Aimée 720
- Beekman, Vladimir 721, 738
 Bek, Alekszandr 703
 Belij, Andrej (Borisz Nyikolajevics Bugajev) 653, 669
 Belinszkij, Visszarion Grigorjevics 698
 Bicilli, Pjotr Mihajlovics 629
 Bienek, Horst 468
 Bikov (Bikau), Vaszil Vlagyimirovics 728,
 733
 Bitov, Andrej Georgijevics 683
 Blake, William 281, 418
 Bloch, Ernst 466
 Blok, Alekszandr Alekszandrovics 677
 Boccaccio, Giovanni 539
 Borduas, Emile 381
 Borges, Jorge Luis 559, 562
 Bourin, Jeanne 385
 Böll, Heinrich 463, 472, 491, 527
 Brandes, Georg 551
 Brecht, Bertolt 467, 471 (bibl.), 524, 531
 Britten, Benjamin 218, 219
 Brodcszkij, Jozsif 581
 Brühl, Alois Friedrich von 486
 Bulgakov, Mihail Afanaszjevics 440, 582,
 586, 591, 593, 595, 597, 598, 622, 632,
 636, 638, 641 (bibl.), 642, 643, 659, 671,
 705, 707
 Burcev, Vlagyimir 607
 Burgess, Anthony 192
 Büchner, Georg 464, 496

- Bünker, Johann Reinhard 470
- Čaklais, Māris 723
- Camus, Albert 350, 370, 388, 389, 617, 618
- Carrol, Lewis 199
- Céline, Louis-Ferdinand 65, 386, 393, 394, 488
- Černý, Václav 313
- Cesarotti, Melchior 541
- Chagall, Marc 665
- Chandler, Raymond 307
- Chrétien de Troyes 384
- Clarín Id. Alas Y Ureña, Leopoldo
- Claudel, Paul 406
- Corneille, Pierre 425
- Cotton, John 193
- Curman, Peter 550
- Csaadajev, Pjotr Jakovlevics 664
- Csajanov, Alekszandr 599
- Csehov, Anton Pavlovics 611, 680, 714
- Csokor, Franz Theodor 505
- Csorba Győző 155, 400
- Dante, Alighieri 533, 539
- Davidov, Jurij Vlagyimirovics 592
- Diderot, Denis 345
- Doderer, Heimito von 509
- Dolinský, Jan Valáštan 314
- Donne, John 304
- Dorn, Edward 196
- Dosztojevszkij, Fjodor Mihajlovics 388, 389, 580, 584, 617, 618, 639, 640, 644, 672, 701
- Douglas, Dunn 211
- Döblin, Alfred 526
- Duchamp, Marcel 560
- Dugincev, Vlagyimir 604, 703
- Dumas, Alexandre (id.) 355
- Dumas, Alexandre (ifj.) 355
- Dunn, Douglas 242
- Dürrenmatt, Friedrich 465
- Eichendorff, Joseph Karl Benedikt von 475
- Eisler, Hanns 524
- Eliot, Thomas Stearns 202
- Erdman, Nyikolaj Robertovics 716
- Feng Cse-seng 744
- Firbank, Ronald 189, 335
- Fischer-Lichte, Erika 479
- Fontane, Theodor 497
- Fried István 35
- Frye, Nothrop 221
- Fustev, Jaune 248
- Füst Milán 259, 274, 408
- Gachot, Francois 348
- Galdós, Benito Pérez 557
- García Lorca, Federico 561
- García Márquez, Gabriel 566
- Gaspar, Lorand 168
- Gautier, Théophile 431
- Gellert, Christian Fürchtegott 480
- Genet, Jean 65, 386, 488
- Gessner, Salomon 481
- Gide, André 356, 361, 420, 428
- Giraudoux, Jean 377, 412
- Godfrey, Thomas 216
- Goes, Albrecht 485
- Goffin, Robert 311
- Gogol, Nyikolaj Vasziljevics 454, 595, 664, 665, 666, 674
- Golding, William 292
- Gombrowicz, Witold 448, 450
- Gorkij, Makszim 501, 607, 610, 637, 655, 714
- Gragger Róbert 166, 167
- Granyin (German), Danyil Alekszandro-
vics 691, 703
- Grass, Günter 65, 386, 488
- Greene, Graham 230, 270
- Grey Owl 209
- Grillparzer, Franz 520
- Guszev, Vagyim 633
- Gyergyai Albert 157
- Haller, Albrecht von 481
- Hébert, Anne 385, 403
- Hegel, Georg Wilhelm Friedrich 8
- Hélinand de Froidmont 400
- Herbert, Zbigniew 443
- Heredia, José-Maria de 563
- Herzen, Alekszandr Ivanovics 631, 649, 651
- Heym, Stefan 523
- Hofmannsthal, Hugo von 469, 510
- Horatius Flaccus, Quintus 182
- Höpp, Karin 492
- Hrabal, Bohumil 318, 320/a
- Hugo, Victor 343, 372, 420
- Huysmans, Joris-Karl 189, 335
- Iszkander, Fazil 623
- Ivanov, Vszevolod Vjacseszlavovics 601
- Jakšić, Mileta 572
- Jáoz-Keszt, Itamár 436
- Jeszenyin, Szergej Alekszandrovics 708
- Jezsov, Valentyin Ivanovics 625
- Jones, David 208
- Joyce, James 218, 219, 245, 301
- Kafka, Franz 494
- Kálnoky László 156
- Kapuściński, Ryszard 447
- Kardos László 165
- Karig Sára 162
- Kassák Lajos 309
- Kerényi Károly 500
- Király Rudolf 158
- Kiš, Danilo 567
- Koestler, Arthur 97, 236, 243, 258, 286
- Kosztolányi Dezső 259, 576, 709
- Kott, Jan 449
- Kölcsey Ferenc 331, 493
- Kravcsinszkij, Szergej Mihajlovics 650

- Kraus, Karl 512, 517
 Krleža, Miroslav 570
 Kuśniewicz, Andrzej 442, 452, 453
- Lafargue, Paul 344
 Lator László 160, 161
 Laurence, Margaret 239
 Lawrence, David Herbert 200, 232, 342
 Lowell, Robert 233
 Lukács György 8, 50, 170
- Madách Imre 727
 Majakovszkij, Vlagyimir Vlagyimirovics 660, 686
 Makogonyenko, Georgij Pantelejmonovics 681
 Mallarmé, Stéphane 347
 Mann, Klaus 484
 Mann, Thomas 500
 Martin du Gard, Roger 356
 Martinet, Marcel 392
 Martiroszjan, Vahram 724, 741
 Mauriac, François 353, 371
 Mayer, Hans 489
 McLuhan, Marshall 297
 Melville, Herman 276
 Mészöly Dezső 259
 Michaux, Henri 421
 Michelet, Jules 404
 Mihalkov, Szergej Vlagyimirovics 663
 Milton, John 227, 254, 256
 Mistler, Jean 351
 Mistral, Frédéric 332, 414
 Molière (Jean-Baptiste Poquelin) 363
 Monroe, Marilyn 54
 Montherlant, Henry de 401
 Moravia, Alberto 538
 Moreau, Jean-Luc 364
 Mrożek, Sławomir 454, 666
 Musil, Robert 498, 515
- Nagibin, Jurij Markovics 583
 Nagy László 699
 Nelligan, Emile 413
 Németh László 704
 Nietzsche, Friedrich 501, 529, 655
 Nyekraszov, Viktor Platonovics 600
- Oates, Joyce Carol 237
 O'Neill, Eugene Gladstone 215, 217
 Orwell, George 225, 287
- Pardo Bazán, Emilia 557
 Pasolini, Paolo 546
 Paszternak, Boris Leonyidovics 587, 621, 626, 628, 656, 676, 706, 710, 715
 Pavić, Milorad 574
 Paz, Ottavio 560
 Peake, Mervyn Laurence 206
 Péguy, Charles 353
 Peksa, Stefan 446
 Pessoa, Fernando 553, 558
 Pestalozzi, Johann Heinrich 518
- Petrarca, Francesco 539
 Picasso, Pablo 219
 Pilinszky János 266
 Plath, Sylvia 223
 Platonov, Andrej Platonovics 613, 688
 Poe, Edgar Allan 280
 Polonszkaja, Veronika 697
 Pound, Ezra 210, 261
 Pozner, Vladimir 673
 Prisztavkin, Anatolij 634, 703, 711
 Proust, Marcel 340, 419
 Puig, Manuel 556
 Puskin, Alekszandr Szergejevics 336, 578, 657, 668, 696
- Rab Zsuzsa 579
 Ramuz, Charles-Ferdinand 370, 409
 Raszputyin, Valentyin Grigorjevics 678, 679
 Renard, Jules 352
 Rezzori, Gregor von 509
 Ribakov, Anatolij Naumovics 682, 703
 Rilke, Rainer Maria 476, 519, 521
 Rimbaud, Arthur 341, 397
 Rivka, Mirjam 438
 Roa Bastos, Augusto 555
 Robbe-Grillet, Alain 339, 427
 Robin, Armand 366
 Roegele, Otto B. 491
 Rolland, Romain 369
 Romain, Jules 371
 Romosan, Petru 547
 Rónai Mihály András 159
 Ronsard, Pierre 430
 Roth, Joseph 511
 Roubaud, Jacques 423
 Rousseau, Jean-Jacques 411
 Różewicz, Tadeusz 444
 Ryga, George 250, 290
- Saar, Ferdinand von 503
 Sandauer, Artur 459
 Sarraute, Natalie 429
 Sartre, Jean-Paul 357
 Sauvageot, Aurélien 367
 Schiller, Friedrich 474, 483
 Schnitzler, Arthur 502
 Schreyvogel, Friedrich 505
 Semmelweis Ignác Fülöp 393, 394
 Semprun, Jorge 416
 Shakespeare, William 195, 204, 205, 216, 222, 228, 234 (bibl.), 235, 241, 244, 246, 249 (bibl.), 255, 257, 259, 271, 272, 277, 278 (bibl.), 282, 288, 289, 294, 295, 296, 299, 304, 306, 746
 Shelley, Percy Bysshe 220, 268
 Sillanpää, Frans Eemil 334
 Simenon, Georges 432
 Singer, Isaac Bashevis 260
 Smith, John 305
 Smrek, Ján 320
 Sőtér István 164, 171
 Stil, André 426

- Sukenick, Ronald 207
 Suksin, Vaszilij Makarovics 577
 Szangi, Vlagyimir 735
 Szászy István 572
 Sziklay László 154/a
 Szimonov, Konsztantyin Mihajlovics 689
 Szobol, Jehosúa 435
 Szologub, Fjodor Kuzmics 594
 Szolzszenyicin, Alekszandr Iszajevics 600
 Szomek, Roni 439
- Tersánszky Józsi Jenő 473
 Tóth Árpád 714
 Tressel, Robert 263
 Trifonov, Jurij Valentyinovics 685
 Turgenev, Ivan Szergejevics 616, 631
 Turner, Joseph Mallord William 220
 Túróczi-Trostler József 163, 169, 173, 174
 Tvardovszkij, Alekszandr Trifonovics 652, 687
 Tyendrjakov, Vlagyimir Fjodorovics 675
 Tyimofejev, Ivan 700
 Tyl, Jozef Kajetán 317
 Tymiecka, Anna-Teresa 451
- Uplike, John 303
- Vācietis, Ojārs 739
 Vajthó László 172 (bibl.)
 Valéry, Paul 349, 424
 Vargas Llosa, Mario 565
 Verga, Giovanni 537
 Verne, Jules 387, 391 (bibl.)
 Vincenz, Andrzej 462
 Viszockij, Vlagyimir 615
- Vitez, Antoine 406
 Vojnovics, Vlagyimir 600
 Voltaire, François-Marie 378, 380
 Voronszkij, Akeszandr 606
 Voznyeszenszkij, Andrej Andrejevics 585
 Vörösmarty Mihály 259
- Wagner, Richard 496
 Weiss, Peter 490
 Wells, Herbert George 231 (bibl.)
 Werfel, Franz 504
 Werthes, Friedrich August Clemens 486
 Williams, Raymond 187
 Williams, Roger 193
 Wilson, Agnus 291
 Wilson, Robert 266
 Witkiewicz, Stanisław Ignacy 440, 582
 Wolfe, Thomas Clayton 212, 283
 Woodcock, George 191
 Woolf, Virginia 198, 293
 Wordsworth, William 218
 Wühr, Paul 532
- Yeats, William Butler 194
 Yourcenar, Marguerite 374, 412
- Zabolockij, Nykolaj Alekszejevics 648
 Zamjatyin, Jevgenij Ivanovics 603, 662
 Zemljak, Vaszil Ignatyjevics 635
 Zlobec, Ciril 571
 Zogović, Radovan 568
 Zola, Emile 200, 342
 Zorin, Leonyid Genrihovics 612
 Zoscsenko, Mihail Mihajlovics 608, 609
 Zweig, Stefan 504

A bibliográfiában feldolgozott folyóiratok jegyzéke

- Acta historiae litterarum Hungaricum
 (Acta hist. litt. Hung.)
 Acta litteraria Academiae Scientiarum
 Hungaricae (Acta litt. Acad. Sci. Hung.)
 Alföld
 Annales Universitatis Scientiarum Buda-
 pesti Rolando Eötvös Nominatae (Ann.
 Univ. Sci. Bp. Rolando Eötvös Nom.)
 Beiträge zur Volkskunde der Ungarn-
 deutschen (Beitr. Volksk. Ungdtsch.)
 Béke és szocializmus (Béke szocial.)
 Budapesti Tanárképző Főiskola tudomá-
 nyos közleményei (Bp. Tank. Főisk. tud.
 közlem.)
 Csongrád megyei könyvtáros (Csongrád m.
 kv.)
 Délsziget
 Dunatáj
 Egri Ho Si Minh Tanárképző Főiskola
 tudományos közleményei (Egri Ho Si
 Minh Tanárk. Főisk. tud. közlem.)
 Élet és irodalom (Élet irod.)
 Élet és tudomány (Élet tud.)
 Életünk
- Études finno-ougriennes (Étud. fgr.)
 Ezredvég
 Filmvilág
 Filológiai közlöny (Filol. közl.)
 Forrás
 Germanistisches Jahrbuch (Ger. Jahrb.)
 Harmadkor
 Határ
 Helikon világirodalmi figyelő (Helikon)
 Hítel
 Irodalomtörténet
 Irodalomtörténeti közlemények (Irodortt.
 közl.)
 Jelenkor
 Jel-kép
 Kortárs
 A könyv
 Kritika
 Kultúra és közösség (Kult. köz.)
 Lelkipásztor
 Literatura •
 Magyar könyvszemle (M. könyvszemle)
 Ma holnap
 Mozgó világ

Műhely/Győr-Sopron megyei Tanács (Mű-
hely/Győr-Sopron M. Tes.)
Nagyvilág
Napjaink
Národopis Slovákov v Maďarsku (Národop.
Slovákov. Maď.)
A nemzetközi munkásmozgalom történe-
téből (Nk. munkmozg. tört.)
Nemzetközi szemle (Nk. szle.)
Neohelicon
Olvasó nép (Olv. nép)
Palócföld
Propagandista
Pszichológia
Science Fiction tájékoztató (SF táj.)
Studia Russica
Studia Slavica Academiae Scientiarum
Hungaricae (Studia Slavica)

Szabolcs-szatmári szemle (Szabolcs-szat-
mári szle)
Színház
Színháztudományi szemle (Színhtud. szle)
Szovjet irodalom (Szovj. irod.)
Tanárképzés és tudomány (Tanárk. tud.)
Tekintet
Tiszatáj
Új auróra
Új írás
Új tükör
Valóság
Vigília
Világosság
Zrod

A bibliográfiát összeállította:

Rózsa Mária

Borisz Uspenszkij: A kompozíció poétikája

Budapest, Európa Könyvkiadó, 1984. 283 l.

Henry James már 1884-ben rámutat arra, hogy az írónak szükségszerűen választania kell egy koherens optikát.

A XX. század elejétől pedig egymástól függetlenül vagy az előzményekre építve szinte gomba módra jelennek meg a narratív perspektívát feldolgozó elméletek Angliában, Németországban, az Egyesült Államokban, Franciaországban, Hollandiában, a Szovjetunióban, Lengyelországban stb.

Írók, filozófusok, nyelvészek, irodalomtörténészek, esztéták sorát foglalkoztatja az írónak a műhöz, szereplőihöz kapcsolódó viszonya, az a perspektíva, amelyből az elbeszélés épül, s amit általában a „nézőpont” fogalma jelöl.

A pszichológiai indíttatású elméletektől a strukturalista-szemiotikai szemléletű elemzésekig a legszélesebb skálán mozognak a nézőpont kérdésével foglalkozó tanulmányok.

Uspenszkij a Lotman által létrehozott tartui iskolának képviselője, 1970-ben Moszkvában jelentette meg az 1984-ben magyarra is lefordított művét. A szerző Bahtyin, Volosinov és Gukovszkij kutatásainak eredményeire támaszkodva a fentiek konkrét irodalmi műveken végzett elemzéseit felhasználva a nézőpont általános tipológiájának megalkotására vállalkozik. Vizsgálódásait az irodalmon kívül — kisebb terjedelemben, mint a szépirodalomra vonatkozóan — a képzőművészetekre is kiterjeszti.

Uspenszkij mindvégig következetesen érvényesíti a szemiotikai elemzések módszerét. A kompozíció szemantikája, szintaktikája és pragmatikája szintjén a leírás és az ábrázolt valóság, a művészi szöveg belső strukturális törvényszerűségeit, valamint a leírás és a befogadó viszonyát elemzi.

Elsődleges hivatkozási alapul Uspenszkij a *Háború és békét* jelöli meg, s általában Tolsztoj és Dosztojevskij műveiből veszi példáit. Rajtuk kívül még néhány orosz író említ (Puskin, Gogol), s csak elvétve hivatkozik külföldi szerzőkre (Kafka).

Amennyire előnyös példatárának az orosz irodalomra történő leszűkítése a rendkívül árnyalt elemzések terén, ugyanannyi hátrányt jelent az általánosítások tekintetében. Hogy csupán egyetlen példát említsünk azokból az általános megfogalmazásokból, amelyek Uspenszkij példaanyagára vonatkoztatva minden kétséget kizáróan érvényesek, ám egy szélesebb, világirodalmi kitekintés rostáján már kihullanak: A szerzői szólam hatásáról beszélve az idegen szólam esetében, a belső monológról írja Uspenszkij: „a szerzőnek itt a mondanivaló lényegére és nem a formájára kell figyelnie”. Nos, ez a megállapítás nyilvánvalóan nem lehet érvényes az ún. „tudatáram” esetében, a joyce-i, beckett-i belső monológra.

A könyv első fejezete a nézőpontok négyféle síkjával foglalkozik: „az értékelés (ideológiai) síkja”, „a frazeológia síkja”, „a tér- és időviszonyok síkja” és „a pszichológia síkja”.

Ezek a síkok — bár maga a szerző is jelzi, hogy bizonyos fokú önkényesség alapján esett rájuk választása — megfelelnek a strukturális elemzés szintjeinek.

Amint azt már Bahtyin magyarul is megjelent művében (A szó esztétikája, Gondolat 1976) tapasztalhattuk, a szovjet kritika — szemben a nyugat-európai és tengeren túli gyakorlattal — egészen a mondat szintjéig lebontva vizsgálja a nézőpontok lehetséges kombinációit. Így Uspenszkij azon túlmenően, hogy a szerzői, elbeszélői és szereplői, külső vagy belső nézőpontokat az egész mű kompozíciója tekintetében részletesen megvizsgálja (esetenként azonos, másutt eltérő konklúziókra jutva az általunk eddig ismert elméletekhez képest), rendkívül árnyalt és figyelemre méltó megfigyeléseket tesz a nézőpontok viszonyáról egyetlen mondat szintjén.

A szerző szemiotikai alapállását nem csupán az elemzések konkrétsága, a fogalmi tisztázottság igénye, de a minden más szemponttól való elhatárolás is mutatja. A Bahtyin és mások által bevezetett ideológiai síkon bevállottan kevésbé szívesen bocsátkozik részletekbe, minthogy ezt a sikot tartja a legkevésbé alkalmasnak a formai alapon történő vizsgálatra.

Másrészt — ebben módszertani okoknál fogva teljes az összhang Genette vagy Kryszynski szemiotikai megközelítésével — a szerző ideológiai síkját csupán az adott műben képviselt nézőpontjára vonatkoztatja.

Más szóval ő is kizárja vizsgáldásaiból a szerző életrajzi vonatkozásainak vizsgálatát, mint lehetséges kompozíciós tényezőt. Sok új szempontot vet fel a nézőpont vizsgálata a tér- és időviszonyok síkján. A szereplők térbeli pozíciójának egybeesését, illetve különbségét mutatja be Úszpenszkij az *Ördögök* és a *Tarasz Bulba* példáján. Analógiaként itt a szerző a mozgó kamerát említi a filmtechnikából, valamint a montázst.

Kár, hogy itt csak orosz, méghozzá a filmtechnikában a mozgó kamera forradalma előtt fogant művekre támaszkodik.

Hisz, bár joggal hasonlítható esetenként Tolsztoj eljárása akár a modern filmtechnikához is, a film igazából csak a harmincas évektől forradalmasítja a nézőpontot, s a mozgó kamera a kor amerikai regényét határozza meg elsősorban (Dos Passos, Faulkner, Hemingway), majd ennek hatására a franciák is előszeretettel élnek a mozgó kamera adta lehetőségekkel (Sartre, Malraux).

A pszichológiai nézőpont kérdését vizsgálva Úszpenszkij sok vitát kiváltott kérdést vet fel. Nevezetesen az írói tudatosság boncolgatja. Számára a probléma úgy merül fel, hogy „a szerző olyan ember pozícióját veszi fel, aki gyakorlatilag mindent tud a leírt eseményekről, vagy pedig bizonyos korlátokat szab a tudásnak”. E megfogalmazás ismételtlen az immanens kritika korlátaira mutat rá. A kérdést valójában úgy kellene feltenni, hogy milyen világméretű tudományos-társadalmi változások juttatják el az írókat az objektív szintézis lehetőségének vallásától a „minden egész eltörött” esztétikai megfogalmazásáig. Mert az írói tudatosságba vetett hit kérdése is azon problémák egyike, amelyet csupán a történeti szempontok érvényesítésével közelíthetünk meg torzításmentesen.

Érdekes módon Úszpenszkij a könyv záró fejezetében, ahol elméletét kiterjeszti a képzőművészetekre is, ez utóbbiakról történeti áttekintést is ad, a szinkron és diakron elemzés szintézisét teremti meg, ugyanakkor itt sem teszi ezt meg a szépirodalmi alkotásokról szólva.

Ennek eredményeként kerülnek ugyanazon kategóriába Tolsztoj *Háború és béke*-jének mellékfigurái és Kafka *Az átváltozás* című elbeszélésének egyforma, automatizált háttérszereplői.

Amikor felhívjuk a figyelmet egy módszer elkerülhetetlen buktatóira, távolról sem áll szándékunkban olyan vonatkozásokat számon kérni a szerzőtől, amelyek vizsgálatától ő maga elhatárolja magát „záró megjegyzéseiben”, nevezetesen a „történeti” és „ideológiai mozzanatok” vizsgálatát.

Úszpenszkij kitzított célját, a művészi alkotás szemiotikai vizsgálatát a nézőpont vonatkozásában oly sokoldalú megközelítéssel, annyi új szempontú elemzéssel, ráadásul mindenki számára érthető megfogalmazásban oldotta meg, hogy ugyanakkor, amikor a nemzetközi szakirodalomnak e témában az egyik legmélyebbre hatoló és legátfogóbb művét tartjuk a kezünkben, a művészetszerető átlagolvasók széles rétegei válhatnak e könyv révén az irodalmi és képzőművészeti alkotások értőbb befogadóivá.

Magyar Miklós

Kéry László: Talán álmodni. Hamlet-tanulmányok

Budapest, Magvető Könyvkiadó 1989. 234 l.

Shakespeare drámái összetettségükkel, bonyolultságukkal máig komoly fejtörést okoznak olvasóinak és a kutatóknak. Ebből a szempontból (is) különleges a *Hamlet*, hiszen mind között talán ez a mű veti fel a legtöbb megválaszolásra váró kérdést. Kéry Lászlót, a Nagyvilág főszerkesztőjét, az angol és kiváltképp Shakespeare és kortársai avatott ismerőjét is az évszázados rejtélyek, talányos ellentmondások tisztázásának az igénye ösztönözhetta a tanulmánykötet megírására.

A kötet négy önálló, de egymással szervesen összekapcsolódó tanulmányból áll. Ezekben a szerző néhány, a mű értelmezése szempontjából kulcsfontosságú problémakörré (a 4. monológ, a Szellem alakja, az öngyilkosság és a bosszú kérdései) irányítja a figyelmet, de közben áttekinti a *Hamlet*tel foglalkozó legfontosabb szakirodalmat is. Nem úttörő jellegű vagy az irodalmi közvéleményt lázba hozó felismerések felmutatása elsődleges célja (a műről ugyanis már szinte mindent kiderítettek a kutatók), hanem az, hogy ennek a minden túlzás nélkül könyvtárnyi méretűvé duzzadt szakirodalomnak alapján — amelyben sokszor bukkanhatunk egymásnak ellentmondó álláspontokra és feltételezésekre — megoldást találjon néhány vitatott kérdésre és feltárja a mű egyéb, de egyáltalán nem elhanyagolható társadalmi, művelődés- és vallástörténeti stb. összefüggéseit is. Ez utóbbi a kötet egyik legnagyobb erénye is egyben. A tanulmányok másik újdonsága lehet, hogy Kéry László elemzéseiben elsősorban a drámai szöveg alapos vizsgálatára támaszkodik.

Ezzel a módszerrel legtisztábban az első tanulmányban találkozhat az olvasó, amely a híres 4. monológ („To be, or not to be . . .”) értelmezésével foglalkozik.

Köztudott, hogy Shakespeare drámáinak nincsen egyetlen, minden szempontból kifogástalan, hiteles kiadása. Ezért a kutatók igyekeztek aprólékos és fáradságos szövegkritikai elemzésekkel és a különböző kiadások összehasonlításával rekonstruálni a leginkább valószínű „eredeti” drámaváltozatokat. Kéry László először ismerteti a dráma háromféle változatának (fólió, „jó” és „rossz” kvartó) a hamlet monológra vonatkozó eltéréseit és az ebből fakadó eltérő véleményeket, majd egyes szavak (pl. a 'conscience' szó), szövegrészletek értelmezési lehetőségeit. Ezek tisztázása után rátér annak vizsgálatára: Miről (mi mindenről) is szól valójában ez a mindenki által oly jól ismert monológ? Megtudhatjuk, hogy J. D. Wilson és követői szerint az öngyilkosság problematikájáról, H. Jenkins és mások szerint a lét—nemlét általános, ontológiai érvényű kérdéseiről, A. Newell szerint (a közvetlen szöveggörnyezet alapján) csak arról a dilemmáról, hogy vállalkozzon-e Hamlet Claudius próbatételére?

Kéry László a szöveg alapján bebizonyítja, hogy ezek a gondolatok valóban mind jelen vannak a hamlet monológban, de a szűkítő, korlátozó jellegű és kizárólagosságra törekvő magyarázatok mindig helytelenek, mert sohasem képesek a mű összetettségének a feltárására. Egyértelműen elutasítja viszont az olyasféle megközelítést, mely pl. a 'conscience' szó 'rossz lelkiismeret' értelmezésével a szövegösszefüggéstől idegen keresztényi büntudatot szeretne Hamlet töprengéseibe erőszakosan belemagyarázni. Ezt a konkrét törekvést Kéry László nagyon frappánsan és szemléletesen cáfolja meg. Előveszi a „rossz” kvartó szövegváltozatát, amely arról tanúskodik, hogy az eredeti szöveget valaki a későbbiekben szándékosan, de bizonyíthatóan az akkori hivatalos vallási dogma szellemében átfogalmazta és kibővítette, nyilvánvalóan azért, mert az eredetiben a túlvilági igazságtételbe vetett hitről, vallásos büntudatról és hasonlókról nem esett szó. Ha tehát ilyen az „eredeti” szövegben nem volt, akkor a 'conscience' szónak és a monológnak fentebb említett értelmezése is természetesen téves.

A második tanulmány témája a Szellem alakja. Először — főleg F. W. Moorman kutatásai nyomán — a szellem(kísértet)-alak és a bosszútragédiák Shakespeare előtti irodalmi előzményeit és hagyományait tárgyalja, felvázolva ezek műfaji fejlődését. A szellem-motívum először Aiszkhülosz *Perzsák* című drámájában (mint a föld alól előjövő, majd oda visszatérő Dareiosz árnya) és az *Eumenisz*ekben (Klütaimnesztra kísértetként) fordul elő. Ez utóbbit tekintik az irodalmi bosszúszellemek őskének. A sort Euripidész *Hekabéja* folytatja, és őt követi Seneca, aki számos drámájának (*Thyestes*, *Agamemnon*, *Octavia*) szellemalakja szolgált közvetlen példaképül a reneszánsz drámaírói számára. Az 1560-as évektől jelentkező angol bosszútragédiák — mint Kéry László kimutatja — a kísértetalakokban az ókori hagyományt másolják, így ezen figurák szerepe legtöbbször csak annyi, hogy jóslatokkal szolgálnak az események kimenetelét illetően, illetve fokozzák a hangulati hatást. A szellemalak fejlődésének fontos állomása Kyd *Spanyol tragédiája*. Ebben Don Andrea kísértetalakján keresztül értesülünk a cselekmény előzményeiről, és ez nagyon hasonló a tekintetben Hamlet apjának szelleméhez. Kéry László azonban felhívja a figyelmünket arra, hogy a Shakespeare előtti szerzők nemigen tudták magukat függetleníteni az ókori mesterektől, a szellemalak tulajdonképpen antik maradt. Az igazi áttörés Shakespeare-nél következik be. Míg a korábbi szerzőknél a szellemalakok csak a néző számára láthatók, csak a publikummal állnak kapcsolatban és kívülállnak a tulajdonképpeni drámai cselekményen, addig Shakespeare-nél a Szellem a többi szereplő cselekedetét is befolyásoló, aktív figurává válik. Másrészt, ahogy azt Kéry László gondosan és részletesen kifejti, Hamlet apjának szelleme sokszorosan összetett alak, akinél korabeli néphagyományi, katolikus és protestáns gondolati elemek ötvöződnek. Csak így

lehetett a reneszánsz számára is hiteles alak. A Szellem-alak eme komplexitása indokolja és teszi egyben művészileg is hitelessé/hihetővé Hamlet gyötrelmes tépelődéseit, késlekedését: Jó vagy gonosz szellemmel áll-e szemben, hihet-e neki? A tanulmány szerzője szerint Hamlet cselekedetei csak akkor érthetők, ha ezeket az elemeket alaposan megvizsgáljuk, de ehhez már nem elegendő csak a szöveg analízisének. A művet bele kell helyezni abba a korba és közegbe, amelyben megszületett.

A könyv harmadik tanulmánya részben visszakanyarodik az elsőhöz, amennyiben az ott már egyszer érintett öngyilkosság-problémakör részletes kifejtésére vállalkozik. Választ kapunk arra, hogy a melankóliára hajlamos Hamlet komolyan foglalkozott-e az öngyilkossággal (pl. a 4. monológban), volt-e, és ha igen, mennyiben következetes vallásos vagy egyéb világnézete Shakespeare-nek, lehetett-e öngyilkos Ophélia?

A kötet negyedik, egyben leghosszabb tanulmánya két részből áll. Az elsőben a Hamlet-történet Shakespeare előtti feldolgozásairól esik szó (Saxo Grammaticus, François de Belleforest művei, az ún. Ős-Hamlet) kiemelve a shakespeare-i dráma szempontjából lényeges alakokat, cselekményszálakat és motívum-előzményeket. (Meggjegyezzük: A művek tartalmának ennyire részletes ismertetése talán nem igazán indokolt.)

A tanulmány második része a drámai szöveg precíz elemzésével és a korabeli angol gondolkodásmód és társadalmi viszonyok érzékletes, a laikus olvasó számára is tanulságos bemutatásával végigköveti azt az utat, amelynek végén Hamlet eljut a leszámolásig. Közben olyan bonyolult problémákra kapunk a szerzőtől választ, mint pl. Hamlet ellentmondásos viszonya anyjához vagy Ophéliához, a főhős „örület színlelése”, ennek drámai funkciója.

A hazai anglistika színvonalát bizonyító tanulmánykötetnek van egy másik érdekessége is. Bár Kéry László természetesen az angol eredetiből indul ki, ha lehetősége nyílik, összeveti azt Arany János remek fordításával, és annak bámulatos teljesítményét méltatva felmutatja a fordítás néhány hiányosságát, az eredetitől eltérő dimenzióit:

Hajas Attila

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat igazgatója
A nyomdai munkálatokat az Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat végezte
Felelős vezető: Zöld Ferenc igazgató
Budapest, 1991. — Nyomdai tászkaszám: 19739
Felelős szerkesztő: Szabics Imre
Műszaki szerkesztő: Sándor István
Megjelent: 6,85 (A/5) ív terjedelemben
HU ISSN 0015 — 1785

TARTALOMJEGYZÉK

T a n u l m á n y o k

<i>Antal László</i> : Egy meghatározás vagy kettő? Bloomfield és Chomsky a nyelvről ...	97
<i>Hopp Lajos</i> : Mikes Kelemen és Claude Fleury	103
<i>Kerekes Gábor</i> : Joseph Roth és Magyarország	111
<i>Répási Erzsébet</i> : Miért nehéz Suksint fordítani? (V. M. Suksin és a mai orosz beszélt nyelv)	123

Bibliográfia

A Magyarországon megjelent világirodalmi témájú publikációk bibliográfiája. 1988. (<i>Rózsa Mária</i>)	129
--	-----

Recenziók

Borisz Uspenszkij: A kompozíció poétikája. Budapest 1984. (<i>Magyar Miklós</i>)	169
Kéry László: Talán álmodni. Hamlet-tanulmányok. Budapest 1989. (<i>Hajjas Attila</i>)	170

INHALTSVERZEICHNIS

Studien

<i>László Antal</i> : Eine Definition oder zwei? Bloomfield und Chomsky über die Sprache	97
<i>Lajos Hopp</i> : Kelemen Mikes und Claude Fleury	103
<i>Gábor Kerekes</i> : Joseph Roth und Ungarn	111
<i>Erzsébet Répási</i> : Warum ist es schwer, Schukschin zu übersetzen? (V. M. Suksin und die gesprochene russische Sprache der Gegenwart)	123

Bibliographie

Die Bibliographie der in Ungarn gedruckten Veröffentlichungen von weltliterarischer Thematik. 1988. (<i>Mária Rózsa</i>)	129
Rezensionen über die Bücher von Boris Uspenszkij und László Kéry	169, 170

Ara: 110 Ft

Előfizetési ára egy évre: 220 Ft

CONTENTS

Essays

<i>László Antal</i> : One or Two Definitions? Bloomfield and Chomsky on Language ...	97
<i>Lajos Hopp</i> : Kelemen Mikes and Claude Fleury	103
<i>Gábor Kerekes</i> : Joseph Rot and Hungary	111
<i>Erzsébet Répási</i> : Why is it difficult to translate Shukshin? (V. M. Shukshin and Present-Day Colloquial Russian)	123

Bibliography

A Bibliography of Publications on World Literature Published in Hungary. 1988. (<i>Mária Rózsa</i>)	129
Reviews on books by Boris Uspenski and László Kéry	169, 170

СОДЕРЖАНИЕ

Статьи

<i>Ласло Антал</i> : Одно или два определения? Блумфилд и Хомски о языке	97
<i>Лайош Хопп</i> : Келемен Микеш и Клод Флэри	103
<i>Габор Керекеш</i> : Йозеф Рот и Венгрия	111
<i>Эржебет Рейпаш</i> : Почему трудно переводить Шукшина? (В. М. Шукшин и современная русская речь)	123

Библиография

Библиография публикаций по тематике мировой литературы, вышедших в Венгрии, 1988 г. (<i>Мария Розса</i>)	129
Рецензии на книги Бориса Успенского и Ласло Кери	169, 170